

KOMUNISTI I KOMUNISTIČKE PARTIJE: POLITIKE, AKCIJE, DEBATE

uredio Igor Duda

KOMUNISTI I KOMUNISTIČKE PARTIJE:
POLITIKE, AKCIJE, DEBATE
Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa
Socijalizam na klupi, Pula, 28-30. rujna 2017.

Nakladnici

Srednja Europa d.o.o., Zagreb
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Za nakladnike

prof. dr. sc. Damir Agičić
prof. dr. sc. Alfio Barbieri

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
CeKaPI Sarnica, br. 12

© Autorska prava: Igor Duda, Autori članaka i Srednja Europa d.o.o., 2019.

Urednik

izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Recenzenti

prof. dr. sc. Hannes Grandits
dr. sc. Snježana Koren

Lektura i korektura

Anita Buhin

Grafički urednik

Krešimir Krnic

Grafička priprema

Tvrtko Molnar
Banian ITC
IV. Ravnice 25, Zagreb

ISBN 978-953-7963-97-2 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-8278-10-5 (Sveučilište Jurja Dobrile)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001025365.

Objavljivanje knjige financijski je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u rujnu 2019.

Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate

Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa
Socijalizam na klupi, Pula, 28-30. rujna 2017.

Uredio
Igor Duda

Zagreb – Pula
2019.

Sadržaj

Uvod	V
-------------------	---

MILIVOJ BEŠLIN

Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji	11
---	----

IVANA HANAČEK

Polomljeni narativi. Veze KPJ (u ilegali) i Udruženja umjetnika Zemlja	35
---	----

BORIS MOSKOVIĆ

Partija kao arena za sukobljavanje. Hrvatska i konfrontacije između čelnih jugoslavenskih komunista krajem 1980-ih godina	61
---	----

MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ

Partija i mediji poslije Drugoga svjetskog rata. Poljska i Jugoslavija – pokušaj usporedne analize	83
---	----

EDVIN PEZO

Strukture političke moći i unutarpartijski diskurs. Organizacija i pregovaranje o političkoj moći unutar Saveza komunista Jugoslavije (1952–1966)	107
---	-----

NEMANJA RADONJIĆ

Veoma različitim putevima u socijalizam. Jugoslovenski komunisti i afrički napredni pokreti (1945–1970)	135
--	-----

IVAN SMOLJAN I NIKOLINA RUSAC

„Živio Tito!“ Parole povodom dolaska Međusavezničke komisije za razgraničenje u Istru 1946. godine	163
---	-----

MILAN SOVILJ

Izveštavanje novina <i>Rudé právo</i> o Josipu Brozu Titu 1970-ih godina	191
---	-----

TATJANA ŠARIĆ I MARIJANA JUKIĆ

Partija u arhivskim spremištima – što očekivati? 211

Sažeci 239

Podaci o autorima 247

Uvod

Godišnjice su bile jedan od razloga za izbor teme Trećega međunarodnog znanstvenog skupa *Socijalizam na klupi* koji je na temu *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate* održan na pulskom Sveučilištu od 28. do 30. rujna 2017. godine. U jeku višegodišnjeg vala historiografskog i izdavačkog podsjećanja na Prvi svjetski rat, dogodila se tada i stogodišnjica Oktobarske revolucije koja je također potaknula nemali broj skupova i novih naslova. Sklop domaćeg obljetničkog konteksta, također istaknut u pozivu za sudjelovanje na skupu, činili su osamdeseta godišnjica dolaska Josipa Broza Tita na čelo Komunističke partije Jugoslavije te početak njezine federalizacije osnivanjem KP Hrvatske i KP Slovenije.

Moglo bi se pronaći još okruglih povijesnih godišnjica, no uz sebično okretanje prema vlastitoj institucijskoj povijesti valja reći da je Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma upravo te godine bio peti rođendan. Ove mu je već sedmi i u Centru se događaju četvrti Socijalizam na klupi i peta Doktorska radionica. Popunjavajući praznine i poigravajući se brojkama kojima je u nizu od sedam do jedan opisivana socijalistička Jugoslavija, moglo bi se reći da iza sedam godina, šest istraživača stalno smještenih u Puli (i dvoje izmještenih suradnika), pet godišnjih doktorskih radionica, četiri dvogodišnja skupa, iz njih proizašla tri zbornika te, naposljetku, iza dva projekta Hrvatske zaklade za znanost stoji jedan Centar. A on je u dobi koja je u ljudskom životu krajnje vrijeme za sjedanje u školske kupe pa valja podsjetiti na sve što je 2013. bilo učitano u sintagmu *Socijalizam na klupi*. Nazivom skupa socijalizam je postavljen na školsku klupu kao predmet istraživanja, na optuženičku klupu zbog svojih propusta i pogrešaka te na klupu za rezervne igrače radi potencijala koji može biti iskorišten u budućnosti. Povrh toga, tema je u Centru dobila i generacijsko očište, mahom onoga naraštaja koji nema vlastito odraslo iskustvo života u jugoslavenskom socijalizmu

jer je tada još bio u školskim klupama, ali danas tome razdoblju pristupa u ulozi istraživača. Takvi i danas čine pretežni dio među stotinjak sudionika dvogodišnjih skupova *Socijalizam na klupi*. Sigurno ne zadugo, s obzirom na dobrodošli istraživački interes brojnih doktoranada koji pripadaju nekoj drugoj generaciji, onoj čija prva sjećanja potječu s početka devedesetih. Vrlo mladih autora ima i u ovome zborniku.

Ako je jedan od razloga za izbor teme *Komunisti i komunističke partije* bilo prisjećanje na 1917. i 1937., drugi je sigurno bila nedovoljna istraženost, posebno kada je riječ o djelovanju Komunističke partije Jugoslavije, kasnijeg Saveza komunista. Cjelovitih djela o stranci nema, osim sinteze *Povijesti Saveza komunista Jugoslavije iz 1985.*, koju su tijela Centralnog komiteta sama inicirala. U međuvremenu su nastali mnogi radovi koji se bave određenim razdobljima i područjima djelovanja SKJ i njegovih republičkih organizacija, no pred povjesničarima je i dalje obiman posao koji sada već gotovo potpuna dostupnost arhivskoga gradiva istodobno i olakšava i otežava. Upravo zato se vrlo ranom objavom poziva na skup, gotovo godinu prije njegova održavanja, nastojalo potaknuti dugoročnije promišljanje teme jer širina utjecaja SKJ i količina izvora vape za novim istraživanjima i interpretacijama. Tematska očekivanja organizatora kretala su se prema vodećim, anonimnim i bivšim komunistima, onima koje su smatrali svojim unutarnjim i vanjskim neprijateljima, prema događajima koje su komunisti pokretali, procesima kojima su upravljali, pojavama koje su im izmicale kontroli, teorijama i idealima koje su zastupali te praksama koje su potvrđivale zadani kurs ili s njega skretale.

Zbornik *Komunisti i komunističke partije* sadrži devet radova autora mlađe i srednje generacije koji djeluju u Hrvatskoj, Srbiji, Češkoj i Njemačkoj. Svi su radovi barem u svojoj osnovi historiografski, po jedan prilog djelomično zadire u povijest umjetnosti i etnologiju, dok je jedan arhivističke prirode. Autori donose rezultate novih istraživanja utemeljenih na arhivskim izvorima, novinama i drugoj periodici, memoaristici, usmenoj povijesti i drugim izvorima. To upućuje i na tematsku širinu koja seže od kulturne povijesti i povijesti medija do analiza unutarstranačkih političkih odnosa, unutarnjopolitičkih i vanjskopolitičkih tema. Širok je i vremenski raspon

koji obuhvaća vrijeme od ranih ilegalnih godina KPJ do raspada napukloga SKJ. Prostorni obuhvat kreće se od malih podravske i istarskih mjesta, preko odjeka i usporedbi između Jugoslavije te Čehoslovačke i Poljske, sve do odnosa s pojedinim afričkim državama i pokretima. Zadržan je jezik autora te se radovi objavljuju na hrvatskom, srpskom i bosanskom standardu. Svi su prilozi duljine 28-35 autorskih kartica, uključujući sažetak te popis izvora i literature. U zborniku su poredani abecedno prema prezimenu autora.

Zbornik tako otvara **Milivoj Bešlin** koji analizira trenutak stvaranja i postavke Programa SKJ iz 1958. za koji kaže da je „apologija samoupravnog modelu socijalizma, a predviđa i dalje jačanje i razvoj komuna, osnaživanje društvene svojine, razvoj socijalne politike i produbljivanje humanizaciju društva“. Donosi odjeke toga dokumenta u inozemnim medijima te ističe Titovo pismo iz 1972. koje je označilo odricanje od dijelova reformskoga Programa i zaokret dogmatizmu. **Ivana Hanaček** bavi se vezama između ilegalne KPJ i Udruženja umjetnika Zemlja kao samoorganiziranog kolektiva angažiranih umjetnika i arhitekata koji je djelovao između 1929. i 1935. godine. Rasvjetljava kontradikcije u smještanju Zemlje u područje angažirane i od partijske politike autonomne umjetnosti te upućuje na to da je posrijedi „dinamičan i politički heterogen kolektiv umjetnika u kojem postoje neslaganja po pitanju autonomije umjetnosti čak i među umjetnicima komunistima“. O sukobima u SKJ krajem 1980-ih, definiranju politike SKH te odnosu Stipe Šuvara i Slobodana Miloševića piše **Boris Mosković** koji ističe da je sve do pred kraj 1989. većina predstavnika SKH nastojala „spriječiti produbljivanje međusobnih nesporazuma i tako na neki način prikazati hrvatsku politiku kao smirujući i stabilan faktor jugoslavenske politike“, dok je „hrvatsku šutnju“ smatrala „jedinim ispravnim i racionalnim odgovorom na aktualne političke tenzije“. **Magdalena Najbar-Agičić** donosi usporednu analizu odnosa komunista prema medijima u Poljskoj i Jugoslaviji, dvjema zemljama u kojima se nakon Drugog svjetskog rata uvodi medijski sustav temeljen na sovjetskom modelu. Zbog različitog položaja komunista i snage oporbe u prvim poratnim godinama autorica uočava „bitne razlike po pitanju brzine uvođenja komunističkog monopola nad medijima“ što argumentira razlikama u sustavu cenzure i položaju

katoličkog tiska. U zanimljivom odnosu s prvim poglavljem nalazi se rad u kojem **Edvin Pezo** analizira strukture političke moći i „kohezivnu snagu SKJ u procesima transformacije partije i države“ pri čemu kao glavne aktere uzima Tita, Rankovića i Kardelja. Obraduje unutarpartijska lutanja do kongresa 1958. i napuštanja uloge partije kao „idejno-vaspitnog rukovodioca u korist jedne vrste motora društvenopolitičkih promjena“ te prati razvoj odnosa do raspleta na Brijunskom plenumu 1966. godine. Dašak Afrike u zbornik donosi **Nemanja Radonjić** koji predstavnike Trećeg svijeta registrira na nezaobilaznom kongresu SKJ 1958. nakon kojega prati promjenu u odnosu Jugoslavije prema oslobodilačkim pokretima i aktiviranje programa pomoći i suradnje te posebno analizira odnose s Egiptom, Ganom, Gvinejom i Alžirom. Međutim, za Jugoslaviju progresivne snage u Africi „najčešće nisu bili komunistički pokreti, a nekada su čak ti pokreti surovo proganjali komunistički pokret“. Kompas prema istarskom selu okreću **Ivan Smoljan** i **Nikolina Rusac** koje su zaokupile aktivnosti povodom dolaska Međusavezničke komisije za razgraničenje u Istru 1946. godine. U previranjima oko određivanja državne granice stanovništvo je uz partijski poticaj po zidovima ispisivalo parole poput „Živio ZAVNOH“, „Živjela Jugoslavija“, „Živjela Hrvatska“ i „Živio Tito“ te svečano dočekivalo članove komisije dokazujući time svoju nacionalnu pripadnost i opredjeljenje za Jugoslaviju. Na međunarodni plan fokus vraća **Milan Sovilj** koji prati izvještavanje dnevnika *Rudé právo*, organa Komunističke partije Čehoslovačke, o Titu 1970-ih. Jugoslavenski se predsjednik nakon sovjetske intervencije 1968. nikada nije vratio u Čehoslovačku, ali je tisak ukazivao na „neke od unutrašnjih problema u jugoslovenskoj državi“, pa i na Titove izjave o mogućnosti raspada federacije u slučaju propadanja SKJ i o tome da Jugoslavija nije postigla sve što je htjela. Zbornik u arhivističkom tonu zaključuju **Tatjana Šarić** i **Marijana Jukić** koje predstavljaju fond CK SKH, najvažniji fond društveno-političkih organizacija u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Njihov je rad dobrodošla pomoć u planiranju i provođenju istraživanja jer donosi partijsku organizacijsku strukturu i praktične upute o korištenju ovoga fonda koji sadrži 1300 dužnih metara gradiva iz razdoblja od 1941. do 1990. godine.

Ovim zbornikom nastavlja se niz dosadašnjih izdanja objavljenih u CKPIS-ovoj Biblioteci CeKaPISarnica: *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* (2013.), zbornik objavljen uoči prvoga skupa, i *Socijalizam: izgradnja i razgradnja* (2017.), priređen poslije drugoga skupa. Osim toga, više radova proizišlih s prvoga skupa objavljeno je 2014. u znanstvenoj periodici (*Časopis za suvremenu povijest, Historijski zbornik, Narodna umjetnost*). Za ova izdanja, kao i za druge zbornike i neke od monografija CKPIS-a, potrebno je na suradnji i susretljivosti zahvaliti izdavačkoj kući Srednja Europa iz Zagreba i kolegi Damiru Agičiću. Također i pulskom Sveučilištu kao suizdavaču, ali i ustanovi koja osigurava hladni pogon za skupove *Socijalizam na klupi*. Velika zahvala ide regionalnom uredu Zaklade Rosa Luxemburg (Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe) koji od 2015. financijski podupire organizaciju skupova. Hvala i članovima Organizacijskog odbora i studentima pomoćnicima te svim sudionicima skupa iz 2017. – koji su nastupili s ukupno osamdesetak izlaganja te sudjelovali u višednevnim raspravama i druženju – među njima i trojici pozvanih predavača: Stephenu A. Smithu (Sveučilište u Oxfordu), Jensu Giesekeu (Centar za suvremenu povijest u Potsdamu) i Pavelu Koláru (Europski sveučilišni institut u Firenci). I naposljetku, sigurno najvažnije za sadržaj knjige koju držite u rukama, tu je i urednička zahvala autoricama i autorima na njihovim radovima te recenzentima, Snježani Koren i Hannesu Granditsu, na pomnom iščitavanju i komentarima. Iako zbornik donosi tek manji dio izloženoga na skupu, mogao bi biti dobar presjek znanstvenih dosega trećega *Socijalizma na klupi*.

U ožujku 2019.
Igor Duda

Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji

MILIVOJ BEŠLIN

Odbrana nezavisnosti Jugoslavije 1948. godine, otpor koji je pružen imperijalnim intencijama Sovjetskog Saveza i njemu podređenih zemalja, stvorili su uslove za konstituisanje alternativnog puta u izgradnji socijalizma. Prvobitna reakcija na Staljinove napade bilo je ubrzano snaženje boljševičkih karakteristika jugoslovenskog sistema. Od proleća 1948. do kraja te, ali i sledeće godine KPJ je dokazujući lojalnost sovjetskom modelu socijalizma, kao jedinom uzoru, jačala državni aparat, snažila partijski karakter sistema i kontrolu svih sfera društva, vršila nasilnu kolektivizaciju sela.¹ Osim dokazivanja pravovernosti, osporene Rezolucijom Informbiroa, koju su potpisale gotovo sve komunističke partije u svetu, KPJ je imala i dodatni motiv za snaženje partijskog karaktera države i jaču kontrolu nad društvom – pripremu odbrane od izglednog oružanog napada Sovjeta i njihovih satelita. Međutim, već tokom 1949. ova kontroverza postaje sve teže održiva, jer je bilo nemoguće istovremeno voditi bitku protiv Staljina, negirati njegov autoritet i nepogrešivost, a istovremeno mu se zaklinjati na vernost i preuzimati njegov model izgradnje socijalizma kao ispravan i jedini moguć. Počinje da sazreva svest, koja će u kasnijim vremenima biti polazišna tačka u svim jugoslovenskim reformama – samo promenama i demokratizacijom jugoslovenskog društva, distanciranjem od sovjetskog staljinističkog obrasca, moguće je dugoročno i suštinski očuvati nezavisnost Jugoslavije.

Upravo ovim putem krenuće se na samom početku pedesetih godina u konstituisanje alternative u izgradnji jugoslovenskog modela socijalizma. Izlaz u vreme najdramatičnije krize je potražen najpre u

¹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 3, Nolit, Beograd, 1988., 216–227, 263–287; Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 274–312; Popov, Jelena, *Drama na vojvođanskom selu (1945–1952)*, Platoneum, Novi Sad, 2002.; Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012., 234–290; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist – Narodna knjiga – Rad, Beograd, 1985., 353–372.

izvorima jugoslovenskog oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije – narodnim masama i na drugoj strani, umesto vulgarizovane i simplifikovane staljinističke teorije, vratilo se delima K. Marksa i F. Engelsa. Osloncem na utemeljitelje marksizma, KPJ će postepeno iz faze odbrane i dokazivanja pravovernosti, raskidati sa sovjetskim uzorom, postajati sve kritičnija prema njemu, da bi prešla u fazu napada, optužujući SKP(b) da je napustila Marksovo učenje, da se u SSSR-u razvija državni kapitalizam i da se socijalistička vlast degenerisala u „vlast birokratske kaste“, koja drži pod okupacijom „šest civilizovanih evropskih država“.² U svojoj evoluciji jugoslovenski komunisti su se brzo kretali, pa je već 1950. staljinizam označen kao najveća opasnost za radnički pokret. Uz ove inicijalne postavke, dela Marksa i Engelsa, uzeta su u obzir i iskustva iz revolucije i organizovanost narodnooslobodilačkih odbora, koji su imali određene elemente samoupravnosti. Fundamentalni problem je bila kontroverza kako pomiriti robnu proizvodnju i tržišni mehanizam sa samoupravljanjem i socijalističkim svojstvima sistema – kvadratura kruga koju će pokušati, kao polaznu osnovu, da reši svaka reforma koja će se u Jugoslaviji pokretati.

Na navedenim principima, krajem 1949. Boris Kidrič, predsednik Privrednog saveta, i Đuro Salaj, prvi čovek jugoslovenskih sindikata, potpisali su Uputstvo o osnivanju i radu radničkih saveta državnih privrednih preduzeća, koje je upućeno svim predstavnicima sindikata i u prvih 215 fabričkih kolektiva u kojima je trebalo konstituisati radničke savete, prve organe radničkog samoupravljanja. Nakon uspešnog realizovanja ovih početnih koraka, Savezna skupština je 27. juna 1950. izglasala Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, nazvan još i Zakonom o radničkom samoupravljanju. Na sednici je zakonski predlog obrazlagao Tito, koji je tom prilikom izneo već gotovo zaokruženu koncepciju KPJ o izgradnji socijalističkih društvenih i ekonomskih odnosa, kojom se pre svega negiralo sovjetsko etatističko uređenje.³

² Dilas, Milovan, *Savremene teme*, Borba, Beograd, 1950., 4.

³ Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Prosveta, Beograd, 1988., 1017-1027; Milosavljević, Olivera, *Radnički saveti u Beogradu 1949–1953.*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1983., 30-33; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 288-291; Bilandžić, 314-338; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 373-389.

Vrhunac ovih reformskih procesa je bio Šesti kongres KPJ, održan u oktobru 1952., nazvan još i kongresom preimenovanja, na kome je u jeku destalinizacije Jugoslavije žestoko osuđena etatističko-birokratska koncepcija razvoja društvenih odnosa, ali i postavljeni osnovi još bržeg razvoja jugoslovenskog modela socijalizma na osnovama samoupravljanja, širenjem prava neposrednih proizvođača, i to u sferama raspodele viška rada, nacionalnog dohotka, novih investicija itd. Dalje širenje poslovne autonomije privrednih kolektiva zaustavljeno je 1954. posle Staljinove smrti i prestanka direktne opasnosti iz Sovjetskog Saveza. Istovremeno, antireformskoj tendenciji jugoslovenskih komunista pogodovala je i iznenadna smrt Borisa Kidriča (1953), a nakon „slučaja Đilas“ (1954) faktički su određeni i ograničeni dometi reformi, a sistem u izvesnom smislu petrifikovan, sve do početka središnje decenije reformskog razdoblja započete 1965. godine.⁴

Dinamičan, neizvestan i protivrečan proces izgradnje esencijalnih karakteristika jugoslovenskog socijalizma je ustavnim promenama (1953) i političkim obračunom sa Milovanom Đilasom (1954) bio zaokružen. Na dalje promene i dublje reforme privremeno je stavljena tačka, sa intencijom da se do tada postignuti rezultati stabilizuju, konsoliduju i učvrste. Ipak, jugoslovenski socijalizam je bio strukturiran kao reformski u periodu postavljanja njegovih osnova (1949–1953), pa je određen stepen dinamike, čak i u periodima odsustva velikih promena, uvek postojao. U tom kontekstu, jedan od ključnih procesa je bilo donošenje novog programa SKJ, u čije temelje su autori ugradili reformu i stalne potrebe promena i usavršavanja.

Ljubljanski kongres i usvajanje novog Programa SKJ 1958.

Program Saveza komunista Jugoslavije, usvojen na Sedmom kongresu održanom u Ljubljani od 22. do 26. aprila 1958., bio je prvi moderni programski akt jugoslovenskih komunista posle Vukovarskog programa (1920) i Programa KPJ (1948), koji je usvojen na Petom kongresu, i shodno tome imao je još uvek dihotomni karakter i dosta prosovjetskih svojstava. O tome koliko je jugoslovenskim komunistima usvajanje novog Programa bilo važno svedoči već i reprezentativnost

⁴ „Rezolucija Šestog kongresa KPJ o zadacima i ulozi Saveza komunista Jugoslavije“, *Šesti kongres KPJ*, Kultura, Beograd, 1952., 263; *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 382-389.

komisije koja je usaglasila konačan tekst. Na Sedmom kongresu je izabrana Komisija za Program SKJ koju su, između ostalih, činili: Predrag Ajtić, Vladimir Bakarić, Anka Berus, Josip Broz Tito, Dobrica Ćosić, Rodoljub Čolaković, Stevan Doronjski, Ivan Gošnjak, Josip Hrnčević, Avdo Humo, Osman Karabegović, Edvard Kardelj, Lazar Koliševski, Boris Krajer, Miroslav Krleža, Veljko Mićunović, Milka Minić, Koča Popović, Milentije Popović, Laslo Rehak, Đuro Salaj, Jovan Veselinov, Veljko Vlahović, Svetozar Vukmanović i Boris Zihrl.⁵ Na plenarnoj sednici 26. aprila 1958. komisija je završila sa radom. Njen izvestilac, Milentije Popović rekao je da je to telo razmotrilo Nacrt programa, sačinilo ispravke i dopune koje su dostavljene delegatima Kongresa. Komisija je predložila Kongresu da usvoji Nacrt programa sa ispravkama i dopunama, nakon čega je Program usvojen jednoglasno.⁶

Referat na Kongresu povodom usvajanja Programa SKJ podneo je Edvard Kardelj koji je rekao da Program polazi od „naučne postavke“ da je „nestanak kapitalizma i njegovih ostataka iz istorije neizbežan i da je isto tako neminovan revolucionarni prelazak društva na socijalističke odnose“ sve do ostvarenja krajnjeg cilja – komunizma. Kardelj je podsetio da je SKJ imala samo dva Programa. Prvi je usvojen na Drugom vukovarskom kongresu 1920. i njega je praksa demantovala, posebno u oblasti agrarnog i nacionalnog pitanja. Drugi Program je usvojen na Petom kongresu 1948. i on je „odražavao položaj u kome se naša Partija nalazila u to vreme“, zbog čega ga je već Šesti kongres (1952) ukinuo. Novi Program iz 1958. je imao pre svega idejno-politički karakter, zbog čega je bitan njegov duh i njegova idejna sadržina, kako je rekao. Kardelj je ocenio i da:

„Program SKJ odbija uska dogmatska shvatanja koja ne vode ili ne žele da vode računa o tome da se svet kreće i razvija i da živa revolucionarna socijalistička misao mora odraziti sva ta kretanja, ako hoće da bude faktor društvenog napretka.“⁷

⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), 507 Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ), Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IWII – k. 1/1-71, Stenografske beleške sa plenarnih sednica, referati, izveštaji, diskusije i pozdravni govori. Plenarna sednica održana 24. aprila 1958.; Stenografske beleške.

⁶ AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IWII – k. 1/1-71, Stenografske beleške sa plenarnih sednica, referati, izveštaji, diskusije i pozdravni govori. Plenarna sednica održana 26. aprila 1958. Stenografske beleške.

⁷ AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IWII – k. 1/1-71, Stenografske beleške sa plenarnih sednica, referati, izveštaji, diskusije i pozdravni govori. Edvard Kardelj, Povodom novog Programa SKJ.

Kardelj je naglasio i da Program zastupa ideju saradnje sa komunističkim partijama u svetu, ali se insistiralo na dobrovoljnosti i ravnopravnosti koja „isključuje nametanje stavova od strane većine“ i priznaje „isključivo pravo svake pojedinačne partije da ocenjuje celishodnost kao i idejnu ili taktičku ispravnost ove ili one akcije“, što je bila direktna jugoslovenska poruka Sovjetima. Kao primer pritiska Kardelj je naveo Kominform koji je bio pretvoren u, kako je rekao, instrument pritiska na Jugoslaviju.

Dokument je imao snažan reformski ton, pa je i sam Kardelj rekao da je Program usmeren protiv „etatističkih deformacija“ i konzervativnih tendencija.⁸ On je kao agresivan ocenio „svaki pokušaj mešanja u unutrašnji život jedne socijalističke zemlje s namerom restauracije starog poretka ili ohrabrivanja ostataka reakcionarnih snaga u tim zemljama“, što je bila jasna aluzija na Zapad.⁹ Težnje ka restauraciji kapitalističkog poretka često su maskirane u propagandu o brizi za „slobodu i demokratiju“, kako je rekao. U Kardeljevom govoru, kao i u samom Programu, pravljen je jasan otklon od obe hladnoratovske strane, pa je tako upozoren i istočni blok, da je prirodno da socijalističke zemlje imaju različite stavove u pitanjima koja se tiču konkretnih interesa njihovih društava, o čemu mogu jedino one same da odlučuju, kao i u „pitanjima metoda, oblika i taktike u izgradnji socijalizma“. Takvim stavom se jasno nudila alternativa SSSR-u i njegovom modelu društvenog razvoja. U tom kontekstu, kako je rekao Kardelj, Program je otklanjao sve oblike međusobnih odnosa koji bi mogli da ograniče samostalnost socijalističke Jugoslavije ili nametnu bilo čiji ideološki monopol.

Edvard Kardelj je napao i one kritičare Programa koji su na njegov međunarodni segment stavljali primedbu da lavira između kapitalizma i socijalizma i naglasio da je Program SKJ „naš program, program za akciju jugoslovenskih komunista“, zbog čega:

⁸ Konzervativne tendencije u jugoslovenskoj partiji su težile učvršćenju autoritarnih modela i matrica delovanja, snažeći na taj način prosovjetske državno-socijalističke karakteristike jugoslovenskog sistema. S druge strane, reformske tendencije su zagovarale liberalizaciju i naglašavanje samoupravnih karakteristika, jačanjem autonomije svih društvenih subjekata i slabljenjem partijske kontrole nad društvom. Navedenu dihotomiju ne bi trebalo shvatati kao idealno-tipiski model.

⁹ Geslo pod kojim su jugoslovenski komunisti, u toku antifašističkog rata, sprovodili socijalističku revoluciju je glasil: Nema povratka na staro!

„nikome ne možemo priznati pravo da određuje šta je u tom Programu marksistički i šta nije i šta u naš Program treba da uđe, a šta ne treba da uđe, odnosno da od toga čini zavisnim svoju saradnju sa SKJ“.

Program je polazio od toga da je svaki društveni sistem determinisan karakterom vlasti i društveno-ekonomskih odnosa, pre svega vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju. Zbog toga je, prema Kardeljevima, Program vodio računa o tome da u istoriji nije bilo „čistih sistema“, ni u pogledu ekonomskih odnosa ni strukture vlasti.

„*Novo* se rađa u nedrima starog sistema i pobeđuje u dugotrajnoj borbi sa *starim*... Prema tome, i kada pobeđuje *novo* nosi u sebi mnoge elemente *starog*...“¹⁰

Zbog toga revolucija nije značila mehanički i potpuni prekid sa starim. U kojoj će meri novi faktori dati pečat promeni jednog društva, zavisilo je ne toliko od radikalizma revolucije, koliko od snage i uloge „progressivnih“ društvenih i ekonomskih faktora kao i od stepena razvika proizvodnih snaga, odnosno materijalnih osnova jednog društva.

Govoreći da program uvodi mere demokratizma socijalističkog društva, Kardelj je insistirao da je tu reč o socijalističkoj demokratiji, koja ne znači otvaranje vrata „antisocijalističkim tendencijama niti slabljenje socijalističkog društva... Ne radi se tu o nekom apstraktnom liberalizmu“. Upozorio je i da je u Programu istaknuta neophodnost postojanja države kao „socijalističkog društvenog instrumenta“, iako je dokument dugoročno zagovarao evolutivno odumiranje države.

Kardelj je poručio socijalističkom svetu da je neophodno ne plašiti se „smelijih koraka“ u razvitku socijalističke ideje, jer je najveća greška tapkati u mestu, i zbog toga „mi u našem Programu smelo govorimo o problemima koje vidimo i pokušavamo da nađemo rešenje za njih“, što je svedočilo o njegovoj originalnosti i značaju za levicu znatno šire od Jugoslavije. Program SKJ Kardelj je ocenio kao „odraz stanja socijalističke misli i socijalističke prakse u našoj zemlji“, poručivši da će novi uspesi i neuspesi Jugoslavije u izgradnji socijalizma

¹⁰ AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IVII – k. 1 / 1-71, Stenografske beleške sa plenarnih sednica, referati, izveštaji, diskusije i pozdravni govori; Edvard Kardelj, Povodom novog Programa SKJ.

primorati SKJ da svoj Program „stalno usavršava, menja, ispravlja, dopunjava i prevazilazi“.¹¹

Osnovne ideje Programa SKJ

Osnove novog Programa SKJ najpre su bile razrađene u Tezama koje su napisane ranije i njihova sadržina je inkorporirana u konačnu verziju Programa. Već u uvodnom delu jasne su osnovne intencije jugoslovenskog modela socijalizma i njegove specifičnosti u odnosu na sovjetski državno-socijalistički model, jer stoji da država „mora biti tako postavljena da odumire“, tj. da „ne reprodukuje svoje upravljačke funkcije, već da ih prenosi na društvene organe, odnosno da ih organi društva preuzimaju“. Osnovna i revolucionarna ideja Programa je da se državni organi transformišu u društvene putem „direktne demokratije, neposrednim učešćem građana u njima“. Na taj način se državna svojina pretvara u društvenu iz čega bi se kreirala nova ekonomska struktura, „bez kapitalističke eksploatacije i anarhije, ali i bez državnog administrativnog rukovođenja“. U uvodnom delu Teza se iznosi ozbiljna i argumentovana kritika kapitalizma, kome se „priznaju“ istorijske zasluge u početnim fazama, ali sa njegovim razvitkom, posebno kada je on pre-rastao u svoj, kako se kaže, najviši i poslednji stadijum – monopolistički kapitalizam, kada je ostvarena povezanost ekonomskog i društveno-političkog života,¹² on postaje retrogradan, jer se zasniva na „prevlasti šačice najbogatijih kapitalističkih zemalja nad ostalim svetom“.¹³

U delu Programa koji tretira međunarodne odnose, rečeno je da istočni blok nije stvoren kao „odraz potrebe daljeg razvitka socijalističkih snaga“, već kao rezultat „određenih ekonomskih i političkih kretanja“, što je bio eufemizam za sovjetske imperijalne intencije o kojima se nije želelo otvoreno govoriti.¹⁴ Za Sovjete je posebno provokativno zvučao stav iz Programa koji je navodio da se „socijalizam,

¹¹ Isto.

¹² Složene procese koje su teoretičari i društveni naučnici uočili i ozbiljnije proučavali tek u 21. veku, suočeni sa krizama i bezalternativnošću neoliberalnog sistema, sa posebnim problemom dominacije ekonomskog monopola nad društvenim i političkim strukturama, jugoslovenski komunisti su uvideli još sredinom 20. veka.

¹³ AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IV/II – k. 10/1-8. Teze za Program SKJ, 1, Uvod. Društveno-ekonomski odnosi u savremenom svetu.

¹⁴ AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IV/II – k. 10/1-8. Teze za Program SKJ, 2, Međunarodni položaj.

očigledno, neće širiti širenjem Istočnog bloka“, što je bio udarac za odnose sa SSSR-om, ali i jasna proklamacija da se Jugoslavija neće vraćati u lager. Kada je reč o odnosima između socijalističkih država, Teze oštro kritikuju političke i ekonomske privilegije i dominaciju jedne socijalističke zemlje nad drugom ili nad više socijalističkih zemalja, što je bila jasna asocijacija na suštinsku neravnopravnost unutar istočnog bloka i sovjetsku hegemoniju u njemu. Posebno se oštra kritika iznosila zbog „nepoštovanja specifičnosti uslova razvitka svake pojedine zemlje i kruto nametanje svojih, specifičnih formi razvitka od strane jedne socijalističke zemlje“, što je dovelo do negativnih konsekvenci po razvoj socijalizma u svetu. Program je pozivao i na otpor protiv sovjetske hegemonije kao izraz rešenosti socijalističkih zemalja da grade svoj socijalizam, prema vlastitim specifičnostima i da „ne dozvole nikome da se meša u njihove unutrašnje stvari“. Teze za Program insistiraju da su uslovi razvitka svake zemlje različiti, pa je logično da i „forme socijalističkog preobražaja moraju organski da izrastu iz konkretnih uslova svake pojedine zemlje, a ne da budu nametnute od bilo koje druge socijalističke zemlje“. Uspostavljanje bilo kakve dominacije u odnosima među socijalističkim zemljama u ime socijalizma i proleterskog internacionalizma, u stvari samo „koči i ometa brži razvitak socijalističkih zemalja i socijalističkih društvenih snaga uopšte“. Jugoslovenski komunisti su odnose među socijalističkim zemljama videli utemeljene na punoj ravnopravnosti, nezavisnosti i poštovanju različitih uslova razvitka svake zemlje, što je *per se* predstavljalo udarac sovjetskim pretenzijama, jer je u Programu posebno naglašena opasnost od hegemonizma jedne partije i jedne „jake države u socijalističkom bloku“.¹⁵ Za vreme i nakon Oktobarske revolucije dok je SSSR bio jedina socijalistička zemlja, odnos prema njemu bio je merilo „proleterskog internacionalizma“, dok je u vreme pisanja Programa to moralo biti postavljeno mnogo šire, jer podrazumeva „ispravan odnos prema svakoj socijalističkoj zemlji“. Fleksibilan način razmišljanja, koji je očit u sadržaju Programa SKJ, zasvođen je i stavom da:

„Teorija i praksa, koje konzerviraju postojeće stanje i zatvaraju perspektivu radničkoj klasi moraju se kritikovati, lomiti, odbaciti.“

¹⁵ Isto.

Najzad, međunarodni deo Programa se završava stavom da:

„spoljna politika naše zemlje služi obezbeđenju nezavisnosti Jugoslavije što odgovara vekovnim težnjama naših naroda i interesima njihovog slobodnog socijalističkog razvitka“.¹⁶

Kada je reč o nacionalnom pitanju, Program je naciju tretirao kao istorijsku i društveno-ekonomsku, ali i političko-kulturnu pojavu koja je nastala na određenom stupnju razvoja i podele rada. Kao takva ona ima nespornu društvenu funkciju i emancipatorski karakter. Za „nacionalno oslobođenje“ i rešavanje nacionalnog pitanja svakog naroda je zainteresovana i radnička klasa, smatrali su autori dokumenta. Međutim, Program SKJ navodi i da se nacija kao istorijska i društvena pojava mora menjati, pa i nestati sa promenom osnova iz kojih je nastala. Autori Programa su bili u uverenju da će se sa razvojem proizvodnih snaga nacionalistički sentiment povlačiti pred „opštečovečanskim“, kako se navodi. Kada je reč o nacionalnom pitanju, Program je naglašavao da se ne stvara jugoslovenska nacija već „organski izrasta i jača socijalistička zajednica radnih ljudi svih naroda Jugoslavije“. Program je priznavao da u zbližavanju jugoslovenskih naroda etnički i kulturni identiteti imaju znatnog uticaja, uz nadu da će oni voditi integraciji na temelju socijalističkih odnosa, zajedničkih interesa i kulturne bliskosti. Ipak, Program je izražavao nadu da će u tim integrativnim procesima sve više prevladavati ono što je opštečovečansko nad onim što je „usko nacionalno“. Iz navedenog dela dokumenta je uočljiv deficit smisla za realnost, što će pokazati jugoslovenski društveni i politički razvoj već od Osmog kongresa (1964), a posebno intenzivno od druge polovine šezdesetih godina. Politički fokus na nacionalna pitanja i jačanje nacionalističkih partikularizama su vodili u suprotnom smeru od ciljeva i očekivanja proklamovanih u Programu, iako je on konstatovao da u Jugoslaviji „ne postoji nacionalno pitanje kao problem ugnjetavanja i nacionalnog hegemonizma“.¹⁷

Središnji segment Programa se odnosi na principe i ciljeve socijalističke izgradnje u Jugoslaviji. Ključ ovog dela je stav da se socijalizam u svakoj zemlji mora da razvija iz „sopstvenih unutrašnjih uslova i izvora“, kao i da se on ne može nametnuti spolja, ako ne postoje

¹⁶ Isto.

¹⁷ AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IVII – k. 10/1-8. Teze za Program SKJ, 3, Karakter i razvitak jugoslovenske revolucije i narodne vlasti.

unutrašnje snage i subjekti koji će ga nositi. Socijalistička demokratizacija i podružtvljavanje države u uslovima društvene svojine su uslovi za napredak socijalizma, smatrali su autori Programa, čime je naglašavana distinkcija u odnosu na sovjetski model socijalizma i čime se davao osnov za širenje reformske baze i demokratizaciju društva. Program SKJ je odbacivao buržoasku demokratiju kao paravan za kapitalističku eksploataciju. S druge strane je odbacivan i „monopol političke vlasti Komunističke partije“ i naglašavana neodrživost „prelaznog“ stanja kao trajnog, jer je dugotrajnije održavanje takvog sistema vodilo prevelikom povezivanju države sa partijom i time zakonomerno u konzervativizam i birokratizaciju (etatizaciju). Istinski socijalizam je trebalo da ponudi nove forme demokratije, a to je socijalistički razvitak društvenih odnosa i njihovo jačanje u odnosu na državu. Konzerviranje monopolističkog položaja SKJ nije bio cilj, stajalo je u Programu, jer bi to vodilo ka birokratizaciji i nedemokratskim metodama. Suštinski, Program je apologija samoupravnog modelu socijalizma, a predviđa i dalje jačanje i razvoj komuna, osnaživanje društvene svojine, razvoj socijalne politike i produbljeniju humanizaciju društva.¹⁸

Program SKJ je definisao i utemeljio odnose različitih nivoa vlasti između federacije, republika i pokrajina, ali i precizirao odnose i ulogu partije i masovnih organizacija koje bi trebalo da svojom širokom platformom reprezentuju pluralnost društva (SSRN, sindikati omladinske i ženske organizacije). Čitav sadržaj i duh Programa je vodio ka demonopolizaciji vlasti. Kada je reč o političkim protivnicima i „antisocijalističkim pojavama“, Program prednost daje idejnoj i političkoj borbi u odnosu na represivne mere. Program se zalaže za „stvarnu slobodu“ nauke i umetnosti od svih uticaja koji ih koče, jer nauka i umetnost ne mogu postati „služavke dnevno-političkih interesa“. Ali Program SKJ je i protiv toga da se kultura, nauka i umetnost podređuju „reakcionarnim političkim tendencijama“. Posebno je bio važan iskorak koji je govorio da SKJ neće biti „arbitar ni u pogledu naučnih škola ni u pogledu umetničkih stilova i pravaca“. Religija je za autore Programa SKJ odraz zaostale svesti ljudi i ne može se otkloniti administrativnim sredstvima, već samo „naučnim saznanjem i podizanjem svesti ljudi“, kao i ostvarivanjem „stvarne

¹⁸ Isto.

slobode“ svakog čoveka. Program je zastupao ideje sekularizma i dosledne odvojenosti crkve od države i škole.¹⁹

Najzad, svedeni ciljevi Programa SKJ su: životni standard, samoupravljanje i društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, produbljivanje socijalističke demokratije i slobodnije iskazivanje društvene svesti, kao i šira participacija ljudi u političkim procesima. Na tom putu jugoslovenski komunisti ne mogu biti zadovoljni postignutim, stoji u završnom delu Programa, već da bi:

„izvršili svoju istorijsku ulogu u stvaranju socijalističkog društva u našoj zemlji, moramo sve svoje snage posvetiti tome cilju, biti kritični prema sebi i svome delu, biti nepomirljivi neprijatelji svakog dogmatizma i verni revolucionarnom stvaralačkom duhu marksizma. Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije.“²⁰

Sovjetska kritika Programa SKJ

Najozbiljnije, teorijski najbolje razrađene i po međunarodnu poziciju Jugoslavije najdestruktivnije kritike Programa SKJ, već na osnovu Teza, stigle su iz Sovjetskog Saveza. U Programu se, smatrali su Sovjeti, nalazi mnogo postavki koje se „direktno razilaze sa teorijom i praksom marksizma-lenjinizma, s teorijom i praksom svetskog komunističkog pokreta“. Jedna od centralnih tačaka optužbe je glasila da se SKJ osim revolucionarnih preobražaja zalaže i za evolutivni proces transformacije iz kapitalizma u socijalizam, što je ocenjeno kao „antinaučni, nemarksistički, nelenjinistički“ pristup. Program zastupa stanovište o mogućnosti mirnog prelaska iz kapitalizma u socijalizam putem stihijskog porasta elemenata socijalizma u kapitalizmu, što je ocenjeno kao jeres, uz naglašavanje da je nedopustivo davati jednak značaj revolucionarnim i evolutivnim metodama u borbi za socijalizam.²¹ Navedenim

¹⁹ Isto.

²⁰ „Program Saveza komunista Jugoslavije usvojen na Sedmom kongresu SKJ“, *Sedmi kongres SKJ. Stenografske beleške*, Kultura, Beograd, 1958., 926–1105; AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IWII – k. 10/1-8. Teze za Program SKJ, 4, Principi i ciljevi socijalističke izgradnje u Jugoslaviji.

²¹ AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IWII – k. 10/1-8, O Nacrtu Programa Saveza komunista Jugoslavije.

pristupom je SSSR hteo da ospori revolucionarni karakter jugoslovenskog socijalizma, da Program SKJ okarakterise kao reformističko-revizionistički dokument i time jugoslovenske komuniste izoluje u međunarodnim levičarskim krugovima.

Nacrt Programa SKJ, prema sovjetskim ocenama, „negira rukovodeću ulogu političke partije radničke klase u borbi za revolucionarni preobražaj kapitalističkog društva“, a SKJ smatra da mora biti samo „ideološki faktor“ i mora prestati da bude „politički faktor i faktor vlasti“, što su Sovjeti ocenili kao veoma pogrešan pristup. Posebno su bili pogođeni time što Nacrt ignoriše istorijski domet – podelu sveta na dva sistema: socijalistički i kapitalistički. Nacrt u isti rang stavlja „miroljubivu politiku socijalističkih zemalja i vladajuće krugove imperijalističkih država“, pisalo je u kritici sovjetskih ideologa. Zameralo se jugoslovenskim komunistima što uzrok međunarodne zategnutosti ne vide u agresivnoj politici imperijalističkih (zapadnih) država, već u „postojanju dva vojno-politička bloka“. Sovjete je iritiralo i što Program prećutkuje opasnost od „obnavljanja zapadno-nemačkog militarizma“ i od „agresivne politike SAD“, dok je oštrica kritike usmerena protiv socijalističkih zemalja i radničkih partija. Nacrt je ujednačenim kritikama protiv oba hladnoratovska bloka, usmeren „protiv socijalističkih zemalja“, podrivajući time „jedinstvo komunističkih partija i tabor socijalizma“, tvrdili su zvanični sovjetski ideolozi. Sovjeti su posebno oštro zamerali zbog teze o „interesnim sferama“, uz negiranje da je SSSR ikada za sebe tražio ili težio sferama uticaja.²²

U Sovjetskom Savezu su posebno bili nezadovoljni jugoslovenskom kritikom Staljina, a optužbe protiv njega su tumačili kao „optužbe protiv sovjetskih komunista“, dok se za Staljinovu ideologiju kaže da je „gledište marksizma-lenjinizma“. Autorima Programa se posebno zameralo što su smatrali da je razvoj socijalističke demokratije nemoguć bez ukidanja i odumiranja države, te da „SKJ suprotstavlja socijalističku demokratiju socijalističkoj državi“, kao i da proklamuje odumiranje države kao glavni zadatak današnjice. Istorijsko iskustvo pokazuje, smatrali su sovjetski ideolozi, da se u „prelaznom periodu od kapitalizma ka socijalizmu, kada još postoje eksploatorske klase i sitno sopstvenička stihija pitanje odumiranja države ne

²² Isto.

može postavljati kao praktično pitanje“, jer je država neophodna za odbranu zemlje od neprijatelja i vojnog napada „imperijalista“. Sovjetski autori kritikovali su i kontradiktornost ključnih programskih postavki jugoslovenske partije, jer se istovremeno govorilo o jačanju državne nezavisnosti, ali je i kao fundamentalni zadatak proklamovano – odumiranje države.²³

Očekivano, Sovjete je najviše tangiralo beskompromisno jugoslovensko zalaganje da se svaka zemlja mora kretati u socijalizam vlastitim putem, uvažavajući svoje specifičnosti. Jugoslovenska partija pri tome nije uzimala u obzir opšte parametre, koji su svojstveni za sve zemlje koje izgrađuju socijalizam, smatrali su sovjetski kritičari. Nacrt programa zastupa i štiti ideju „nacionalnog komunizma“, dok Sovjeti brane ideju „ideološkog jedinstva i uzajamne podrške bratskih partija“ kao ključnog preduslova za uspješno ispunjavanje „nacionalnih i internacionalnih zadataka“. Iz vrlo jasnih motiva sovjetski kritičari negirali su mogućnost hegemonističkih pojava u odnosima između socijalističkih država. Zbog takvog stava, Sovjeti su optužili SKJ da je usmeren protiv ideološkog i političkog jedinstva međunarodnog komunističkog pokreta, ali da radi i protiv „opštih zakonitosti socijalističke revolucije“, što je bila najteža optužba. Opasnost po nezavisnost socijalističkih zemalja postoji, ali ona ne dolazi od „jedne socijalističke zemlje“, kako se tvrdi u Nacrtu, nego isključivo od „međunarodnog imperijalizma“, odnosno sa Zapada, tvrdili su kritičari iz SSSR-a. Sovjeti su negirali i tezu da jedna socijalistička zemlja može da eksploatiše drugu, naglašavajući da istorija „ne daje primera da se odluke kongresa komunističkih partija smatraju nepravilnim“. Kritikovao se i jugoslovenski princip ravnopravnosti i nemešanja u unutrašnje poslove između socijalističkih država.²⁴

U završnici sovjetskih optužbi protiv Programa SKJ, kaže se da je „buržoaska propaganda puna komplimenata autorima Nacrta“. Najzad, autori sovjetskog odgovora na novi Program jugoslovenske Partije, potpisani sa Fedosjev, Pomelov i Čeparkov, zaključuju da Nacrt Programa SKJ „protivureći idejnim osnovama komunizma“, što je bila krajnje optužujuća kvalifikacija u kategorijalnom aparatu komunističkog pokreta i mogla je samo da znači ekskomunikaciju.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

Pokušavajući sovjetskim optužbama da daju univerzalistički karakter, trojica državnih ideologa su naglašavala da se SKJ nije idejno razišao sa sovjetskom partijom, već sa međunarodnim komunističkim pokretom. Time se, slično kao i 1948. išlo na potpunu izolaciju jugoslovenske države i partije. S druge strane, kao i u vreme prve krize u odnosima dve zemlje, SKJ je smatrao da ovu kritiku kao najozbiljniju i najopsežniju treba umnožiti i podeliti delegatima Kongresa, kao što se radilo i sa ranijim sovjetskim optužbama na račun Jugoslavije.²⁵

Globalna medijska rezonanca novog Programa SKJ

Mediji, pre svega štampari, i na Zapadu i na Istoku, sa različitim akcentima i sa suprotstavljenih stajnih tačaka, opširno su danima komentarisali i analizirali ključni programski akt jugoslovenskih komunističkih partija. Tako su levo-liberalni britanski listovi tvrdili da je reč o „dubokoj i stimulativnoj analizi društva“, koja pokazuje želju SKJ za stalnim usavršavanjem, kao i nedogmatični karakter jugoslovenske partije. Od tačaka u Programu, naglašena je privredna decentralizacija, samouprava u fabrikama, a čitav tekst, smatrali su engleski listovi, posebno naglašava potrebu za većom ličnom slobodom i potrebom debate. Program naglašava potrebu za nezavisnim razvojem socijalizma, bez mešanja spoljnih sila. Ohrabruje se i privredna demokratizacija kroz jačanje samoupravljanja i potreba smanjenja birokratije. Kongres je naglasio potrebu za saradnjom sa socijaldemokratskim strankama, a odbio da prizna pravo SSSR-a i istočnog bloka na „vlasništvo“ nad socijalizmom. Britanski mediji su isticali kako su i Peking i moskovska *Pravda* osuli paljbu na jugoslovenske „revizioniste“. Jugoslovenski odgovor je bio da se njihovi kritičari vraćaju staljinizmu, navode britanski listovi. Hruščov je osudio Tita kao „trojanskog konja imperijalizma“, ali Sovjeti su posebno u privredi obazrivo krenuli jugoslovenskim stopama, pa britanski listovi ocenjuju da je Tito „kao Galilej“, kriv što ide „ispred svog vremena“. Program pokazuje „majstorsku veštinu u izmirenju nacionalne nezavisnosti sa prihvatanjem međuzavisnosti komunističkih ili socijalističkih pokreta“. Britanski mediji pozdravili su i isticanje ličnih prava građana u Programu, uz žaljenje

²⁵ Isto.

zbog „neliberalnog“ postupanja prema Đilasu i Dedijeru. Kritikovani su stavovi Programa prema socijaldemokratiji i prema slobodi veroispovesti, jer Program isključuje ispovedanje religije za članove, što je ocenjeno „sa žaljenjem“.

„Ovo je manifest ponosnog naroda koji je voljan da uči. On se suprotstavlja Rusiji i Kini bez straha. On je izolovan u Evropi. On održava integritet i nezavisnost prema Americi i Zapadu. Ali on ne pretenduje na monopol istine“,

pisao je *Bilten Međunarodnog društva za društvene nauke* iz Velike Britanije. Program je značajan doprinos političkoj misli, iako autor ističe da se ne slaže sa velikim delom sadržaja. Reč je o dokumentu od „ogromnog značaja“ i u međunarodnim razmerama, stoji u tekstu objavljenom u britanskom časopisu.²⁶

Nasuprot britanskim medijima, list KP Kine *Ženmin žibao* je pisao da je Program SKJ „suprotan marksizmu-lenjinizmu“ i potpuno „revizionistički“. „Ovaj program predstavlja baš ono što je potrebno imperijalistima, naročito američkim“, navodio je kineski dnevnik. List je isticao da su kritike Kominforma 1948. bile „potpuno ispravne“, konstatujući da su od 1954. socijalističke zemlje pokušavale da poboljšaju odnose sa Jugoslavijom i „strpljivo čekale nadajući se da će se SKJ vratiti na put marksizma“. Međutim, Jugosloveni su odbili te napore, pri tome pokušavajući da „nanesu štetu jedinstvu zemalja socijalističkog tabora“. List poručuje jugoslovenskim vođama, da u situaciji kada „istočni vetar preovlađuje nad zapadnim“, razmisle da li je u interesu naroda Jugoslavije da se „odbaci prijateljstvo socijalističkih zemalja“. Program se ocenjuje kao „neobernštajnzizam“ koji je neophodno kritikovati.²⁷

Britanski konzervativni *Dejli telegraf* prenosio je teške optužbe kineskih komunista, koji su za novi Program SKJ tvrdili da „pakosno kleveće diktaturu proletarijata“ i da je „uzeo u ruke toljagu u ime monopolističkog kapitala“. List posebno apostrofira zamerke Kineza da Program „jugoslovenskih revizionista“ briše razlike između kapitalističkog i socijalističkog sistema. Levo-liberalni londonski *Tribjun*, blizak laburistima, pisao je da jugoslovenski otpor diktatu

²⁶ AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IWII – k. 14/1-42. Odjek Programa SKJ u svetu. Inostrana štampa o Programu.

²⁷ Isto.

iz Moskve ne bi trebalo nikoga da čudi i da se Jugoslavija neće vraćati u lager, jer je to zemlja sa „najnaprednijom socijalističkom demokratijom na ekonomskom polju“. Ekonomska demokratija je ipak zamenjena političkim monopolom, ali se pretpostavlja da je to nužnost koja će odumreti i da je pre svega u funkciji zaštite zemlje od „obnavljanja nacionalne borbe i stalnog stanja građanskog rata, koji je predstavljao glavni vid predratne Jugoslavije“. Ali prenošenje ekonomske kontrole „na narod“ je vid, kako se kaže, samoodricanja, koji je „verovatno jedinstven u modernoj istoriji“. To je izazvalo oštre kritike „polustaljinista“ iz Moskve i istočnog bloka koji „stvarnu socijalističku demokratiju“ doživljavaju kao „samrtni greh“. List hvali i „slobodu umetnosti i literature“ u Jugoslaviji kao i odbacivanje socijalističkog realizma.²⁸

Uticajni londonski *Economist* je 3. maja 1958. imao članak, „Ljubljanska svađa“, o odnosima Beograda i Moskve. Sovjetsko-jugoslovenski disput list je nazivao spektakularnim uz podsećanje na 1948. godinu. Titovo suprotstavljanje Rusima je „otvoreno i neopozivo“, ali „ni približno tako opasno kao u Staljinovo doba“. Posebno je značajno što Jugoslavija, za razliku od pre deset godina, nije više ekonomski zavisna od istočnog bloka. Tito danas govori sa mnogo čvršćih pozicija, konstatuje list i zbog toga je „džentlmenški“ umeren, piše *Economist*. Hruščov, iako se trudio, nije uspeo da sruši „titoističku zgradu“, pa ni za njega nije dobro da bude uporan u napadima na Jugoslaviju. List smatra da je u centru spora Program SKJ, za koji se kaže da je rezime desetogodišnjeg jugoslovenskog praktičnog iskustva u realizaciji socijalizma. Na nesreću Moskve jugoslovenski komunisti svoja iskustva ne žele da zadrže za sebe, već žele da ih podele sa ostalima. List naglašava da se u Programu dva bloka u međunarodnim odnosima stavljaju u isti rang, iako je teško naći „bilo koje značajno međunarodno pitanje u kome Jugosloveni nisu na strani Moskve“. List smatra da su dve stvari ključno uvredile Ruse – jugoslovensko odbijanje da se prizna sovjetska supremacija i kritikovanje SSSR-a i Staljina; i drugo, prema jugoslovenskom mišljenju, staljinizam se nije pojavio zbog personalnih nedostataka, već zbog deformacija u sovjetskom sistemu koje još nisu otklonjene. Za Sovjete je posebno uvredljiv bio deo jugoslovenskog Programa u

²⁸ Isto.

kome je odbačeno mišljenje da bilo koja država ima pravo da diktira politiku nekoj drugoj zemlji. *Ekonomist* ističe i „jeretičko tvrđenje“ da komunističke partije „nemaju monopol nad bilo kojim pokretom za socijalizam“. Time se daje podstrek ostalima da pruže otpor sovjetskoj dominaciji i hegemoniji. Ipak, nade stvorene posle 20. kongresa KPSS da će početak liberalizacije biti praćen slabljenjem moskovske kontrole, uništene su posle 1956. godine. Sovjeti zbog toga imaju razloga za zabrinutost jer alternativa SKJ može pružiti loš primer drugim blokovskim državama.²⁹

Britanski *Nju Stejtsmen* u broju od 3. maja 1958. donosi članak „Hruščov i Tito“ i piše da Nacrt Programa pokazuje koliko su velike ideološke razlike između Beograda i Moskve. Program je doveo u pitanje „sovjetsku ortodoksiju“. List polemiku vidi kao sukob „revizionista“ i „dogmatičara“. Navodi i stavove da je Program SKJ „prvo originalno marksističko delo posle Lenjinovog dela *Država i revolucija*“. Detaljno i vrlo opširno analizira sve delove Programa i tvrdi da nije čudo što su Sovjeti imali tako oštru reakciju. Nacrt Programa je, konstatuje list, „nejednakog kvaliteta, eksperimentalan u mnogim svojim postavkama i neodređen u velikom broju predloga“, ali je upravo po tome različit od polemičkog članka u sovjetskom *Komunistu*, koji je „dogmatičan, napisan sa poverenjem u ortodoksnost i samosvestan u odbacivanju greške“. List analizira poziciju Hruščova i piše da je on u dilemi da li da prihvati jugoslovensko stanovište o različitim putevima u socijalizam i time oslabi sovjetski autoritet ili da se kao Staljin kruto drži ortodoksije o vodećoj ulozi sovjetske države i partije, što bi moglo da izazove nove teškoće.³⁰

S druge strane, moskovska *Pravda* je 22. juna 1958. objavila analizu Džona Golana, generalnog sekretara KP Velike Britanije u kojoj stoji da delovi Programa SKJ „ne sadrže marksističku analizu“ i kritikuje se SKJ jer izbegava analizu imperijalizma. Reč je bila o razradi teza trojice sovjetskih teoretičara. I drugi istočni mediji su varirali navedene optužbe. Evropski mediji su javljali i da je u Tirani održan Plenum CK albanske partije na kome je Enver Hodža oštro kritikovao Program SKJ. Uticajni list KP Italije *Unita* je takođe vrlo

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

kritički pisao o Programu SKJ, prateći glavne tokove sovjetskog nezadovoljstva dokumentom.³¹

U Njujorku je 27. novembra 1958. objavljena knjiga od 263 strane teksta i 22 strane uvoda, pod naslovom *Jugoslovenski put: Program Saveza komunista Jugoslavije*. Direktor izdavačke kuće All nations press Ričard Jafe bio je pisac predgovora. Stavove Programa on tumači kao novi izazov „titoizma“ koji je naveo SSSR da baci „nove anateme“ na SKJ i Tita. Kao posebno iritantno za Sovjete on je video odbacivanje stava da postoji samo jedan vid socijalizma i jedan put njegove izgradnje, te da upravo takva dogma koči razvoj socijalizma u svetu. Jugosloveni su bili uporni da jedna zemlja ili partija ne može da zauzima hegemoni položaj i da drugim nameće svoj program i metode, konstatovao je Jafe u predgovoru. Na 20. kongresu KP SSSR-a je usvojeno gledište o različitim putevima u socijalizam, Mao je u Kini govorio o procvatu „mnogih cvetova“ i činilo se da je pobedilo jugoslovensko stanovište. A onda se desio mađarski ustanak i nemiri u Poljskoj, „otapanje je prestalo i mraz je ponovo počeo da hvata“, a sovjetsko-jugoslovenski odnosi su počeli da se pogoršavaju, pisao je Jafe. Kulminaciona tačka novog sukoba je bilo objavljivanje Nacrta Programa SKJ. Sovjeti su zauzeli vrlo kritičan stav i uprkos nekim izmenama koje su Jugosloveni uneli, suština je ostala: nezavisni put u socijalizam. Za Sovjete je to bio poziv na neposlušnost za sve ostale. Pošto je ovo bio prvi prevod celovite jugoslovenske doktrine na engleski, autor insistira da je reč o integralnom dokumentu i suštini „titoizma“, kako ga nazivaju na Zapadu, ili „revizionizma“, kako se naziva u SSSR i Kini. Autor smatra da je Program i dobar uvid u opšta obaveštenja o jugoslovenskoj ekonomskoj i političkoj strukturi, samoupravljanju, federalizmu. Na koricama knjige je pisalo:

„Program SKJ – dokument koji je osujetio dalje poboljšanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa i doveo do novih i jačih napada SSSR-a na beogradski stav prema socijalizmu. U Programu se pobija potreba za postojanjem hegemonije jedne jedine države i Partije – komunista Sovjetskog Saveza – nad drugim državama i partijama...“³²

³¹ Isto.

³² AJ, 507 CK SKJ, Kongresi, VII kongres SKJ 1958. IVII – k. 14/1-42. Odjek Programa SKJ u svetu. Inostrana štampa o Programu. Prevodilac Programa SKJ na engleski, za potrebe ovog izdanja, bio je Stojan Pribičević, sin Svetozara Pribičevića.

Epilog: Program SKJ kao osnov reformskih tendencija u SKJ

Nakon sovjetsko-jugoslovenskog raskola 1948. brza i uspešna državna emancipacija Jugoslavije i iz nje proistekla ideološka distanca prema Sovjetskom Savezu, uvećala je globalni ugled zemlje koliko i u svetu priznati doprinos pobedi nad Antihitlerovskom koalicijom. Dok su Sovjeti sa brigom i nezadovoljstvom primali svaki jugoslovenski nara-tiv o reformama i demokratizaciji, čelnici jugoslovenske monopolistič-ke partije su znali – da se trajna i ireverzibilna nezavisnost Jugoslavije i distanca u odnosu na SSSR, ostvaruje jedino insistiranjem na samo-upravnom modelu socijalizma i konstantnim promenama ključnih obrazaca u funkcionisanja društva i države.

Jugoslovenski otpor Staljinovom hegemonizmu bio je katalizator za konstituisanje alternative koja je kreirala autentični i humaniji put u socijalizam. Navedeni procesi u ranim pedesetim godinama, koje su karakterisali uvođenje samoupravljanja i početak demokra-tizacije revolucionarne diktature, bili su formativni period za re-formske strukture nikada monolitnog Saveza komunista. Autentični jugoslovenski put razvoja, samoupravni model socijalizma, pokušaj alternative i zapadnom kapitalizmu i staljinističkom totalitarizmu ugrađen je u godinama otpora Sovjetima u same temelje i poretka i identitetskog koda socijalističke Jugoslavije. Međutim, sredina pede-setih je donela otrežnjujuće impulse, jer je pomirenje sa Sovjetskim Savezom (1955) postavilo snažna ograničenja daljim reformama jugoslovenskog društva, utvrđena energičnim obračunom sa Milo-vanom Đilasom. Ali reformska orijentacija, kao potreba ne samo jugoslovenskog društva, nego i težnja pripadnika pokreta izraslog na otporu staljinizmu i na stalnim promenama i reformama kao metodu suštinskog udaljavanja od sovjetskog modela države i druš-tva, nije navedenim konzervativnim impulsima nestala. Mukotržno se borila za svaku priliku, iznedrila reformistički Program partije (1958), koristeći kako Titova laviranja i ambivalenciju, tako i realne probleme društva čiji razvoj je nalagao imperativ daljih promena.

Program SKJ bio je snažno sredstvo u određivanju trajnijih koordinata u razvoju jugoslovenskog socijalizma, zadržavši kao je-dan od ključnih ciljeva evolutivno odumiranje države kao osnovu socijalističkog društvenog sistema. Program je naglašavao potre-bu oslobađanja rada, kreiranja Jugoslavije kao slobodne zajednice

proizvođača, naglašavajući procese stalnog širenja slobode ličnosti, ali i ekonomske, kulturne i umetničke slobode, proklamujući ličnu sreću pojedinca kao najviši cilj socijalizma. Socijalizam nije smeo, pisalo je u Programu, da „ličnu sreću čovekovu podređuje nekakvim *višim ciljevima*, jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čoveka“. ³³ SKJ je kao svoj cilj u ovom dokumentu naveo da u reformama i progresu jugoslovensko društvo „ne zaostaje“, ali i da se „ne istrčava“ preko „okvira datih konkretnim materijalnim i društvenim odnosima“, čime su kreirane granice dopustivosti reformske orijentacije. Ipak, moderan, jasno reformski usmeren i dinamičan karakter Programa, odražavao je stav da socijalističko društvo nikada ne sme da bude zadovoljno samo sobom, jer je trebalo da označava „stalan napredak, stalno kretanje, stalan obračun sa idejnim konzervativizmom i s tendencijama svake stagnacije“. Težeći stvaranju slobodne ličnosti i „društva bez države, klasa i partija“, a „kritični prema sebi i svom delu“, Program je bio prečišćen sadržaj marksističke doktrine, ali i ideja hegelijanskog dijalektičkog pristupa i vere u konstantan, pravolinijski i svrsishodan ljudski progres. Na kraju Programa, nezvanično nazivanog i *Poveljom samoupravljanja*, autori su samoodređujući se kao „nepomirljivi neprijatelji svakog dogmatizma“, ugradili i važno geslo kao centralnu karakteristiku jugoslovenskog socijalizma – „ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevladano i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije“. ³⁴ Kako je čitav duh Programa bio vrlo moderan i progresivno orijentisan, reformisti unutar partije narednih godina će se pozivati na njega u težnjama da legitimišu svoju orijentaciju i ojačaju vlastite pozicije u konstantnom disputu između dve tendencije u okvirima monopolističke partije. Iz tih razloga izazvao je lavinu kritika u Moskvi i bio povod za izbijanje druge velike krize u jugoslovensko-sovjetskim odnosima. Insistiranjem novog Programa SKJ na samostalnosti komunističkih partija u izboru vlastitog puta u socijalizam, zamrle su sve nade Hruščovljevog rukovodstva da bi konačni cilj normalizacije odnosa sa Jugoslavijom trebalo da bude vraćanje na stanje pre prve krize u odnosima dve zemlje 1948.

³³ „Program Saveza komunista Jugoslavije usvojen na Sedmom kongresu SKJ“, *Sedmi kongres SKJ. Stenografske beleške*, Kultura, Beograd, 1958., 1100-1103.

³⁴ Isto, 1102-1105.

godine. Lavinu antijugoslovenske propagande podsticali su i Moskva i Peking. Osnovne teze su bile da je novi Program SKJ revizionistički, antimarksistički, da zagovara nacionalni komunizam, te je traženo od Jugoslavije da odustane od njega.

Nakon godinu dana od usvajanja Programa SKJ na ljubljanskom kongresu, podstaknuti njegovim rešenjima, ali i sve očitim usporavanjem ekonomskog razvoja iz pedesetih, suočeni sa izglednim bankrotom, jugoslovenski čelnici su pokrenuli tzv. malu privrednu reformu iz 1961. zasnovanu na „dohodovnoj platformi“. Pristalice reforme implicate su podgrevale i težnje ka slabljenju centralističkih tendencija, dok je druga struja u vrhu partije bila za održavanje *status quo*. Pitanje na koje je reforma iz 1961. trebalo da odgovori bilo je – ko bi trebalo da raspolaže sredstvima *proširene reprodukcije*: država ili proizvođači i njihove organizacije. Zahtev sa nižih nivoa, iz sindikata i lokala je bio da se sredstva pretežno ostave preduzećima, jer se pokazalo da ih ona najracionalnije investiraju. Sve izmene odnosile su se na raspodelu društvenog proizvoda između privrednih organizacija i države i smatraju se najdubljom i najtemeljnijom promenom u jugoslovenskom društveno-ekonomskom sistemu još od 1950. i uvođenja radničkog samoupravljanja. Raspolaganje sredstvima iz prihoda prvi put je postalo autonomno pravo radnih kolektiva, bez zakonskog propisivanja kako bi ga trebalo raspoređivati. I ova dozirana promena (mala reforma) je ipak veoma zaoštrila protivrečnosti u društvu. Sredine koje su privredno zaostajale protivile su joj se, kao i rukovodstva velikog broja preduzeća. A žiža svih otpora je bila u saveznom partijskom centru. Tako su se početkom šezdesetih jasnije ocrtavale dve struje – jedna za intenzivnije razvlašćivanje države i širenje prava radnih kolektiva, dalju liberalizaciju i reforme, a druga protiv ovih trendova. Zbog toga se s reformom stalo na pola puta – jedni su tražili nastavak promena, a na drugoj strani je rastao otpor njima, situacija se početkom šezdesetih zaoštravala i jasnije kristalislala, izazivajući sve veću nestabilnost sistema. Serijom zakonskih ograničenja krajem 1961. i u 1962. vraćeni su stari mehanizmi u ekonomskoj politici, a Titov govor u Splitu (1962) samo je formalno

označio završetak kratkotrajnog reformskog pokušaja, dok su svi problemi privrede i uzroci stagnacije ostali, generišući dalju recesiju.³⁵

Sledio je dalji ekonomski pad i kriza šezdesetih koja će državni i partijski vrh prinuditi na daleko opsežniju privrednu reformu 1965. godine. Ona je najavljena već Osmim kongresom 1964. a intenzivirana nakon smene Aleksandra Rankovića 1966. na Brionima. Tek nakon toga, otvoriće se prostor da ekonomska reforma pređe i u sferu partije i političkog sistema, formiranjem Komisije za reorganizaciju SKJ, koja će posle tri godine rada iznedriti *Teze za reorganizaciju* (1969). Iako ih je Tito odbacio, one predstavljaju vrhunac reformskih procesa u pokušajima demokratizacije partije. Takođe, sledile su promene federalističkog okvira, ali i smena generacija i nova reformska vođstva po republikama nakon republičkih kongresa krajem 1968. godine. Ubrzani reformski kurs, demokratizacija, ali i povlačenje partije iz ekonomskog i društvenog života, slobodnija javna debata, izazvali su reakciju i zaokret ka dogmatizmu koji je doveo do smene većine autonomnih i reformski orijentisanih republičkih rukovodstava 1971–1972. godine. Program SKJ bio je osnova navedenih (reformskih) tendencija i baš zbog toga u jesen 1972. na vrhuncu ideološkog zaokreta ka dogmatizmu, Tito izlazi u javnost sa poznatim Pismom Izvršnog biroa i Predsednika SKJ, kojim se oglašava politička detronizacija srpskog partijskog rukovodstva i nezvanično, umesto još uvek aktuelnog lju-bljanskog Programa i njegove reformske agende, traži se sprovođenje konzervativne programske orijentacije koja je 1972. odnela prevagu unutar SKJ.³⁶ Dezavuisanje Programa SKJ i promovisanje Pisma označće jasnu putanju kojom će se jugoslovenski državni i partijski vrh kretati tokom sedamdesetih, determinišući time i karakter posttitovske epohe.

³⁵ Bilandžić, 407–412; Lempi, Džon, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Dangraf, Beograd, 2004., 246–247.

³⁶ Vidi Bešlin, Milivoj, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972. Između „revolucionarnog kursa“ i reformskih težnji*, Novi Sad, 2014. (doktorska disertacija u rukopisu); *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, 455.

Bibliografija

Izvori

Arhiv Jugoslavije, Fond 507, CK SKJ, VII kongres SKJ 1958.

Dilas, Milovan, *Savremene teme*, Borba, Beograd, 1950.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1988.*, tematska zbirka dokumenata, Prosveta, Beograd, 1988.

Sedmi kongres SKJ, Stenografske beleške, Kultura, Beograd, 1958.

Šesti kongres KPJ, Kultura, Beograd, 1952.

Literatura

Bešlin, Milivoj, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972. Između „revolucionarnog kursa“ i reformskih težnji*, Novi Sad, 2014. (doktorska disertacija u rukopisu)

Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.

Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Komunist – Narodna knjiga – Rad, Beograd, 1985.

Lempi, Džon, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Dangraf, Beograd, 2004.

Milosavljević, Olivera, *Radnički saveti u Beogradu 1949–1953.*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1983.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, 3, Nolit, Beograd, 1988.

Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012.

Popov, Jelena, *Drama na vojvođanskom selu (1945–1952)*, Platoneum, Novi Sad, 2002.

Polomljeni narativi. Veze KPJ (u ilegali) i Udruženja umjetnika Zemlja

IVANA HANAČEK

Američki kritičar Ben Davis u svom poznatom pamfletu *9.5 teza o umjetnosti i klasi* umjetnost tumači kao polje bez stvarno djelatne društvene moći, ali kao simbolički važan prostor borbe u kojem se artikuliraju progresivne pozicije čak i unutar kapitalističkih društvenih odnosa.¹ Puni potencijal umjetnosti, smatra Davis, može se razviti samo kroz povezivanje umjetnika s borbama izvan sfere likovnih umjetnosti, a koje su okrenute promjenama materijalne baze društva. Na podlozi njegove 8.1 teze pamfleta u ovom se radu razmatraju neki aspekti punog potencijala umjetnosti koji je u međuratnom periodu razvilo Udruženje umjetnika Zemlja uvevši po prvi puta u hrvatsku i ondašnju jugoslavensku likovnu umjetnost reprezentaciju društvene stvarnosti kao klasnih odnosa. Taj samoorganizirani kolektiv angažiranih umjetnika i arhitekata osnovan je 1929. i djelovao je na domaćoj i međunarodnoj sceni² do 1935. kada policija zabranjuje njihova nastojanja prema razvijanju autentičnog likovnog idioma nacionalne hrvatske umjetnosti koji bi bio u opreci prema buržujskoj umjetnosti i individualnoj poziciji buržujskog umjetnika. Ovaj se rad bavi analizom društveno-političkih okolnosti koje su dovele do toga da se inicijative angažiranih umjetnika Zemlje „prošire do točke gdje mogu postati više od pukih simboličkih gesti [tako udovoljavaju kriteriju iz teze 2.8] i dovoljno jake da zaista pomaknu dominantne vrijednosti umjetnosti“.³ Za tim „proširenjima“ traga se kroz čitanja političkih biografija petorice umjetnika, članova Udruženja, koje vode u ilegalne partijske ćelije, zatvore, policijska ispitivanja, premetačine stanova,

¹ Davis, Ben, „Devet i pol teza o umjetnosti i klasi“, *Radna bilježnica Političke škole za umjetnike i sve zainteresirane*, ur. Mario Kikaš, BLOK, Zagreb, 2017., 16.

² Prelog, Petar, „Udruženje umjetnika Zemlja (1929–1935) i umjetničko umrežavanje“, *Život umjetnosti*, 2, 99, 2016., 28–39.

³ Davis, „Devet i pol teza“, 17.

pučke kuhinje. Ove crtice iz života jednog dijela zemljaša svjedoče o izravnim vezama umjetnika s komunističkim pokretom toga vremena, a koje do sada nisu bile u fokusu znanstvenih istraživanja.

Rekonstrukcija djelovanja umjetnika Zemlje izvan sfere likovnih umjetnosti temeljena je na komparaciji programskih postulata Udruženja i Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), kako bi se utvrdile njihove dodirne točke i eventualna preklapanja. Unakrsno se razmatraju i tematske preokupacije slikara Zemlje iz fundusa Moderne galerije u Zagrebu te rezolucije i programatski tekstovi KPJ objavljivani nakon IV. kongresa održanog u Dresdenu, a koji donose strategije za rješavanje agrarnog i s njime povezanog nacionalnog pitanja.

Za istraživanja veza umjetnika i Partije bili su dragocjeni materijali (auto)biografskog tipa: autobiografije pisane u ranom poraću te podaci iz osobnika umjetnika i službeničkih listova koji se čuvaju u Arhivu likovne akademije u Zagrebu. Rekonstrukciji pridonose i dokumenti Ministarstva unutrašnjih poslova – policijski zapisnici sa saslušanja, izvještaji o praćenju i nadziranju jednog dijela umjetnika Zemlje iz vremena diktature kralja Aleksandra – koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu. U istraživanju su korišteni i opsežniji intervjui s umjetnicima iz 1970-ih godina, kada se odvija i prva kritička revalorizacija Zemljina djelovanja.⁴

Polazeći od tekstova radikalne likovne kritike iz ranih 1930-ih⁵ i njima suglasnih interpretacija povjesničara umjetnosti iz 1970-ih godina, na Udruženje se u radu gleda kao na dinamičan i politički heterogen kolektiv umjetnika u kojem postoje neslaganja po pitanju autonomije umjetnosti čak i među umjetnicima komunistima. Stoga ovaj rad nastoji rasvijetliti kontradikcije u klasifikaciji produkcije Zemlje istovremeno kao „angažirane“, ali kao od (partijske) politike „autonomne“ umjetnosti imajući na umu širi kontekst postojanja internacionalnog radničkog pokreta koji je na jugoslavenskoj razini organiziran oko KPJ.

⁴ Kritička retrospektiva Udruženja Zemlja održana je prvi puta 1971. u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu.

⁵ Koren, Luka, „Izložba Zemlje“, *Kultura*, 14, 1931., 6.

Zemlja i KPJ: kontekst djelovanja i riječ povjesničara umjetnosti

Pojava socijalnog slikarstva i samoorganiziranog istupa umjetnika Udruženja Zemlja koincidirala je s dramatičnim društveno-političkim preokretima u razdoblju međuratne Jugoslavije – kontekstom bez kojeg njihov umjetnički angažman nije moguće razmatrati. U uvjetima ograničenog parlamentarizma kralj Aleksandar Karađorđević 1929. uvodi diktaturu s kojom dolazi niz novih te pooštavanje postojećih zakona.⁶ Zakon o zaštiti države, pravna podloga državne represije, donesen je još u prosincu 1920. kako bi se ograničio pokret radikalne demokratizacije društva koji vodi KPJ, a koji režim svim sredstvima nastoji oslabiti. Na samom početku 1920-ih KPJ je velika i razgrnata organizacija, a njezina snaga vidljiva je po rezultatima izbora za Ustavotvornu skupštinu iz 1920. godine. S 58 osvojenih mandata KPJ dostiže treće mjesto među strankama u novoj državi. No, upravo je Zakon o zaštiti države Partiji onemogućio daljnje legalno političko djelovanje i natjerao je u ilegalu čime je započeo „period političkih i organizacijskih problema“.⁷ Politički rad komunista, posebno njihov rad na širenju klasne svijesti i agitaciji među širokim slojevima društva novodoneseni Zakon onemogućava, a situaciju dodatno otežavaju unutarnji frakcijski sukobi među profesionalnim revolucionarima koji nemaju adekvatne uvjete za kolektivni rad i međusobnu komunikaciju.

Zakon o zaštiti države bio je osnova zabrane svakog oblika političkog organiziranja i stroge cenzure domaćeg tiska, kao i osnova za smrtne kazne i progone političkih aktivista. Nerijetko su represivnim mjerama podliježali i angažirani umjetnici, ali i čitave udruge umjetnika – poput Udruženja Zemlja, čije je kolektivno istupanje zabranjeno policijskim dekretom 1935. godine.⁸ Stoga, ne iznenađuju optužbe organa reda koje Udruženje Zemlja terete zbog tendencije u reprezentaciji teških uvjeta života u Kraljevini Jugoslaviji. Zemlja je „kriva“ što slikajući „narodni život donosi anegdote o brutalnom postupanju vlasti prema narodu“ i prikazuje pojave poput

⁶ Bilandžić, Dušan i dr., *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969., 108.

⁷ Isto, 93.

⁸ Godinu ranije, 1934., bio je zabranjen i rad Pučkog teatra, organizacije angažiranih umjetnika u kojoj su također djelovali pojedini umjetnici zemljaši.

„slabe potrošnje pšenice u ishrani našeg naroda, upotrebu drvenih plugova, primitivan način stanovanja i odnos sela i grada“.⁹ Naime, u gore opisanoj političkoj klimi umjetnici skloni angažmanu počeli su intenzivno preispitivati svoje konvencije i ulogu umjetnosti u društvu. *Umjetnost za narod!* – glavni je poklič angažiranih umjetnika međuraća.¹⁰

„To ne znači socijalizirati umjetnost na tržištu, već – u duhu produkcije. To znači stvarati umjetnost za vitalne dispozicije proletarijata. Što ima dancing, mondena literatura, scensko dražkanje nerva, filmska golotinja, dakle ‘umjetnost’ koju je dala buržoazija, zajedničkog s potrebama, interesima i dispozicijama čovjekaradnika?“¹¹

Udruženje umjetnika Zemlja je do kraja svog djelovanja ostalo vjerno onome što je istaknuti komunist, kritičar i publicist Stevan Galogaža u navedenom citatu nazvao „socijalizacijom umjetnosti u duhu produkcije“. Taj zahtjev podrazumijevao je širenje distribucijskog aparata umjetnosti i pronalaženje načina za uključivanje potlačenih na umjetničku scenu. Uključivanje se može pratiti na dvije razine: u reprezentaciji teških uvjeta života proletarijata u slikarstvu, grafici i crtežu, kao i u njihovoj participaciji u proizvodnji umjetnosti kreiranjem umjetničkih djela i sudjelovanjem na izložbama Zemlje.

Međutim, 1933. je došlo do dramatičnog raskola u Udruženju Zemlja kada je u raspravi o tendenciji u umjetnosti pobijedila Zemljina antiharkovska frakcija remeteći uspostavljeni idiom angažirane umjetničke prakse, a posljedica je bilo istupanje radikalnog krila iz članstva.¹² Naime, 1930. u Harkovu je održana konferencija Međunarodne organizacije revolucionarnih pisaca (MORP) na kojoj su definirane pozicije europske književne ljevice u klasnoj borbi toga vremena. Otklon Zemljine politike u odnosu na harkovsku liniju,

⁹ Iz prijepisa policijskog dekreta o zabrani svake daljnje izložbene aktivnosti Udruženja umjetnika Zemlja. Predmet: Zabrana prikazivanja izložbe umjetničke grupe Zemlja, Kraljevska banska uprava Vrbanske banovine, Pov. br. 1705/35, 2.4.1935., Banja Luka. Vidi: Dokumenti, Reberski, „Dokumenti“, 186.

¹⁰ Galogaža, Stevan, „Klasna svijest kod umjetnika“, *Kritika*, 12, 4.3.1928., bez paginacije.

¹¹ Isto.

¹² Krležin predgovor mapi crteža Krste Hegedušića *Podravski motivi* poopćio se na razinu „političke linije“ Udruženja Zemlja i motivirao dio umjetnika komunista na istupanje iz Udruženja.

njihovo priklanjanje konceptu autonomije umjetnosti kroz otvoreno zagovaranje individualizma, slobode i subjektiviteta u umjetničkom stvaralaštvu izvoriste je niza kontradikcija koje se čitaju u pripovijestima o razvoju međuratne socijalne umjetnosti u hrvatskom kontekstu.

S jedne strane, o poziciji Udruženja umjetnika Zemlja u gore opisanim okolnostima postoji konsenzus struke: riječ je o socijalno angažiranoj grupi umjetnika ljevičara. Povjesničar umjetnosti i kritičar Josip Depolo Zemlju je nazvao „frontom lijevo orijentiranih umjetnika“ ili umjetnicima koji „borbeno i odlučno zauzimaju lijeve i napredne pozicije“.¹³ Petar Prelog, povjesničar umjetnosti usmjeren na sustavno istraživanje Zemlje, ističe da je riječ o „organiziranoj skupini umjetnika s lijevom političkom orijentacijom i izrazito socijalno angažiranom motivacijom“.¹⁴ Dugogodišnji kustos Moderne galerije Igor Zidić zemljaše naziva „pripadnicima političke ljevice koji su u sferu kulture unosili tadanji stil političke borbe: stil tadašnjih ilegalnih glasila, stil akcije koja ne trpi neodlučnost, kolebanja, osobne taštine, suptilnosti, meditacije, artizme“.¹⁵

Istovremeno, povjesničari umjetnosti rijetko artikuliraju svu složenost odnosa između KPJ i Udruženja Zemlja. Taj se odnos ponekad simplificira naracijama o neravnopravnosti između angažiranih umjetnika i radničkog pokreta pri čemu se KPJ definira kao subjekt koji zemljaše pokušava iskoristiti. Eklatantni primjer takvog diskursa sadržan je u sljedećem navodu: „socijalno-kritičku tendenciju Zemlje nisu izmislile lijeve partije, premda su se spremno pokušale njome okoristiti“.¹⁶

¹³ Depolo, Josip, „Zemlja 1929–1935.“, *Revolucionarno slikarstvo*, ur. Drago Zdunić, Spektar, Zagreb, 1977., 14.

¹⁴ Prelog, „Udruženje umjetnika“, 30.

¹⁵ Zidić, Igor, „Slikarstvo, grafika, crtež“, *Kritička retrospektiva „Zemlja“ – katalog izložbe*, ur. Božidar Gagro et al., Zagreb, 1971., 14.

¹⁶ Gagro, Božidar, „Nadrealizam, socijalna umjetnost“, *Život umjetnosti*, 10, 1969., 155.

KPJ i Zemlja: principi rada i unutarnja dinamika organizacija

Istraživanje političkih biografija umjetnika Zemlje¹⁷ pokazalo je da je u njezinim redovima postojalo najmanje petero umjetnika, radnika i seljaka koji su bili članovi KPJ u međuraću ili su s ključnim kadrovima KPJ bili povezani obiteljskim vezama.¹⁸ Utvrđivanje pripadnosti kipara Vanje Radauša, slikara Vilima Svečnjaka, slikara Marijana Detonija i radnika-slikara Danila Rauševića komunističkom pokretu nije bio zahtjevan zadatak jer su ti umjetnici o svom političkom angažmanu u Partiji govorili i pisali, od ranog poraća pa nadalje, prilično otvoreno i učestalo. Njihova imena moguće je naći i na policijskim popisima sumnjivih komunista iz 1930-ih godina. Puno je teže utvrditi što je tada uopće značilo biti dijelom KPJ i u koji dio organizacije valja smjestiti njihov angažman. Naime, povijest Partije u kasnim 1920-ima i u prvoj polovini 1930-ih, kada Zemlja službeno djeluje, poprilično je zamagljena s obzirom na još uvijek neistražene frakcijske sukobe. Ta je tema u domaćoj historiografiji desetljećima bila pod embargom da bi se kasnih osamdesetih polako počela artikulirati. Do sada objavljeni radovi ukazuju da su se koplja pojedinih grupacija unutar KPJ lomila oko pitanja kako nastaviti komunističku aktivnost u ilegalnim uvjetima te oko rješavanja tada gorućeg nacionalnog pitanja.¹⁹ Narativ o konfliktima frakcija koje su nazvane „lijevo krilo“ ili „ultra lijeva grupa“, koje predstavlja grupa iz zatvora u Srijemskoj Mitrovici (tzv. vehabije), te „desno krilo“, koje predstavlja rukovodstvo Partije u emigraciji, još uvijek nije do kraja artikuliran.²⁰ Sukob između njih traje do 1928. kada se (privremeno) može pratiti proces boljševizacije KPJ, koji

¹⁷ Istraživanje je provedeno u sklopu projekta „Kartografija otpora“ koji je koncipirao i proveo kustoski kolektiv BLOK (Vesna Vuković, Ana Kutleša i Ivana Hanaček), a financijski podržao ured Zaklade Rose Luxemburg za jugoistočnu Europu.

¹⁸ Od spomenutih samo Danilo Raušević nije bio punopravni član Udruženja umjetnika Zemlja, no uključen je u ovaj rad jer se radi o znamenitom komunistu predratnog razdoblja i dobrovoljcu Španjolskog građanskog rata bez kojeg slika o vezama KPJ i Zemlje ne bi bila potpuna. Također, u rad je uključen osvrt na iznimno važnu obiteljsku vezu između Krste Hegedušića i jednog od osnivača KPJ, Kamila Horvatina, iako u međuraću Hegedušić nije bio član KPJ.

¹⁹ Gužvica, Stefan, *Learning Leninism: Factional Struggles in the Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936–1940)*, Master of Arts in Comparative History, Central European University, Budapest, 2018., 20.

²⁰ Ove nazive pojedinih frakcija unutar KPJ suvremena historiografija još uvijek nije kritički preispitala.

podrazumijeva usklađivanje funkcioniranja organizacije s 21 uvjetom Kominterne za prijam radničkih partija u Komunističku internacionalu, što je dovelo do okončanja frakcijskih borbi i uspostave centralizirane organizacijske strukture. Zaokret se dogodio na IV. kongresu KPJ u Dresdenu 1928., kada se „nakon godina lutanja“ prihvaća linija Kominterne u nizu točaka. Međutim, situaciju je dodatno zakomplicirao poziv na ustanak protiv diktature iz 1929. koji je za KPJ bio koban. Naime, nakon neuspjelog ustanka dolazi do masovnih uhićenja aktivista pri čemu su najbolji kadrovi Partije bili izloženi teror i mučenju, a dio ih je pogubljen. Đuro Đaković, tadašnji sekretar KPJ, bio je ubijen tijekom ispitivanja o ustanku u zgradi zagrebačke policije u Petrinjskoj ulici.²¹ Nije došlo do pokreta masa koji se očekivao, a taj je krivi taktički potez pogodio cjelokupni jugoslavenski komunistički pokret i vratio političko organiziranje nekoliko godina unazad.²² Nakon neuspješnog ustanka slijedio je još jedan višegodišnji period frakcijskih borbi, da bi 1932. pod Milanom Gorkićem nastupilo razdoblje (opet privremene) konsolidacije. I ne manje važno, početkom 1932. dogodio se presedan u Kominterninoj politici prema KPJ kada padaju prve žrtve čistki.²³

Ukratko, u tom je vremenu KPJ politička organizacija koja, pritisnuta terorom Šestosiječanjske diktature, djeluje u teškim uvjetima, konspirativno, organizirana preko niza ćelija i organizacija koje jedne za druge, iz sigurnosnih i praktičnih razloga, vjerojatno ni ne znaju. U prvom desetljeću ilegalnog rada KPJ je u potpunosti izgubila status brojne i razgranate organizacije te djeluje u izolaciji. Stoga, značenje političkog rada umjetnika-zemljaša u redovima Partije u tim zahtjevnim okolnostima valja pomno istražiti i razmotriti, imajući u vidu propagandnu ulogu koju u tim, ekstremnim uvjetima preuzima umjetnost.

Već je Igor Zidić istaknuo da su zemljaši „stil tadanje borbe“ političke ljevice uveli u sferu kulture.²⁴ Jedan od oblika političke borbe

²¹ Gavrović, Milan, *Čovjek iz Krležine mape. Život i smrt Đure Vranešića*, Novi liber, Zagreb, 2011.

²² Vlajčić, Gordana, prii., *Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke internacionale 1919–1945. (izbor građe)*, Obrazovni centar Saveza omladine Zagreba „Karl Marks“ – Polet, Zagreb, 1974., 12.

²³ Od pet članova Politbiroa izabranih 1934. na IV. zemaljskoj konferenciji KPJ u Ljubljani (Blagoje Parović, Adolf Munk, Josip Broz, Kamilo Horvatin i Milan Gorkić) čistke je preživio samo Broz. Vidi: Gužvica, 27.

²⁴ Zidić, „Slikarstvo, grafika, crtež“, 14.

je zasigurno i sama čvrsta forma (umjetničke) organizacije i manifestni, programski artikuliran istup. Zemlja nije bila umjetnička grupa, kako se to često pogrešno navodi, nego udruženje, kolektiv umjetnika koji djeluje po strogo zadanim procedurama.²⁵ One podrazumijevaju redovite sastanke umjetnika, skupštine, pomno vođene zapisnike, referate i izlaganja koja doprinose (samo)edukaciji članstva. Raspravljalo se tko i kada može ući u Udruženje Zemlja kao punopravni član, a tko ostaje u statusu gosta. U njihov je kolektivni rad bio uveden i lenjinistički princip „kritike i samokritike“ te kolektivno odlučivanje umjetnika o tome što se, kada i gdje izlaže. Na pitanje kako su izgledali sastanci grupe i o čemu se raspravljalo jedan od članova Zemlje, slikar Vilim Svečnjak, odgovara:

„O svemu. O svemu što je moglo zanimati mladog ljevičara na početku puta. Razmjenjivale su se informacije o zbivanjima i kretanjima na području likovnih umjetnosti, kod nas i u svijetu, komentiralo se je stanje na Akademiji i u studentskom pokretu, razmatrala se politička situacija i naravno tretirala unutarnja organizaciona pitanja grupe i pravili planovi.“²⁶

Povijest umjetnosti već je utvrdila da zemljaško poimanje aktivne uloge umjetnika ima niz dodirnih točaka s ideološki nabijenim pristupom umjetnosti njemačkog slikara Georgea Grosza, čija je praksa bila itekako prisutna na jugoslavenskoj sceni u prijevodima njegovih tekstova u raznim časopisima, esejima o njegovu radu (od Krležina pa nadalje) te, naposljetku, u osobito važnoj samostalnoj Groszovoj izložbi u zagrebačkom Umjetničkom paviljonu 1932. godine.²⁷ Taj je umjetnik bio izrazito aktivan nakon neuspjele revolucije u Njemačkoj, pokrenuvši 1924. s Karlom Witteom i Johnom Heartfieldom Crvenu grupu (*Rote Gruppe*), čiji je bio predsjednik. U njihovom manifestu, koji je daleko radikalniji od Zemljinog, stoji da je riječ o udruženju komunističkih umjetnika „koji su prožeti sviješću da je dobar komunist u prvom redu

²⁵ Hanaček, Ivana, Ana Kutleša, Vesna Vuković, „Problem umjetnosti kolektiva, slučaj Zemlja“, *Lekcije o odbrani: da li je moguće stvarati umetnost revolucionarno?*, ur. Miloš Miletić i Mirjana Radovanović, KURS – Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd, 2017., 72.

²⁶ Tomljenović, Ivo, „Zemlja je osvajala svojim programom“, *Borba*, 24.2.1979., 32.

²⁷ Magaš, Lovorka, Petar Prelog, „Nekoliko aspekata utjecaja Georgea Grosza na hrvatsku umjetnost između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33, 2009., 227-240.

komunist, a tek onda obrtnik, umjetnik itd. te da su sva znanja i sposobnosti koje posjeduju samo alati u službi klasne borbe“.²⁸ Takav tip eksplicitnog istupa u slučaju Zemlje nije bio moguć ni u artikulaciji ni u praksi. U tome ih je prije svega priječio širi društveni kontekst, što dakako ne znači da u Udruženju Zemlja nije bilo pojedinaca komunisti koji su u svojoj praksi slijedili ovaj radikalni zahtjev Crvene grupe.

Seljačko pitanje i borba za zemlju: preklapanje programa Partije i Zemlje

Komunistička internacionala (od samog početka 1920-ih), a potom i Komunistička partija Jugoslavije (od sredine 1920-ih), najviše je nade polagala u revoluciju u zavisnim i kolonijalnim zemljama gdje je ključno političko, a time i mobilizacijsko pitanje bilo seljačko i s njim povezano nacionalno pitanje. Na Kraljevinu Jugoslaviju gledalo se kao na državnu tvorevinu nastalu u službi interesa imperijalnih sila u kojoj dominira politika nacionalnog ugnjetavanja nesrpskog stanovništva. Stoga se zahtijevalo njezino razbijanje i nacionalno oslobođenje potlačenih naroda i etničkih grupa.²⁹

Prvi dokumenti KPJ koji udaraju temelj politici rješavanja nacionalnog i seljačkog pitanja u jugoslavenskim uvjetima izlaze nakon III. zemaljske konferencije KPJ, u tajnosti održane 1924. u Beogradu. U tada objavljenoj Rezoluciji o nacionalnom pitanju i Rezoluciji o agrarnom pitanju u Jugoslaviji i radu na selu govori se o procesu intenzivne proletarizacije sela te zahtjevima za ukidanjem ostataka feudalizma, oslobođenjem seljaka kao i amnestiji za sve osuđeničke iz vremena agrarnih nemira.³⁰ Strategije i zadaci za partijski rad na selu doneseni su četiri godine kasnije, na kongresu održanom izvan zemlje, u Dresdenu 1928. godine.³¹ Strategije su usmjerene na terenski rad s bazom, a između ostalog podrazumijevaju osnivanje partijskih ćelija po selima, stvaranje sindikalnih organizacija poljoprivrednih

²⁸ Rote Gruppe (Crvena grupa), „Manifest“, *Život umjetnosti*, 97, 2015., 78.

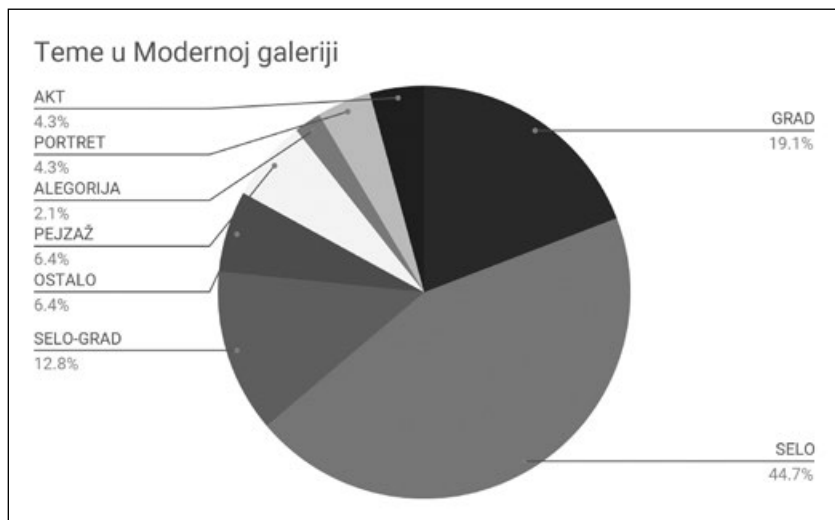
²⁹ Ideja o stvaranju federativne socijalističke balkanske (ili podunavsko-balkanske) sovjetske republike napušta se u prvoj polovini 1930-ih zbog sve veće fašističke prijetnje. To je razlog zbog kojeg KPJ mijenja strategiju djelovanja po pitanju razbijanja Jugoslavije i zalaže se za njezino očuvanje.

³⁰ Vlačić, *Nacionalno i seljačko pitanje*, 19-22.

³¹ Isto, 21.

radnika te uključivanje seoskog proletarijata u savez s radničkom klasom. Tada je artikuliran zahtjev Partije za provođenjem agrarne reforme „kroz agrarnu revoluciju zapljenom cjelokupne veleposjedničke zemlje i inventara bez ikakve odštete i davanje te zemlje seljaštvu bez otkupa“.³²

U tim okolnostima zrije i potreba progresivnih umjetnika za programatskom orijentacijom na nacionalno i seljačko pitanje u umjetnosti. Odabir naziva Zemlja, koje angažirani umjetnici pritom uzimaju, jasno sugerira da je pitanje vlasništva nad zemljom prepoznato kao ključan socijalni problem tadašnjeg društva. Agrarni problemi i težak život seljaštva ključna su tematska preokupacija zemljaškog slikarstva. Od četrdeset i osam slikarskih radova članova Zemlje iz međuratnog razdoblja, koliko ih se danas čuva u depou Moderne galerije u Zagrebu, najveći dio, njih čak 44,7 %, tematski je posvećen teškom životu na selu (graf 1). Bosonogi seljaci u sceni oranja polja uz volovska zaprežna kola (Krsto Hegedušić, *Proljeće*, 1930.) (slika 1), prikaz najamne radne snage seljaka-bezemljaša (Mirko Virius, *Nadničar*, 1939.), kao i historijat klasne borbe seljaštva na ovim prostorima (Krsto Hegedušić, *Bitka kod Stubice*, 1939.) otkrivaju duboku preokupaciju seljačkim pitanjem kroz izoštrenu materijalističku optiku.

Graf 1. Prisutnost teme sela u slikarstvu Udruženja umjetnika Zemlja u fundusu Moderne galerije

³² Isto.

Slika 1. Krsto Hegedušić, *Proljeće*, 1930.,
ulje na platnu (Moderna galerija)

Slika zemljaša Krste Hegedušića *Zeleni kader* iz 1931. (slika 2), koja se danas nalazi u privatnom vlasništvu,³³ paradigmatički je prikaz artikulacije seljačkog pitanja u slikarstvu prve polovine 20. stoljeća. Ona nas vraća u turbulentno razdoblje kraja Prvog svjetskog rata, 1917. godinu i rano poraće, kada se na selu javlja spontani pokret dezerterskih prebjega iz austrougarske vojske i ratnih zarobljenika. Inspirirani Oktobarskom revolucijom oni pokreću procese zauzimanja velikih zemljoposjeda i izvlašćivanja velikih zemljoposjednika. U pretežito agrarnoj zemlji, kakva je bila Kraljevina SHS, pokretu se narednih godina pridružuju seljaci izloženi tlaci i drugim ostacima feudalnih obveza.³⁴ Hegedušić pobunu zelenog kadra prikazuje u sceni nasilja na utabanoj seoskoj cesti: u prvom planu tuča, gungula, buntovna anarhija; lijevo pljačka pošte,

³³ Oduševljen rukopisom Krležinih *Balada Petrice Kerempuha*, Krsto Hegedušić sliku poklanja Miroslavu Krleži kojeg je smatrao svojim duhovnim ocem. Desetljećima se slika nalazila u Krležinoj radnoj sobi na Gvozdu.

³⁴ Vukobratović, Nikola, „Selo-Grad”, popratni tekst uz izložbu *Problem umjetnosti kolektiva: slučaj Zemlja*, BLOK, Zagreb, 2016., rukopis, 1-3.

desno svjetina bježi iz gostionice, u središtu se dvije žene natežu za komad odjeće, treća je pala ničice i grabi; u drugom planu seljaci okupljeni oko vješala s kojih visi neprijatelj. Dramatika reprezentacije novog političkog subjekta – pobunjenog seljaštva – pojačana je semantikom boje: na slici dominira crvena zemlja na koju slikar smješta radnju.

Slika 2. Krsto Hegedušić, *Zeleni kader*, 1928.,
ulje i tempera na platnu (privatno vlasništvo)

Agrarni nemiri, tumačeni i kao ideološka „antiteza integralnom jugoslavenstvu“, ³⁵ ugušeni su u krvi, a razmjerno konzervativna agrarna reforma koja je potom uslijedila zemlju je oduzela samo plemstvu odanom habsburškoj kruni, stoga problemi agrarne prenaseljenosti i ruralnog siromaštva u međuraću ostaju neriješeni, gorući socijalni problem. ³⁶

No, angažman Zemlje nije stao na reprezentaciji: socijalizacijski potencijali umjetnosti korišteni su kao strategija za direktan rad umjetnika sa seljacima i radnicima i na selu i u gradu kroz format slikarskog kružoka. U podravskim Hlebinama Hegedušić je 1930. pokrenuo slikarski kružok kojem su se pridružila dvojica zemljoradnika, Franjo Mraz i Ivan Generalić (kasnije se uključuje i Mirko

³⁵ Krleža, Miroslav, „Jugoslavenstvo pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914.–1918.“, *Eseji V*, Zagreb, 1966.

³⁶ Vukobratović, „Selo-Grad“, 1.

Virius).³⁷ Dvije godine kasnije umjetnici šire rad s bazom kroz zagrebački Sindikat građevinskih radnika gdje 1932. osnivaju i varijantu slikarsko-radničkog kružoka koji okuplja trojicu manualnih radnika – Danila Rauševića, Nikolu Kostića i Aleksandra Mikloša.

Zemljini proleterski slikarski kružoci i rad s bazom te okretanje nacionalnom idiomu umjetnosti dijelom reflektiraju taktike rada i političku liniju koju, u duhu antiimperijalizma nakon Drezdenkog kongresa, istovremeno proklamira i KPJ.

Dinamika Zemlje: logika istupanja iz Udruženja i veze s Partijom

Pomnija analiza redovnog članstva Zemlje pokazuje da je po svakoj godini djelovanja Zemlja brojala tek između šest i jedanaest umjetnika „članova“,³⁸ ali i da su učlanjenja i istupanja iz Udruženja bila prilično frekventna. Samo su dva člana – predsjednik Drago Ibler, i tajnik Krsto Hegedušić – imali puni zemljaški staž od šest godina. Angažman ostalih umjetnika varira između nekoliko mjeseci i maksimalno četiri godine. Istupanja iz Udruženja odraz su politički heterogenog sastava članstva, a njihove razloge treba tražiti u konfliktima među umjetnicima nastalima zbog suprotstavljenih shvaćanja odnosa umjetnosti i ideologije.

Za umjetnike koji iz Udruženja istupaju u prvom valu – Frana Kršinića, Omera Mujadžića, Ivana Tabakovića i Kamila Ružičku – čini se kao da su u angažirani kolektiv umjetnika „zalutali“. ³⁹ Objašnjenja njihovih istupa prilično su eksplicitna. Između ostalog, čitamo da su iz Zemlje istupili jer „se njihova umjetnost nije dala staviti u službu bilo kakve propagande“. ⁴⁰ Arhivska građa govori da ni u međuratnom periodu niti u vrijeme Drugog svjetskog rata ova

³⁷ Kipar Frano Kršinić najkraće je djelovao u Zemlji, a tu crticu iz vlastita života ni ne spominje u svojoj autobiografiji pisanoj krajem 1958. godine. LA-HAZU, Mapa Frano Kršinić, *Vlastiti životopis Frana Kršinića sa popisom kipova po godinama*, 1958., bez paginacije.

³⁸ Kroz Zemlju je prošlo 24 punopravnih članova u šest godina njezina postojanja (policijska zabrana stupa na snagu 1935.), 13 umjetnika u statusu „gosta“ te, također gostujuća, Radna grupa Zagreb u kojoj je djelovalo sedam arhitekata. Vidi: Reberski, 223.

³⁹ Prvo istupa kipar Frano Kršinić (23.1.1930.), zatim Omer Mujadžić (8.5.1930.), Kamilo Ružička 1931. pa Ivan Tabaković 1932. godine. S dislociranim Leom Junekom gubi se svaki kontakt.

⁴⁰ „U labirintu stvaralaštva“, *Vjesnik*, 21.4.1977., bez paginacije.

čtetvorica umjetnika nisu uspostavila suradnju s KPJ kao ni s organizacijama iz šire antifašističke koalicije, Narodne fronte.⁴¹

Drugovalaški istup odvijao se u nešto dramatičnijim okolnostima 1933. godine, a izravna je reakcija na predgovor Miroslava Krležę Hegedušićevoj mapi crteža *Podravski motivi*, koji se tumačio kao „ideološki otklon od stavova službene ljevice“ i skretanje „udesno“ zbog čęga iz Udruženja istupaju opet četvorica umjetnika – Oton Postružnik, Antun Augustinčić, Vanja Radauš i Marijan Detoni – svi direktno povezani s komunističkim pokretom. Pri tome, dvojica su u pokretu bila aktivna već u međuraću i to u vrijeme aktivnosti Zemlje (Radauš i Detoni), dok se druga dvojica (Postružnik i Augustinčić)⁴² aktiviraju nešto kasnije, za vrijeme rata i okupacije.⁴³

a) *Politička biografija Vanje Radauša*

Kipar Vanja Radauš (Vinkovci 1906. – Zagreb 1975.) povezivanje s revolucionarnim pokretom zahvaljuje intenzivnim kontaktima s radnicima-kovačima s kojima je kao manualni radnik u ranoj mladosti radio u rodnim Vinkovcima, a koji su ga „odgajali za lijevoga“.⁴⁴ Bio je aktivan u naprednom pokretu od 1924.⁴⁵ kada kao student ALU-a postaje član studentskog marksističkog kluba gdje upoznaje Veselina Maslešu, Zlatu Miler, Jovu Dugoševića, Niku Pirnata i druge. Izvan

⁴¹ LA-ALU, Mapa Omer Mujadžić, *Autobiografija*, nedatirano, 2-3. Mapa Frano Kršinić, *Autobiografija*, nedatirano. Obje autobiografije umjetnika pokazuju da je njihova putanja išla u drugom smjeru: Mujadžić, primjerice, tijekom Drugog svjetskog rata radi na Akademiji likovnih umjetnosti kao profesor, također i Kršinić koji je do 1945. bio na visokoj funkciji rektora ALU-a.

⁴² LA-ALU, Mapa Đuro Tiljak, *Autobiografija*, nedatirano, 2-3. Slikar Đuro Tiljak, jedini zemljaš član Crvene armije, koji je kao kritičar u sukobu oko pitanja autonomije umjetnosti bio najdirektnije involviran istupa nešto kasnije. U međuraću Tiljak je bio simpatizer Partije i aktivist Kominterninog organa Crvena pomoć koji pomaže političkim zatvorenici, a s Partijom je direktno surađivao kroz časopise *Kultura* (koji uređuje) i *Književnik* (u kojem redovito objavljuje).

⁴³ LA-ALU, Mapa Antun Augustinčić, *Autobiografija*, nedatirano, 1-3. Prema službenoj autobiografiji iz ranog poraća Antun Augustinčić s pokretom se povezuje i prije 1943., da bi upravo te godine s profesorske pozicije na ALU otišao u partizane gdje je bio na istaknutim pozicijama: vijećnik ZAVNOH-a, potpredsjednik AVNOJ-a i potom poslanik u Vijeću naroda Skupštine FNRJ. Biografija Otona Postužnika, ona ratna i prijeratna, poznata je po tome što se on „zalagao za napredne ideje, za socijalna pitanja i prava malog čovjeka na slobodu“, a u ljeto 1943. na Pelješcu se priključuje NOP-u.

⁴⁴ „Puntar u životu i u bronci“, *Vjesnik*, 26.7.1974., 22.

⁴⁵ Isto.

kluba „na kojekakvim zadacima upoznaje već tada nekolicinu istaknutih komunista: Đuru Cvijića, Augusta Cesarca, Ivana Krndelja, Stevu Galogažu itd.“⁴⁶ Upravo je Cesarec njegovu prvu samostalnu izložbu – na kojoj je u Galeriji Urlich izložio vojsku prosjaka, kurvi, skitnica i obješenika, i koja je označila početak njegove kritike dehumanizacije društva – vidio kao još jednu pobjedu Partije.⁴⁷ S represivnim državnim aparatom nije se izravno susretao u međuraću:

„Premda sam bio poznat zagrebačkoj policiji ni jednom nisam bio uhapšen, ali su o meni vodili računa na drugi način. Punih deset godina, od 1930.-1940. nisam mogao dobiti namještenje ni pasoš. Da me pitate od čega sam živio, ne bi znao reći.“⁴⁸

S NOP-om surađuje od 1941., a 1943. odlazi u NOB. Veza za ilegalni izlazak iz okupiranog Zagreba bili su mu učiteljica poznata samo po nadimku Mica i zemljaš Antun Augustinčić. U ratu djeluje na zadacima okružnog komiteta Agitpropa te kao borac XIII. proleterske brigade. Bio je izabran za vijećnika na III. zasjedanju ZAVNOH-a.

b) Politička biografija Marija Detonija

I slikar Marijan Detoni (Križevci 1905. – Zagreb 1981.) veteran je revolucionarnog komunističkog pokreta. Učlanio se u Partiju u Vukovaru 1933. gdje je radio kao profesor crtanja u gimnaziji⁴⁹ te je politički djelovao pod kodnim imenom „drug Cazi“.⁵⁰ Član Zemlje postao je godinu dana ranije. Od samog početka rata surađivao je s NOP-om, a na slobodni je teritorij otišao u siječnju 1943. godine.⁵¹ U autobiografiji o aktivnostima tijekom okupacije zapisao je:

„U borbi protiv okupatora bio sam povezan s KP od početka, sakupljanjem i davanjem pomoći, a od 3. 1. 1943. prešao sam sa svojim drugovima na oslobođen teritorij.“⁵²

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ „Umro Marijan Detoni“, *Borba*, Zagreb, 13.5.1981., nije numerirano.

⁵⁰ LA-ALU, Mapa Marijan Detoni, *Biografija*, nedatirano, 1.

⁵¹ Isto.

⁵² LA-ALU, Mapa Marijan Detoni, *Autobiografija*, nedatirano, 1-3.

Sudjelovao je u IV. i V. neprijateljskoj ofenzivi, a zatim otišao u likovnu koloniju Monopoli-Cozzala gdje je preuzeo dužnost sekretara. Bio je izabran za vijećnika AVNOJ-a u Jajcu 1943. te za vijećnika ZAVNOH-a na prvom zasjedanju.

Dva vala istupanja iz Udruženja otkrivaju dvije, suprotstavljene pozicije umjetnika koje se razlikuju po angažmanu u političkoj borbi protiv Karađorđevićeva režima, kao i po predodžbi koju su imali o konceptu autonomije umjetnosti. Umjetnici koji istupaju 1930. i 1931. priklanjaju se teoriji *l'art pour l'art*, a odražavaju shvaćanja da umjetnička djela trebaju težiti gubljenju svoje društvene funkcije koja dominira u razvijenim građanskim društvima. Larpurlartisti ni u međuratnom razdoblju ni u vrijeme rata nisu razvijali veze s naprednim radničkim pokretom. Oni sebe percipiraju kao politički „neutralne“, čak i u vrijeme kada djeluju s pozicija moći unutar fašističkog režima.

Umjetnici koji izlaze iz Zemlje 1933. i 1934., zbog njezina anti-harkovskog stava, odražavaju predodžbe da umjetnost i društvo nisu dva međusobno isključujuća područja. Biografije dvojice od njih, Marijana Detonija i Vanje Radauša, pokazuju da su bili direktno uključeni u revolucionarni rad izvan sfere likovnih umjetnosti približivši se u svom radu onome što Davis naziva „punim potencijalom umjetnosti“.⁵³ Stoga postojanje veza između KPJ i Udruženja Zemlja valja ponovno razmotriti u svjetlu ovdje iznesenih biografskih podataka umjetnika, ali i preispitati utemeljenost teze o Partiji kao subjektu koji angažirane umjetnike pokušava iskoristiti.

Novi priljev umjetnika komunista u Zemlju

Godinu 1934. i svoju petu, zagrebačku izložbu Zemlja je dočekala s tek šest članova, ali s velikim priljevom novih gostiju među kojima su i dvojica značajnijih političkih aktivista – Vilim Svečnjak i Danilo Raušević.

a) Politička biografija Vilima Svečnjaka

Slikar Vilim Svečnjak (Zagreb 1906. – Zagreb 1993.) kao srednjoškolac i još više kao student živio je u teškim materijalnim uvjetima. Nakon smrti oca koji je umro od tuberkuloze, s majkom, braćom i

⁵³ Davis, „9.5 teza“, 19.

sestrama živio je u zagrebačkom *slumu* na Trnju, nerijetko se hranio u pučkoj kuhinji i pokušavao na razne načine doprinijeti preživljavanju svoje obitelji. Sa Zemljom se povezao relativno kasno u odnosu na druge članove Udruženja. Prvi puta izlagao je na petoj zagrebačkoj izložbi Zemlje u statusu gosta, da bi status člana dobio tek 1935. na sedmoj, nikad otvorenoj izložbi u zagrebačkom Umjetničkom paviljonu. U tom je periodu on već bio aktivist s višegodišnjim stažem, koji je u radničkom pokretu djelovao i prije osnutka Zemlje. O prvim vezama s Partijom Svečnjak je rekao:

„Još kao srednjoškolac došao sam u bliži kontakt s ličnostima iz Komunističke partije i lijevog pokreta, s Ivanom Krndeljom, Merikom Zovko, Lucijom i Budom Borjanom i Zlatom Miler. Taj se krug s vremenom neprestano proširivao. Tu su bili Srđan Prica, Masleša, braća Mažuran, Vilko Hercigonja, Hasan Kikić i drugi. Po direktivi Partije, bio sam instruktor u nekoliko ilegalnih marksističkih kružoka, sastavljenih od srednjoškolaca i mladih radnika. Evo naprimjer dr. Olga Maček bila je tada kao srednjoškolka u jednom od ovih kružoka. Paralelno s ovom aktivnošću sudjelovao sam zajedno s Vladom Bakarićem, Ozrenom Novoselom i Antom Miletićem u formiranju lijeve grupe srednjoškolaca i studenata u Ferijalnom savezu koja je predstavljala organiziranu opoziciju režimskoj politici tadašnjeg predsjednika Saveza Radoja Kneževića, kraljevskog instruktora.“⁵⁴

Tragovi njegove političke aktivnosti postoje u policijskim popisima „stanova komunista i komunističkih simpatizera na području Zagreba“ te u dva opširna zapisnika Uprave policije u Zagrebu iz veljače 1930. godine.⁵⁵ Pod konspirativnim imenom Tkalec, kako stoji u zapisniku, Svečnjak je djelovao u studentskoj ćeliji Partije koju je sve do njezina razbijanja sačinjavalo osam članova podijeljenih u dvije jedinice.⁵⁶ Kako je dalje izgledao njegov revolucionarni rad teško je rekonstruirati, ali sigurno je da od angažmana nije odustao. Godine 1931. s Kamilom Tompom i Fedorom Vaićem, također zemljašima, osnovao

⁵⁴ Tomljanović, Ivo, „Zemlja je osvajala svojim programom“, *Borba*, 24.2.1979., bez paginacije.

⁵⁵ HR-HDA-145 AI – 1, 2585/prs.1930., Spisak stanova komunista i komunističkih simpatizera na području grada Zagreba.

⁵⁶ Zbog ozbiljnijeg oboljenja u vrijeme rata bježi u Italiju, a ustaški prijeki sud osudio ga je na smrt.

je, za širenje progresivnih ideja izuzetno važni, Pučki teater o kojem je rekao sljedeće:

„...aktivnost Pučkog teatra nije se iscrpljivala isključivo u scenskom radu. Pučki teatar imao je još jedan svoj konspirativan program, a to je da bude politička škola, ambijent u kojem će se odgajati i u kojem će se regrutirati budući politički aktivisti na lijevoj fronti. Naša scenska djelatnost nam je, pri tome, služila istodobno kao izvrsna kamuflaža.“⁵⁷

Upravo su predavanja zatvorenog i otvorenog tipa, uz diskusije na kojima su se okupljali sindikalisti, radnici, intelektualci⁵⁸ te uz zidne novine bili izuzetno važne aktivnosti Pučkog teatra, stoga nije iznenađujuće što je uprava zagrebačke policije 4. lipnja 1934. zabranila Pučki teater uz obrazloženje da djeluje u „komunističkom smislu“.⁵⁹ Svečnjak je bio vrlo aktivan u partijskim glasilima: između ostalih radio je i za *Srp i čekić*.

b) Politička biografija Danila Rauševića

Radnik, klesar i kamenorezac, dobrovoljac Španjolskog građanskog rata Danilo Raušević (rođen u Požegi 1900., umro nepoznate godine u njemačkom logoru tijekom Drugog svjetskog rata) sa Zemljom se povezuje preko slikarskog kružoka organiziranog u Sindikatu građevinskih radnika. Na njihovim izložbama izlaže u statusu gosta u tri navrata 1934/1935. godine. Riječ je o više puta zatvaranom, nadgledanom i praćenom veteranu komunističkog pokreta.⁶⁰ Kao dobrovoljac Španjolskog građanskog rata, nakon pobjede frankista bio je izručen Francuskoj. Prvo je boravio u jednom od francuskih logora odakle je premješten u njemački logor smrti gdje mu se gubi svaki trag. Pisao je za ilegalni časopis Partije *Radnik*, koji još od početka 1920-ih godina zbog širenja komunističke propagande često biva cenzuriran,⁶¹ a to se

⁵⁷ Tomljanović, Ivo, „Neprestana borba s vremenom“, *Borba*, Zagreb, 1983., bez paginacije.

⁵⁸ Djelovali su u klupskim prostorijama (na adresi Ilica 50, II. kat), u prostorijama Hrvatskog glazbenog zavoda i u kazalištu u Frankopanskoj ulici. Vidi više: Iveković, Mladen, *Hrvatska inteligencija 1918.–1945. I*, Naprijed, Zagreb, 1970., 269.

⁵⁹ HR-DAZG-12 Uprava policije u Zagrebu, Odsjek opšte policije, Pov-Broj: 13.293/1934., Predmet: Pučki teater – zabrana djelovanja, Zagreb, 4.7.1934.

⁶⁰ HR-HDA-1317, 76. Danilo Raušević, Domovnica, Razni dopisi, Fotografije, Radna knjižica, 1924.–1941.

⁶¹ Vesović, Milan, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 266.

dogodilo i s lipanjskim brojem u kojem je bio objavljen njegov tekst „Radnici i umjetnost“.

Ulazak novih članova i novih gostiju u Udruženje Zemlja nakon 1933. pokazuje da među umjetnicima komunistima nije postojao jedinstven stav o pitanju autonomije umjetnosti, odnosno da dio aktivista KPJ Krležin *Predgovor* nije priječio u uspostavljanju suradnje sa Zemljom, makar su neki komunisti upravo zbog tog eseja iz Zemlje istupili. Moguće je da takva nejedinstvenost u stavu naprosto odražava unutarnje sukobe u Partiji i pripadnost pojedinih umjetnika komunista različitim frakcijama. Druga je pak mogućnost da se o političkom djelovanju u konspirativnim uvjetima jednostavno nije otvoreno govorilo i da članovi Udruženja nisu međusobno bili upoznati s tim tko je ujedno bio i član pokreta.

Neformalne veze s Partijom: slučaj Krste Hegedušića

Veze s Partijom nisu uvijek bile formalnog karaktera. Posebno je zanimljiva linija obiteljskih veza umjetnika Zemlje s rukovodstvom KPJ u slučaju Krste Hegedušića (Petrinja 1901. – Zagreb 1975.). Njegov je ujak bio Kamilo Horvatin, radikalno politički aktivan od rane mladosti. Kao pobunjeni omladinac profilirao se u tzv. Stenjevačkoj republici, grupi uglavnom srednjoškolskih đaka koja je 1912. u Zagrebu organizirala atentat na bana Slavka Cuvaja.⁶² Bio je jedan od suosnivača KPJ 1919., a 1920. je kao predstavnik komunista bio izabran u zagrebačku gradsku skupštinu.⁶³ Nakon zabrane djelovanja KPJ posvetio se ilegalnom političkom radu. Horvatin je bio glavni urednik časopisa *Borba*, organa KPJ, a kao komunist poznat policiji 1929. kad je, nakon neuspješnog ustanka protiv diktature, bio primoran emigrirati. U Sovjetskom Savezu je pod kodnim imenom Boris Nikolajević Pjetrovski radio za Kominternu, a 1938. je pao u čistki kao žrtva frakcijskih sukoba, pod optužbom za trockizam.⁶⁴ Smatra se da je bio član tzv. lijevog krila KPJ.⁶⁵

⁶² U grupi su između ostalih bili Đuro Cvijić, Luka Jukić, August Cesarec itd. Vidi više: Horvat, Josip, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2006., 177.

⁶³ Gužvica, *Learning Leninism*, 82.

⁶⁴ Kamilo Horvatin je pripadao tzv. lijevom krilu Partije. Vidi: Gužvica, *Learning Leninism*, 82.

⁶⁵ Isto.

Krsto Hegedušić je po preseljenju iz Hlebina u Zagreb u gornjogradskoj Markovoj ulici živio upravo s ujakom. Intimno iskustvo suživota s revolucionarom na njega je moralo izvršiti značajan utjecaj: premetačine njihova zajedničkog stana, odlasci na skupove i prosvjede, Horvatinova utamničenja i zatvaranja, bijeg iz zemlje – crtice su iz svakodnevice njihova zajedničkog života.⁶⁶

U svojoj službenoj autobiografiji Krsto Hegedušić piše:

„Poslije smrti oca profesora na gimnaziji u Donjoj Tuzli, mati Dragica rođ. Horvatin vraća se najprije na selo Hlebine (gdje je otac bio rođen i imao nešto zemlje i seljačku kuću sa kućištem) – poslije u Zagreb radi školovanja djece. Životni uslovi teški, posebno u vrijeme I. svjet. rata. Kako kod nas stanuje Kamilo Horvatin brat majke to se preko njega i prijatelja mu Cesarca A. i Krleže Miroslava rano upoznajem s težnjama radničke klase i socijalističkom literaturom. Na realnoj gimn. obilježen kao ‘crveni’ s naporom svršavam osam razreda.“⁶⁷

Sjećanja na ujaka Horvatina u intervjuima s Krstom Hegedušićem pojavljuju se tek sredinom 1970-ih:

„Milček je bio najmlađi brat moje mame i stanovao je privremeno kod nas na Pištaju, a od mene je bio stariji šest godina. Mama je od svih njega najviše voljela. Izvrsno je crtao, bio je veseljak, dobro je pjevao, a bio je izuzetno revolucionarna priroda još od atentata na Jukića [misli se na Jukićev atentat na Cuvaja]. On je sudjelovao s Augustom Cesarcom u onoj akciji na Jukića [sic]. Upozorio me je da gledam i kako i kada će biti izvršen atentat. Svojim očima sam sve to vidio, a onda sam upoznao i policiju jer su došli pretresi i hapšenja. Sa svojom starom bakom, njegovom majkom, nosio sam Milčeku na policiju hranu. Tako sam prvi puta upoznao i miris policijske hapsane.“⁶⁸

Krsto Hegedušić bio je i jedan od glavnih suradnika časopisa *Danas* i *Savremena stvarnost*, što se kao ključna informacija spominje u denuncijaciji ovog umjetnika u Dokumentu o zabrani daljnjeg održavanja

⁶⁶ „Milčkova idejna škola“, *Borba*, 19.2.1972., 9.

⁶⁷ LA-ALU, Mapa Krsto Hegedušić, *Biografija*, Zagreb, 26.5. 1949., bez paginacije.

⁶⁸ Čengić, Enes, „Prkosni i hrabri umjetnik“, *Svijet*, Sarajevo, 18.4.1975., 18.

izložbi Udruženja umjetnika Zemlja iz 1935. godine.⁶⁹ Iako se učlanio u Partiju tek nakon Drugog svjetskog rata, u godini raskida Tito-Staljin,⁷⁰ Hegedušić je u međuraću bio četiri puta uhićen „kao poznati antidržavni element“ i osuđivan prema čl. 3 Zakona o zaštiti države.⁷¹ Za vrijeme zatočeništva napravio je brojne skice i crteže koji su mu kasnije poslužili kao osnova za teme i kompozicije njegovih platna:

„Čuje se jauk seljaka koje mlate da ih prisile da me terete. Polazeći pored sobe vidio kroz vrata kako su jednom obesili cigle za jajca, a muž samo govori nećem, nećem, nećem. To su Goyine scene. Nema kod nas kista da to naslika. Ako izađem van pokušat ću. (Ćelija br. 8, svibanj 1932.)“⁷²

Drugi svjetski rat dočekao je kao zarobljenik koncentracijskog logora Danica iz kojeg se uspijeva izvući posebnim vezama.⁷³ U NOB-u nije sudjelovao.⁷⁴

Zaključak

U vrijeme djelovanja Udruženja umjetnika Zemlja KPJ je bila opterećena frakcijskim sukobima i pitanjima taktika političkog rada u ilegalnim uvjetima, kao i represivnim aparatom države koji u namjeri njezinog razbijanja nije birao sredstva. Istraživanja biografija i autobiografija umjetnika Zemlje, njihovih opsežnijih intervju iz 1970-ih godina te dokumenata Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije o nadgledanju i praćenju sumnjivih komunista pokazala su da su barem četvorica umjetnika u vrijeme službenog djelovanja Zemlje bila aktivisti Partije. Dvojica od njih, Marijan Detoni i Vanja Radauš, bili su članovi Udruženja i prije velikog raskola u Zemlji 1933. uzrokovano Krležinim *Predgovorom Podravskega motivima*. Nakon njegove objave obojica iz Zemljinog članstva demonstrativno istupaju. Druga

⁶⁹ Riječ je o već spominjanom dokumentu Kraljevske banske uprave Vrbanske banovine (Banja Luka, 2.4.1935.).

⁷⁰ LA-ALU, Mapa Krsto Hegedušić, *Biografija*, Zagreb, 26.5.1949., bez paginacije.

⁷¹ Hekman, Jelena, ur., *Krsto Hegedušić Uznički crteži 1931.–1941*, Apertus nakada, Zagreb, 2001., 5.

⁷² Isto.

⁷³ Pored njegove obitelji za oslobođanje se zalažu Branka Frangeš, dr. B. Aleksander, dr. T. Jančiković i Ljubo Babić.

⁷⁴ Više: Gavrović, Milan, *Čovjek iz Krležine mape*, Novi liber, Zagreb, 2011., 112.

dvojica komunista, Danilo Raušević i Vilim Svečnjak, prekaljeni aktivisti Partije, u Zemlju se uključuju nakon objave *Predgovora*, iako se on tumačio kao skretanje Zemlje „udesno“. Ova na prvi pogled nelogična učlanjenja i istupanja komunista u Zemlju ukazuju da Partija nije imala službeni stav o Udruženju, kao ni plan o manipuliranju njime, kako se to ponekad tumači. S obzirom na kontinuiranu prisutnost zemljaša u Partiji, odnosno prisutnost partijskih aktivista u Zemlji, valja postaviti pitanje mogu li se te dvije organizacije uopće gledati kao dva suprotstavljena „konkurentska“ tijela ili je pak primjerenije na njih gledati kao na dva kolektiva čiji se programski ciljevi i težnje u osnovi velikim djelom preklapaju?

Kako je došlo do toga da su se umjetnici komunisti našli u Zemlji, odnosno kako su se zemljaši našli u Partiji teško je rekonstruirati. Ne postoji pravilan vremenski slijed ili logika njihovih regrutacija: neki su bili članovi Partije i prije nego što su postali članovi Zemlje, a za neke je put bio obrnut. Materijalistička optika upućuje da veze s Partijom treba potražiti temeljem klasne pozicije umjetnika, njihovih uvjeta života i želje za promjenom dominantnih društvenih odnosa. Iako spomenuta četvorica umjetnika dolaze iz profesorskih ili obrtničkih obitelji, uslijed globalne krize 1930-ih, koja se posebno osjećala i na tadašnjoj europskoj periferiji, živjeli su na rubu siromaštva. Vilimu Svečnjaku, kao i Krsti Hegedušiću, primjerice, umire otac. Život sa samohranom majkom i brojnom braćom i sestrama, s kojima seli sa sela u grad, tražio je mnoge žrtve i doprinose u brizi za prehranjivanje obitelji. „Životni uvjeti teški“, rečenica je koja se ponavlja gotovo u svakoj spomenutoj (auto)biografiji. Vanja Radauš, primjerice, životario je bez posla i prihoda čitavo desetljeće, do samog početka Drugog svjetskog rata. Na prihode od prodaje umjetničkih djela na tržištu koje je bilo prije svega usmjereno na zadovoljavanja ukusa i potreba stasajuće jugoslavenske buržoazije ili pak promoviranje integralnog jugoslavenstva, zemljaši, okrenuti novom idiomu proleterske i nacionalne umjetnosti, nisu ni htjeli ni mogli računati.

U vremenu postojanja pokreta i žive, svakodnevne političke agitacije, u ovim umjetnicima zasigurno nije bilo teško probuditi klasnu svijest i solidarnost s potlačenima. Takav razvoj situacije nije atipična pojava u svijetu umjetnosti, posebno u vremenu velikih socijalnih previranja. Mnogi umjetnici našli su se na barikadama

društvenih pokreta svoga vremena. Slikarstvo Gustavea Courbета, Jean-François Milleta, Johna Heartfielda, Georgea Grosza, Pabla Picassa i mnogih drugih neodvojivo je od njihovih političkih uvjerenja i borbe potlačenih njihova vremena, bilo da se radi o Pariškoj komuni, revolucijama 1848., njemačkoj socijalističkoj revoluciji ili poslijeratnim antikolonijalnim pokretima u kojima zauzimaju aktivnu ulogu i kao umjetnici i kao aktivisti.

U tom se smislu ni Udruženje Zemlja ne može promatrati kao „nadideološki“ i „autonoman princip“ rada lijevo orijentiranih umjetnika. Na to ne obvezuju samo političke biografije ovdje predstavljanih zemljaša, već radikalni iskorak Zemlje kao udruženja koje je na širokoj skali podržavalo „alternativne definicije i mjesta kreativnosti“,⁷⁵ prkoseći pritom zahtjevima privatnog kapitala, pozicijama moći uske publike i logici postojećih dionika svijeta umjetnosti.⁷⁶ Iako umjetnost, zbog svog srednjoklasnog karaktera, kako navodi Ben Davis, ima relativno malo stvarne djelatne moći,⁷⁷ zemljaši su nadilaženjem preokupacija koje se tiču samo likovnih problema uspjeli dostići „puni potencijal umjetnosti“, što bi bez suglasja sa zahtjevom za promjenama društvenih odnosa koje u to vrijeme donosi KPJ bilo teško ostvarivo.

Bibliografija

Izvori

Likovni arhiv HAZU (LA-HAZU)

Mape: Antun Augustinčić, Otti Berger, Marijan Detoni, Petar Franjić, Ivan Generalić, Vinko Grdan, Branka Hegedušić, Krsto Hegedušić, Željko Hegedušić, Leo Junek, Edo Kovačević, Frano Kršinić, Franjo Mraz, Omer Mujadžić, Oton Postružnik, Vanja Radauš, Kamilo Ružička, Petar Smaić, Vilim Svečnjak, Ivan Tabaković, Đuro Tiljak, Ernest Tomašević, Kamilo Tompa, Fedor Vaić

Arhiv Akademije likovnih umjetnosti (Arhiv ALU)

Mape: Marijan Detoni, Krsto Hegedušić, Frano Kršinić, Omer Mujadžić, Vanja Radauš

⁷⁵ Davis, „9 i pol teza“, 15.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

Hrvatski državni arhiv (HDA)

1317 Sindikat rudarskih radnika Jugoslavije. Zemaljski odbor za Hrvatsku

1979 Hrvatsko društvo likovnih umjetnika

145 Savska banovina. Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu

Državni arhiv u Zagrebu (DAZG)

12 Uprava policije grada Zagreba

Vlajčić, Gordana, prir., *Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke internacionale 1919–1945. (izbor građe)*, Obrazovni centar Saveza omladine Zagreba „Karl Marks“ – Polet, Zagreb, 1974.

Nacionalna sveučilišna knjižnica (NSK)

Čengiđ, Enes, „Prkosni i hrabri umjetnik“, *Svijet*, Sarajevo, 18.4.1975., 18.

Galogaža, Stevan, „Klasna svijest kod umjetnika“, *Kritika*, 12, 4.3.1928., bez paginacije.

Koren, Luka, „Izložba Zemlje“, *Kultura*, 14, 1931., 6.

Tomljenović, Ivo, „Zemlja je osvajala svojim programom“, *Borba*, 24.2.1979., 32.

Nepotpisano, „Puntar u životu i u bronci“, *Vjesnik*, 26.7.1974., 22.

Nepotpisano, „U labirintu stvaralaštva“, *Vjesnik*, 21.4.1977., bez paginacije.

Nepotpisano, „Umro Marijan Detoni“, *Borba*, Zagreb, 13.5.1981., bez paginacije.

Nepotpisano, „Milčekova idejna škola“, *Borba*, 19.2.1972., 9.

Literatura

Bilandžić, Dušan i dr., *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969.

Davis, Ben, „Devet i pol teza o umjetnosti i klasi“, *Radna bilježnica Političke škole za umjetnike i sve zainteresirane*, ur. Mario Kikaš, BLOK, Zagreb, 2017.

Depolo, Josip, „Zemlja 1929–1935.“, *Revolucionarno slikarstvo*, ur. Drago Zdunić, Spektar, Zagreb, 1977., 13–25.

Gagro, Božidar, „Nadrealizam, socijalna umjetnost“, *Život umjetnosti*, 10, 1969., 149–167.

Gagro, Božidar, „Zemlja naspram europske umjetnosti između dva rata“, *Život umjetnosti*, 11/12, 1970., 25–33.

Gavrović, Milan, *Čovjek iz Krležine mape. Život i smrt dr. Đure Vranešića*, Novi liber, Zagreb, 2011.

- Gužvica, Stefan, *Learning Leninism: Factional Struggles in the Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936–1940)*, Master of Arts in Comparative History, Central European University, Budapest, 2018.
- Hanaček, Ivana, Ana Kutleša, Vesna Vuković, „Problem umjetnosti kolektiva: slučaj Zemlja“, *Lekcije o odbrani: da li je moguće stvarati umetnost revolucionarno?*, ur. Miloš Miletić, Mirjana Radovanović, KURS – Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd, 2017.
- Hekman, Jelena, *Krsto Hegedušić: Uznički crteži 1931.–1941.*, Apertus naklada, Zagreb, 2001.
- Horvat, Josip, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, SKD Prosvjeta – Gordogan, Zagreb, 2006.
- Iveković, Mladen, *Hrvatska lijeva inteligencija I, 1918.–1945.*, Naprijed, Zagreb, 1970.
- Krleža, Miroslav, „Jugoslavenko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914.–1918.“, *Eseji V*, sv. 23, Zora, Zagreb, 1966.
- Magaš, Lovorka, Petar Prelog, „Nekoliko aspekata utjecaja Georgea Grosza na hrvatsku umjetnost između dva svjetska rata“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33, 2009., 227–240.
- Očak, Ivan, „Staljiniski obračun s jugoslavenskim partijskim vodstvom u SSSR-u“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1, 21, 1988., 81–106.
- Prelog, Petar, „Udruženje umjetnika Zemlja (1929–1935) i umjetničko umrežavanje“, *Život umjetnosti*, 2, 99, 2016., 28–39.
- Reberski, Ivanka, „Zemlja u riječi i vremenu“, *Život umjetnosti*, 11/12, 1970., 33–79.
- Rote Gruppe (Crvena grupa), „Manifest“, *Život umjetnosti*, 97, 2015., 78.
- Stipetić, Zorica, *Komunistički pokret i inteligencija: istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918.–1945.)*, Centar za kulturnu djelatnost SSOH, Zagreb, 1980.
- Šimončić-Bobetko, Zdenka, „Agrarna reforma na području Hrvatskog zagorja, Međimurja i Podravine u međuratnom razdoblju (1918–1941.)“, *Povijesni prilozi*, 7, 1988., 31–76.
- Vesović, Milan, *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.–1929.*, Institut za savremenu istoriju – Narodna knjiga, Beograd, 1979.
- Vrga, Boris, *Zemlja*, Galerija Krsto Hegedušić, Petrinja, 2014.
- Vukobratović, Nikola, „Selo-Grad“, popratni tekst uz izložbu *Problem umjetnosti kolektiva: slučaj Zemlja*, BLOK, Zagreb, 2016., rukopis.
- Zidić, Igor, „Slikarstvo, grafika, crtež“, *Kritička retrospektiva „Zemlja“ – katalog izložbe*, ur. Božidar Gagro, Zagreb, 1971., 13–18.

Partija kao arena za sukobljavanje. Hrvatska i konfrontacije između čelnih jugoslavenskih komunista krajem 1980-ih godina¹

BORIS MOSKOVIĆ

U povijesti socijalističke Jugoslavije ostalo je zapisano nekoliko značajnijih primjera unutarpartijskih sukoba, razmimoilaženja ili obračuna koji su osim borbe za premoć i vlast u sklopu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) / Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) bili isto tako i dokaz prisutnosti različitih stavova. Informbiroovska opozicija,² slučaj Milovana Đilasa, obračun s Aleksandrom Rankovićem³ ili s predstavnicima „maspoka“ u Hrvatskoj i s liberalima u Srbiji i Sloveniji najpoznatiji su primjeri takvih sučeljavanja. Iako su ti pojedini unutarpartijski konflikti predstavljali po mjeri svojeg dosega i po dubini razdora za Titovo vodstvo različiti tip izazova i prijetnje sustavu, ostali su zapisani kao trenuci iskušenja za jugoslavenski tip socijalizma. Kao takvi su privlačili pozornost domaćih i stranih istraživača, tako da je historiografska obrada tih tema na usponu, iako ne baš uvijek na zadovoljavajući način.

Tenzijama koje su se pojavile u vrhu SKJ krajem 1980-ih godina povjesničari i drugi istraživači ni izbliza nisu posvetili takvu pozornost. Osim okolnosti VIII. sjednice CK SK Srbije na kojoj je Slobodan Milošević u rujnu 1987. učvrstio svoju moć, međusobni odnosi u samom vrhu Partije i javna recepcija rastućih

¹ Rad je nastao zahvaljujući potpori Filozofskoga fakulteta Karlova sveučilišta u Pragu u sklopu projekta „Titoizam – patriotizam – nacionalizam“. (Tato studie byla vydána s finanční podporou grantu poskytnutého GA UK č. 1182217, s názvem „Titoismus – patriotismus – nacionalismus. Proměny názorově-ideových preferencí uvnitř srbské společnosti v přístupu k národnostní otázce v období první poloviny osmdesátých let“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.)

² Vidi Vojtěchovský, Ondřej, *Iz Praga protiv Tita! Jugoslavenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj*, Srednja Europa, Zagreb, 2016.

³ Vidi Pelikán, Jan, *Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969*, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha, 2014., 94 i dalje.

razmimoilaženja na jugoslavenskoj političkoj sceni još nisu na odgovarajući način stručno historiografski obrađeni. Takvo je stanje posljedica nedostupnih arhivskih izvora, ali i malog interesa za detaljnije proučavanje povijesti Partije na samom kraju njenog postojanja. Veliki broj istraživača još uvijek stavlja naglasak na nacionalne i etničke dimenzije jugoslavenske krize i u tom kontekstu zanemaruje važnost različitih idejnih i političkih stavova u redovima SKJ. Za razliku od već spomenutih unutarpartijskih sukoba, oni na kraju 1980-ih pokazali su se kao mnogo važniji. Pojavili su se u vrijeme dugotrajnih ekonomskih poteškoća, opće krize socijalističkih režima i uglavnom u prilikama kada je Jugoslaviji u takvim slučajevima nedostajao arbitar, kao što je u prethodnom razdoblju bio Tito.

Iako su se različita stajališta između čelnih jugoslavenskih komunista javljala i ranije, na kraju osamdesetih godina međusobne su se napetosti očitovale do te mjere da su se nakraju pokazale kao nepremostive i sudbonosne za daljnji opstanak Jugoslavije. Tadašnja događanja značila su faktički početak intenzivne jugoslavenske krize koja je predstavljala dotad nevideni izazov za politički vrh zemlje. Traženje uzroka te krize kao i pokušaji njenog rješavanja vodili su do sve ozbiljnijih i dubljih podjela unutar vladajuće elite. Vodeći jugoslavenski komunisti tako su se, osim s dugoročnim ekonomskim i društvenim poteškoćama,⁴ morali odjednom sučeljavati i s unutarpartijskim sukobima koji su zadali ozbiljan udarac legitimitetu i ugledu vladajućeg Saveza komunista Jugoslavije. Tek detaljnije sagledavanje dinamike tog rascijepa između vodećih dužnosnika SKJ pružit će nam kompleksniju sliku dezintegracije jugoslavenske zajednice u kojoj su političke konfrontacije i njihova recepcija u javnom prostoru bili jedan od ključnih čimbenika.

⁴ Za tadašnje rasprave o ekonomskoj i društvenoj krizi vidi: Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1988.

Paljenje fitilja (1988.)

Čelni hrvatski komunisti početak 1988. dočekali su bez posebnih očekivanja. Za razliku od primjerice srpskih komunista na čelu sa Slobodanom Miloševićem, koji su računali da će se upravo u narednim mjesecima realizirati krupne ustavne promjene koje su trebale riješiti odnose između Socijalističke Republike Srbije i njenih dviju autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine,⁵ političari u Hrvatskoj nisu u to vrijeme imali u vidu neki poseban cilj. Iako su se na partijskim i državnim forumima aktivno zalagali za brzo provođenje privredne reforme i čak su tom prilikom javno kritizirali neke poteze saveznog premijera Branka Mikulića, najčešće su se ipak nalazili na margini aktualnih političkih događaja. Za rukovodstvo Saveza komunista Hrvatske (SKH), na čijem čelu je od svibnja 1986. bio Stanko Stojčević,⁶ već tada se u nekim medijima prilično otvoreno govorilo da provodi politiku „hrvatske šutnje“. Tom sintagmom su uglavnom tadašnji hrvatski publicisti objašnjavali suzdržano, krajnje defenzivno i ponekad zbunjeno ponašanje većine pripadnika političke elite u Hrvatskoj u prvoj fazi jugoslavenske krize. „Hrvatska šutnja“ je bila interpretirana ne samo kao logična posljedica gušenja „maspoka“ 1971., nego jednostavno i kao nedostatak privlačnih političkih ideja i stavova u tadašnjem vrhu SKH.⁷ Sličnu argumentaciju je s vremenom preuzeo i veliki dio povjesničara, politologa ili novinara koji su posljednje godine komunističke vladavine u Hrvatskoj smatrali nezanimljivim i pomalo beznačajnim „olovnim godinama“. Dio hrvatskih javnih djelatnika, novinara, ali i istraživača čak ishitreno smatra da je tadašnje vodstvo SKH vodilo izdajničku i nacionalnim interesima otuđenu politiku koja je u konačnoj mjeri bitno naškodila položaju Hrvatske na početku jugoslavenskih sukoba.⁸ Iz tih razloga do danas nije dovoljno prostora posvećeno

⁵ Vidi Nikolić, Kosta, „Ili će Srbija biti Republika, ili će prestati da postoji“. Ustavne promene u Srbiji (I)“, *Istorija 20. veka*, 2, 2012., 179-181.

⁶ Više o sastavu i ukupnom profilu hrvatskog rukovodstva izabranog na X. kongresu SKH 1986. godine vidi u: Budimir, Davorka, *Politička elita u Hrvatskoj 1986.–1990.*, Delfin, Zagreb, 2018.

⁷ Vidi priloge tadašnjih hrvatskih novinara: Vlahović, Joža, *Okorjeli kroničar*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989.; Torbarina, Tanja, *Zašto smo se rastali*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1990.; Letica, Slaven, *Četvrta Jugoslavija*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989.

⁸ Za takva tumačenja vidi: *Hrvatska šutnja i izdaja: istina o petoj koloni u Domovinskom ratu*, Zagreb, 2014.

istraživanju političkih i idejnih osnova „hrvatske šutnje“. Isto tako nam nedostaju stručno utemeljene i nepristrane analize strategija, motivacija i argumentacija hrvatske komunističke elite s kojima je ona krajem 1980-ih prvo suzdržano promatrala pa kasnije i sve češće ulazila u intenzivne sukobe unutar SKJ.

Tenzije unutar vladajuće jugoslavenske elite bilo je moguće uočiti već početkom 1988. povodom događaja u Sloveniji. Tada je oštra kritika upućena sa strane nekih slovenskih medija (*Mladina*, *Delo*) na račun Jugoslavenske narodne armije (JNA) i drugih saveznih institucija dovela do otvorenog iskazivanja međusobnog nepovjerenja koje je u vezi s aktivnostima ljubljanskih alternativnih udruženja i tiska bilo prisutno već duže vrijeme.⁹ Predstavnici armije su takvu medijsku kampanju doživjeli kao izravan napad na jedinstvo zemlje i postojeći društveno-politički sustav. Situacija se još značajnije pogoršala nakon glasila po kojima je u Sloveniji JNA pripremala vojni udar. Vrhunac „slovenskog proljeća“, kako su ti događaji nazvani u nekim stranim medijima, bio je proces protiv Janeza Janše i još trojice novinara koji su sumnjičeni za odavanje vojne tajne.¹⁰

Tadašnji predsjednik slovenskih komunista Milan Kučan prvi se put našao u krajnje delikatnoj situaciji. Na sjednicama Predsjedništva CK SKJ u više je navrata morao objašnjavati da ispade protiv armije ne treba precjenjivati i da se ni u kojem slučaju ne radi o većinskom raspoloženju slovenske javnosti. Isto tako je kategorično odbacio kritične stavove koji su se u međuvremenu pojavili u nekim dijelovima Jugoslavije i po kojima je Slovenija bila centar separatizma i aktualno najžešće protujugoslavenske atmosfere. Ne samo armijske čelnike, nego i većinu ostalih članova partijskog predsjedništva, Kučan je uvjeravao da su ti napadi isto tako usmjereni i protiv slovenskog rukovodstva koje se tako nalazi pod sve većim pritiskom javnosti.¹¹ Time je Kučan htio zapravo pridobiti više razumijevanja za predstavnike Saveza komunista Slovenije i smiriti val strasti.

Dok je u slučaju „slovenskog proljeća“ većina članova Predsjedništva CK SKJ (osim predstavnika Slovenije) kritično protumačila

⁹ Vidi detaljnije: Balažic, Milan, *Slovenska demokratska revolucija 1986–1988. Civilna družba, nacionalni program in ljubljanski proces*, Liberalna akademija, Ljubljana, 2004.

¹⁰ Najnovije vidi: Repe, Božo, *Milan Kučan – prvi predsednik*, Modrijan, Ljubljana, 2015., 185–232.

¹¹ Čolak, Andrija, *Agonija Jugoslavije*, Laguna, Beograd, 2017., 105–135.

tamošnja zbivanja kao zabrinjavajuća i opasna za jedinstvo zemlje te u nekoliko navrata pozivala slovensko rukovodstvo da se izjasni protiv nacionalističkih ispada, u slučaju „antibirokratske revolucije“, koja se od ljeta 1988. širila gradovima Srbije, Kosova i Vojvodine,¹² situacija je bila mnogo složenija. Valovi prosvjednih skupova u početku su bili organizirani kao akt solidarnosti s – kako je većina sudionika bila duboko uvjerena – progonjenim i maltretiranim Srbima i Crnogorcima na Kosovu. Za razliku od „slovenskog proljeća“ ta događanja nisu bila ograničena na prostor jedne republike i prijetila su prerastanjem u međuetničke sukobe i sveopći kaos. U takvoj je situaciji za jugoslavenski politički vrh bilo izuzetno važno kako tumačiti pojavu takvog nezadovoljstva, na koji način riješiti ogorčenost (uglavnom) srpske javnosti dotadašnjim pristupom kosovskoj krizi i kakav stav zauzeti prema samom smislu i opravdanosti prosvjeda.

„Antibirokratska revolucija“ buknula je skoro u isti čas kada je 30. lipnja 1988. dužnost predsjednika Predsjedništva CK SKJ preuzimao Stipe Šušar, koji je zajedno s Ivicom Račanom bio jedan od dvojice hrvatskih članova tog najvišeg partijskog tijela. Šušar u trenutku kada je bio izabran na tu dužnost još nije imao previše razloga za zabrinutost mogućim razvojem događaja u vezi s prvim valom „antibirokratske revolucije“. Njegovi odnosi sa srpskim rukovodstvom na čelu sa Slobodanom Miloševićem bili su u to vrijeme više nego korektni. Šušar je čak zahvaljujući iznesenim stavovima u kojima je izrazio podršku planiranim ustavnim promjenama u Srbiji pridobio značajno povjerenje srpskih komunista. Dio vrha SKJ uspio je tijekom „slovenskog proljeća“ uvjeriti u svoju nepokolebljivu jugoslavensku orijentaciju kada je Kućanu otvoreno prigovarao zbog sve ozbiljnijih pojava antikomunizma i militantnog nacionalizma u njegovoj republici. Uvjerljiva pobjeda nad Ivicom Račanom u izboru za predsjednika saveznog partijskog predsjedništva jasno je pokazala da Šušar uživa podršku ne samo u Srbiji, nego i u drugim krajevima Jugoslavije. Na samom početku ljeta 1988. tako se prividno činilo da će Šušar u narednoj godini svog mandata imati više nego dobre uvjete za djelovanje na čelu SKJ.

¹² Milosavljević, Olivera, „Antibirokratska revolucija 1987–1989. godine“, *Dijalog povjesničara/istoričara*, Zagreb, 2003., 319–338.

Šuvarovo suparništvo s Miloševićem počelo se iskazivati već u srpnju 1988. prilikom demonstracija u Novom Sadu. Šuvar je vrlo brzo shvatio da brojni i sve burniji mitinzi „antibirokratske revolucije“ predstavljaju ozbiljan udarac postojećem post-titoističkom sustavu. Kao principijelnom i nekompromisnom kritičaru nacionalističkih skretanja također mu nije bila po volji i sve očiglednija pojava srpskog nacionalizma. Iako je većina demonstirana na te mitinge dolazila s portretima Tita i jugoslavenskim zastavama, u njihovom vokabularu i javnim istupima ipak su bile prisutne snažne aluzije na jedinstvo srpskog naroda i obnovu njegovog nacionalnog ponosa.¹³ Šuvarovo negodovanje zbog zbivanja u vezi s „antibirokratskom revolucijom“ bilo je prouzročeno i praktičnim razlozima. Po njegovu su uvjerenju otvoreni napadi i klevetanje na račun političkih elita Vojvodine i Kosova (kasnije i Crne Gore) mogli nepovratno oslabiti legitimitet vladajućeg Saveza komunista i uzdrmati dotadašnju praksu političkog (kolektivnog) rukovođenja koja je afirmirana još prije Titove smrti.¹⁴ Za jugoslavenski partijski vrh sa Šuvarom na čelu demonstracije u pojedinim gradovima isto su tako bile važan sigurnosni izazov s kojim nisu imali previše iskustva.¹⁵ Iz svih tih razloga Šuvar je tijekom ljetnih mjeseci 1988. polako krenuo u polemiku s Miloševićem koji je, za razliku od većine ostalih članova najvišeg rukovodstva, „antibirokratsku revoluciju“ smatrao sasvim legitimnom pojavom koja će nakraju dovesti do poželjnog i očekivanog raspleta dugoročne jugoslavenske krize.

Prvi izravni sukob između Šuvara i Miloševića dogodio se krajem srpnja 1988. u vezi s pripremama priopćenja Predsjedništva CK SKJ u kojem je partijsko vodstvo trebalo konačno zauzeti stav prema mitinzima u Vojvodini. Budući da je Šuvar tekst tog priopćenja redigirao bez dodatnih konzultacija s ostalim članovima Predsjedništva i zahtijevao u njemu sprječavanje sličnih prosvjednih okupljanja, srpski su komunisti Šuvara neuspješno pokušali optužiti da je time tobože prekoračio ovlasti predsjedavajućeg i pokušao javnosti

¹³ Za više detalja vidi: Mimica, Aljoša, Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio: „odjeci i reagovanja“ u Politici, 1988–1991.*, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2008.

¹⁴ Vidi: Šuvar, Stipe, *Nezavršeni mandat, II. Na udaru „antibirokratske revolucije“*, Globus, Zagreb, 1989.

¹⁵ Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Jan Vašut, Praha, 2002., 151–156.

nametnuti isključivo svoje tumačenje „antibirokratske revolucije“.¹⁶ Zapravo se radilo o sukobu koji je ulazio u samu bit Miloševićeve politike koja je uporno branila pravo građana na ovakav tip okupljanja i objašnjavala ih kao logičnu i posve razumljivu posljedicu zanemarivanja kosovske krize. Iako se s obzirom na tadašnji politički i društveni kontekst ne bi trebalo previše čuditi da je Milošević izabrao upravo takav postupak, navedenom argumentacijom je svakome (čak i umjerenom ili dobronamjernom) kritičaru tadašnjih zbivanja u Srbiji, Vojvodini i na Kosovu jednostavno prišio etiketu neprijatelja, protivnika nužnih političkih i društvenih promjena i pripadnika birokratske struje koja je otuđena od volje naroda.

Tijekom samo nekoliko mjeseci Šušar je u drugoj polovici 1988. postao jedan od najdosljednijih Miloševićevih kritičara. Taj pomak je nastao u trenutku kada su unutarpartijska previranja prestajala biti interna stvar zatvorenih političkih sastanaka. Nagla i radikalna promjena međusobnih odnosa ovoga se puta snažno osjetila i u javnom prostoru u kojem su politički sukobi postali dominantna tema. Tenzije između jugoslavenskih komunista u kratkom su se razdoblju proširile iz saveznog Predsjedništva na cijeli tadašnji Centralni komitet SKJ. Snimke s burnih sjednica tog partijskog foruma čak su redovito prenosile pojedine televizijske stanice, a u tiskanim im je medijima bila posvećena izuzetna pozornost koja je često vodila do još većeg razbuktavanja strasti.¹⁷ Istovremeno su mnogi promatrači tadašnjih zbivanja Savezu komunista i nadalje priznavali neotuđiv i neupitan politički legitimitet te su u tom kontekstu očekivali da će jedna od narednih sjednica konačno donijeti rasplet nagomilanih sukoba.

Jedna od takvih „odlučujućih“ sjednica trebala je biti i 17. sjednica CK SKJ zakazana za 17. listopada 1988. godine. Šušar je već dulje vrijeme razmišljao o tome da bi aktualnu krizu u vodstvu SKJ moglo efikasno riješiti tajno glasanje o povjerenju pojedinim članovima Predsjedništva CK. Takav je postupak imao svoju logiku – ne samo da bi u napetoj situaciji otvoreno pokazao odnos snaga u partijskom vrhu, nego bi i prisililo određene partijske čelnike koji ne uživaju podršku u Centralnom komitetu i suprotstavljaju se jedinstvenoj

¹⁶ Čolak, 169-173.

¹⁷ Veljanovski, Rade, „Zaokret elektronskih medija“, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996., 615.

politici SKJ da napuste svoje položaje. Šuvarova je namjera bila da na taj način obnovi normalan rad partijskih organa i da otvorenim izjašnjavanjem članova CK dobije dokaz da su Milošević, njegovi najbliži suradnici, kao i pristalice ofanzivne politike srpskog rukovodstva glavni krivci unutarpartijskog rascijepa.¹⁸

Ishod tog Šuvarova plana bio je više nego kontraproduktivan. Iako Miloševićev bliski suradnik Dušan Čkrebić nije dobio dovoljno glasova potrebnih za pridobivanje povjerenja članova Centralnog komiteta, najavljenju ostavku nakraju nije podnio, i to zbog snažnog prosvjeda Miloševića i ostalih srpskih delegata koji su prijetili da neće prihvatiti takav stav. Makedonski je političar Vasil Tupurkovski u raspravi oko Čkrebićeva slučaja izjavio da je proteklo glasanje rezultat „neprincipijelne koalicije“ koja se tobože tijekom prošlih mjeseci konstituirala u jugoslavenskoj politici s namjerom da izvorno i sasvim neopravdano izolira Miloševića i njegove simpatizere. U redove „neprincipijelne koalicije“ bili su svrstani predstavnici Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i svi koji su se u proteklom glasanju izjasnili protiv Čkrebića.¹⁹ Iako je time Tupurkovski u nekom pogledu realno opisao opću podijeljenost i suviše napeto stanje u partijskom vodstvu, ovakvom svojom ocjenom zapravo je potkrijepio teze o djelovanju „antisrpske koalicije“ koje su se tada u raznim oblicima pojavljivale naročito u beogradskom tisku. Bez obzira na to koliko su te glasine o postojanju i sveobuhvatnim aktivnostima „neprincipijelne koalicije“ bile opravdane ili su bile samo rezultat „zavjereničke“ konstrukcije,²⁰ javno izneseni stavovi Vasila Tupurkovskog u svakom su slučaju potvrdili i formalizirali duboku podijeljenost u najvišem vrhu vladajuće stranke u kojem je i svakodnevni operativni rad postajao sve teži.

Iako je Šuvar prva izravna sučeljavanja s Miloševićem nakraju uspio premostiti, do kraja mandata čekao ga je još čitav niz mnogo ozbiljnijih i žešćih napada. Šuvar je krajem burne 1988. odlučio vrlo

¹⁸ Više detalja i komentar koji je ishod 17. sjednice još u nekim ogledima tumačio kao mogući korak naprijed: Lovrić, Jelena, „Rastjerivanje straha“, *Danas*, 25.10.1988, 10-13.

¹⁹ Španović, Srđan, *Kvadratura jugoslavenskog kruga*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989., 173-175; Tuden, Branko, *Tito, Tuđman, Hrvatska. 100 skica za portrete s političkog groblja*, Znanje, Zagreb, 2013., 221-222; Čkrebić, Dušan, *Ljudi i događaji: memoarski eseji*, Službeni glasnik, Beograd, 2013., 300.

²⁰ Vidi: Blanuša, Nebojša, *Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja 1980.-2007.*, Plejada, Zagreb 2011.

konkretno, sažeto i jasno izraziti svoje mišljenje o nekim po njegovu mišljenju štetnim aspektima Miloševićeve politike. Učinio je to u nekoliko navrata u studenome i prosincu 1988. na sjednicama Predsjedništva CK SKJ kojima su ovog puta prisustvovali i novinari. Prvo je Miloševiću zamjerio da službena srpska politika nije energično osudila i ogradila se od napada na lik i djelo Josipa Broza Tita do kojih je sve češće dolazilo na mitinzima „antibirokratske revolucije“. U jednom kasnijem govoru Šušar je čak upozorio da je za makedonsku nacionalnu svijest pored grčkog, albanskog i bugarskog nacionalizma isto tako opasan i srpski nacionalizam koji je tada bio očigledno u usponu.²¹ Slični Šušarovi stavovi oslikavali su njegove poznate idejne i političke preferencije kao i njegovu recepciju aktualnih zbivanja. Tako je poseban naglasak stavljao na potrebu očuvanja tokova „jugoslavenske revolucije“ i titoističke naravi provedene politike.²² Iako je za razliku od mnogih svojih kolega shvaćao da su prosvjedi „antibirokratske revolucije“ sasvim razumljiva posljedica sveopćeg ogorčenja nad krizom jugoslavenskog društva, metode „antibirokratske revolucije“ za njega od početka nisu bile prihvatljive jer su postojeći sustav uzdrmavale do samog temelja.

Šušarova izrazita zabrinutost daljnjim razvojem situacije bila je pro-uzrokovana i najnovijim događajima. Nakon upornih demonstracija u Novom Sadu došlo je početkom listopada 1988. do pada „autonomaškog“ rukovodstva Vojvodine i već nepuna dva tjedna kasnije tisuće su Albanaca u Prištini četiri dana prosvjedovale protiv Miloševićeve politike i planiranih ustavnih promjena. No, jedna od najznačajnijih pobjeda „antibirokratske revolucije“ bilo je smjenjivanje političke elite u Crnoj Gori početkom siječnja 1989. godine.²³ Novi rukovodioci koji su upravo preuzimali odgovorne političke funkcije bili su većinom pristalice Miloševićeve linije. To je vodilo do faktičkog stvaranja snažnog i dobro koordiniranog bloka unutar vladajućeg jugoslavenskog vrha i uspostavljanja potpuno novog odnosa snaga u korist Slobodana Miloševića. Naredna, 1989. godina, trebala je pokazati da će slična grupiranja i sve veća razmimoilaženja među čelnim jugoslavenskim komunistima biti sudbonosna za budućnost Titove države.

²¹ Španović, *Kvadratura jugoslavenskog kruga*, 14-17.

²² Vidi npr. Šušar, Stipe, „Zarobljenici nacionalizma“, *Danas*, 20.9.1988., 11.

²³ Štěpánek, Václav, „Antibyrokratická revoluce v Srbsku v letech 1988–1989“, *Studia historica brunensia*, C52, Brno, 2006., 189-223.

Godina raspleta (1989.)

Zbivanja na političkoj pozornici tijekom 1988. predstavljala su posebno težak ispit za čelnike SKH jer su dovodila u pitanje principe dotad dosljedno primjenjivane „hrvatske šutnje“. Sukobi u saveznom partijskom vrhu nisu bili u skladu ni s osnovnom političkom praksom većine vodećih hrvatskih komunista ni s njihovom idejnom i programskom orijentacijom. Bez obzira na takav stav i pokušaje izbjegavanja izvornog sukoba neki su se ugledni hrvatski političari nakraju ipak našli na udaru mitingaša „antibirokratske revolucije“ i dijela medija koji je bio pod Miloševićevom kontrolom. Pored Šuvara na meti se takvih huškačkih kampanja našao i tadašnji predstavnik Hrvatske u Predsjedništvu SFRJ Josip Vrhovec koji je bio napadan naprimjer zbog navodno neprimjerenog ponašanja tijekom posjeta SAD-u jer je tobože ostavio dojam da zastupa uglavnom partikularne, a ne jugoslavenske interese.²⁴ Ipak, glavni razlog za krajnje negativne ocjene Josipa Vrhovca bio je njegov kategoričan stav prema Miloševiću kojega je čak otvoreno pozivao da objasni neke svoje kontroverzne izjave za strane medije.²⁵ U kontekstu kampanja protiv nekadašnjeg ministra vanjskih poslova nisu bile rijetke ni potpuno apsurdne tvrdnje. Tako se na jednom od brojnih mitinga „antibirokratske revolucije“ pojavio transparent s napisom „Vrhovec – Vatikan“.²⁶

Isprva iz redova hrvatskih komunista nisu dolazile odlučnije reakcije na slične optužbe. Jedno od prvih priopćenja CK SKH u vezi s mitinzima „antibirokratske revolucije“ zahtijevalo je prekid takvih okupljanja zbog mogućih posljedica za međuetničke odnose u zemlji, ali za razliku od sličnih dokumenata bosanskohercegovačkih i uglavnom slovenskih komunista hrvatski su stavovi djelovali mnogo suzdržanije i općenito.²⁷ U intencijama „hrvatske šutnje“ vrh SKH faktički je prešao i preko tvrdnje srpskih medija da su se od srpnja do rujna 1988. članovi hrvatskog i slovenskog rukovodstva nekoliko puta tajno sastali s predstavnicima Vojvodine na Fruškoj gori s namjerom da im obećaju političku podršku pred napadima Miloševićevih pristalica.²⁸ Nakon spomenute 17. sjednice CK SKJ većina je

²⁴ „Stanovnik, Vrhovec i istina“, *Danas*, 15.11.1988., 31.

²⁵ „Fantomski intervju“, *Danas*, 25.10.1988., 11.

²⁶ Tuđen, *Tito, Tuđman*, 209-210.

²⁷ Šuvar, *Nezavršeni mandat*, 39-40.

²⁸ Tašić, Predrag, *Kako je ubijena druga Jugoslavija*, Skopje, 1994., 128.

hrvatskih komunista jednostavno svrstana u redove „nepprincipijelne koalicije“ što je značilo da su njihova viđenja već automatski smatrana nepovjerljivim i neodgovarajućim.

U atmosferi međusobnih sukoba i otvorenih napada „hrvatska šutnja“ djelovala je kao nepouzdana politička strategija i dokaz ispraznosti službene hrvatske politike. Takva je interpretacija, s obzirom na kasniji razvoj događaja, sve snažnije napade i agresivnost Miloševićeve politike, u biti razumljiva i u mnogim pogledima opravdana. Ali isto tako ne treba zanemariti mentalne i idejno-političke prepreke koje su hrvatskim rukovodiocima branile da u trenucima sve jasnije eskalacije jugoslavenske krize postupaju na sasvim energičan i nekompromisan način. Tako će tijekom skoro cijele 1989. predstavnici SKH uporno pokušavati spriječiti produbljivanje međusobnih nesporazuma i tako na neki način prikazati hrvatsku politiku kao smirujući i stabilan faktor jugoslavenske politike. Iako u tom nastojanju često neće biti posve uspješni (a neki od njih ni dosljedni), „hrvatsku šutnju“ će većina njih – s obzirom na tadašnje prilike iznenađujuće dugo – smatrati jedinim ispravnim i racionalnim odgovorom na aktualne političke tenzije.

Međutim, ni defenzivna politika vodstva SKH nije bila u stanju spriječiti čitav niz konfliktnih situacija. Dok su Šuvara redovito napadali beogradski mediji, vodstvo SKH nastojalo je da jugoslavenska kriza ne dobije razmjere tradicionalnog srpsko-hrvatskog sukoba. Tu su se jasno pokazale razlike između pristupa najvišeg partijskog vrha (Predsjedništvo CK SKH) s jedne i izjava nekih redovitih članova Centralnog komiteta i predstavnika ostalih republičkih društveno-političkih organizacija s druge strane. To se pokazalo i na dugo očekivanoj sjednici CK SKH održanoj 24. siječnja 1989. godine. Iako su tijekom rasprave i pojedini članovi partijskog predsjedništva javno kritizirali neke aspekte politike srpskog rukovodstva (npr. Celestin Sardelić), oštrije govore ipak su održali niži ili manje ekspozirani dužnosnici. Tomislav Badovinac je tako pozivao na pokretanje unutarpartijske procedure koja bi utvrdila osobnu odgovornost Slobodana Miloševića za nastalu kriznu situaciju. Politiku vladajućeg srpskog vrha i metode „antibirokratske revolucije“ čak je opisao kao staljinističke.²⁹ Dotad neviđeni broj kritičkih izlaganja i javnih

²⁹ *Vjesnik*, 25.1.1989., 6.

ograda od Miloševića mnoge je promatrače doveo do optimističkog zaključka – „javnost je imala napokon [...] priliku čuti i službeni stav Hrvatske koja šuti“.³⁰

Kritički su stavovi protiv Miloševića iz Hrvatske dolazili upravo u predvečerje 20. sjednice CK SKJ koja je trebala – kao mnoge prethodne – ponuditi konstruktivan odgovor na najnovija zbivanja u zemlji. Najavljeni program nekoliko je dana prije početka same sjednice bitno promijenio zahtjev novog vojvođanskog rukovodstva koje je na svojoj izvanrednoj partijskoj konferenciji usvojilo zahtjev da CK SKJ preispita političku odgovornost Stipe Šuvara. Vojvođanski komunisti pri tome su se nadali da bi takav postupak mogao rezultirati Šuvarovim smjenjivanjem s čela SKJ što bi bilo prvi put u povijesti Partije. Tako radikalni stav je jedan od delegata vojvođanske partijske konferencije objašnjavao tvrdnjom da je Šuvar jednom prilikom uvredljivo i navodno u antisrpskom tonu komentirao posljedice koje će imati pad crnogorskog rukovodstva za odnos snaga u jugoslavenskoj politici. Rečeno eksplicitno – Šuvar se tobože pribojavao da će najnoviji rezultat „antibirokratske revolucije“ voditi do stvaranja „srpskog bloka“ na čelu s Miloševićem i to u pojedinim partijskim i državnim organima i institucijama. Zaključke sa skupa vojvođanskih komunista u narednim je danima podržao znatan broj partijskih i društveno-političkih organizacija, prvenstveno u Srbiji.³¹

Pokušaj Šuvarova smjenjivanja nakraju zbog prilično loše i nejasno formuliranog prijedloga nije uspio. Tako je 20. sjednica CK SKJ krajem siječnja 1989. ostala poznata po sasvim drugim zbivanjima. Za analizu stanja u tadašnjem partijskom vrhu i službene hrvatske politike iznimno je važan govor zagrebačkog ekonomista Ive Družića. On je u svojem istupu otvoreno pozvao na okončanje sukoba između Slobodana Miloševića i Stipe Šuvara. Upravo njih dvojicu smatrao je predstavnicima dviju struja koje su tijekom proteklih mjeseci faktički uspostavljene unutar SKJ. Družić je takvom ocjenom stanja unutarpartijskim konfliktima pripisao osobnu narav. Na kraju svog izlaganja obojici je političara postavio nekoliko pitanja. Dok su ona upućena Šuvaru bila više praktična i manje zanimljiva, Miloševića je Družić zamolio da mu objasni stavove srpskog

³⁰ Krsnik, Vjekoslav, „Razum protiv stihije“, *Vjesnik*, 25.1.1989., 6.

³¹ Španović, 12; „Zahtjev: Smijeniti Šuvara“, *Slobodna Dalmacija*, 26.1.1989., 6.

rukovodstva u vezi s euforičnom atmosferom u nekim dijelovima zemlje. Tako je Miloševića pitao zašto kao partijski rukovodilac ne održava susrete i s pripadnicima ostalih naroda i narodnosti, spominjući pritom posebno Albance. Predsjednika srpskih komunista također je pozvao da objasni zašto sve češće u svojim govorima ističe jedinstvo i Jugoslaviju, ali sve to bez spominjanja Tita i federativnog ustrojstva države. Družića je isto tako zanimalo što trebaju značiti Miloševićevi pozivi na jedinstvo Srba i odnosi li se taj njegov apel i na pripadnike srpskog naroda u ostalim dijelovima Jugoslavije. Upravo taj upit ujedno je trebao objasniti ne samo osnovnu strategiju „anti-birokratske revolucije“, nego i jasno pokazati aktualni odnos srpskog rukovodstva prema nacionalnom pitanju i „avnojskim“ temeljima i principima Titove Jugoslavije.³² Za ukupnu atmosferu na 20. sjednici bilo je posve simptomatično da Slobodan Milošević ni na jedno od postavljenih pitanja nije odgovorio jasno i konzistentno.

Krajem veljače 1989. prilikom eskalacije kosovske krize i štrajka albanskih rudara u Trepči pokazalo se da sukobi između jugoslavenskih komunista nisu ograničeni samo na partijske forume i zatvorene sjednice. Odnos prema štrajku kosovskih Albanaca, naprotiv, potvrdio je da su se duboke podjele u mišljenju i određenim stavovima proširile i na veliki dio jugoslavenskog društva. Dok su naprimjer demonstranti u Beogradu tražili prekid štrajka i povlačenje ostavke kosovskih političara koji su bili Miloševićevi štićenici te također uhićenje Azema Vllasija, na skupu vodećih slovenskih komunista, opozicionara i drugih značajnih osoba javnog života u Cankarjevu domu u Ljubljani se suprotno tome govorilo o dugotrajnoj diskriminaciji albanskog naroda u Jugoslaviji.³³ U takvoj prilično napetoj situaciji predstavnici hrvatskog Saveza sindikata najavili su osnivanje posebnog žiro računa koji je u prvom redu trebao osigurati osnovna financijska sredstva za obitelji rudara u štrajku. Takav su postupak objašnjavali čisto humanitarnim razlozima.³⁴ Taj korak je – jednako kao i skup u Cankarjevu domu – u Srbiji i nekim drugim

³² *Vjesnik*, 1.2.1989, 5; Lovrić, Jelena, „Kako su padale maske, *Danas*, 7.2.1989, 7-10.

³³ Štěpánek, Václav, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*, Masarykova univerzita, Brno, 2011., 398-400; Belić, Dragan, Đuro Bilbija, *Srbija i Slovenija. Od Cankarevog doma do „Jugoalata“ i Gazimestana. Dokumenti*, Tera, Beograd, 1989., 25-30.

³⁴ „Spriječiti katastrofu“, *Slobodna Dalmacija*, 26.2.1989., 3; „Ostavke u ime života rudara“, *Slobodna Dalmacija*, 27.2.1989., 3.

krajevima zemlje dočekan kao neprihvatljiv ustupak „kontrarevoluciji“ i neoprostiva izdaja zajedničkih interesa. Slovensko i hrvatsko rukovodstvo tako se odmah našlo na udaru Miloševićevih pristalica i njegovih medija. Predsjedništvo CK SKJ je tom prilikom čak moralo intervenirati i izdati priopćenje kojim je odlučno odbacivalo tvrdnje da se u Sloveniji i Hrvatskoj sa službenih mjesta daje podrška albanskom nacionalizmu i iredenti.³⁵

Tijekom proljeća 1989. već su mnogi hrvatski političari počeli priznavati da su ih višemjesečni sukobi, beskompromisni napadi i neopravdane optužbe doveli do zaključka da je proteklom događajima bitno poremećeno jugoslavensko zajedništvo i miran suživot građana. Poslije još jednog neuspješnog pokušaja Šuvarove smjene s čela Partije sredinom travnja 1989. zbog njegove navodne antisrpske orijentacije i nakon žestoke kampanje koja se u vezi s time pojavila u nekim beogradskim novinama,³⁶ tadašnji je predsjednik hrvatskog parlamenta Anđelko Runjić izjavio:

„Ako me je išta povrijedilo na funkciji predsjednika Sabora onda su to bili poklici ‘izdaja’ koji su se odnosili na našu republiku i Sloveniju. Pomislio sam može li bezumlje ići tako daleko da se tako izvikuje cijelom jednom narodu, cijeloj sredini [...], a da se nitko od toga ne ograđuje!? [...] Jugoslavija ne može opstajati na strahu, na prijetnjama, na mitomaniji.“³⁷

Bez obzira na rastuće tenzije, vrh SKH nije imao namjeru ulaziti u izravan i otvoren sukob sa srpskim rukovodstvom. Takav postupak je još uvijek većina partijskih i republičkih čelnika u Hrvatskoj smatrala kontraproduktivnim i štetnim za interese Jugoslavije. Sve do ljeta 1989. mogli su se još tješiti time da je politikom „hrvatske šutnje“ i defenzivnim držanjem barem spriječena pojava otvorenog nezadovoljstva i brojnih mitinga s nacionalnim obilježjima na teritoriju same Hrvatske. Iako je činjenica da je u Kninu već krajem veljače 1989. u vezi s eskalacijom kosovske krize organiziran prosvjedni miting na kojem

³⁵ „Nema popuštanja“, *Slobodna Dalmacija*, 1.3.1989., 9.

³⁶ Oštru kritiku izazvao je Šuvarov govor povodom izbora za člana Predsjedništva SFRJ. Vidi: „Jedino partijski monopol nije mogući“, *Vjesnik*, 15.4.1989., 5; Lovrić, Jelena, „Sukob ličnosti ili koncepcija“, *Danas*, 18.4.1989., 9-11; Krsnik, Vjekoslav, „Pokretne i nepokretne mete“, *Nedjeljni Vjesnik*, 23.4.1989., 6.

³⁷ Maloča, Mladen, „Intervju – Anđelko Runjić: Hrvatska pravila igre“, *Danas*, 2.5.1989., 11-12.

je bilo čak nekoliko tisuća sudionika (uglavnom pripadnika srpskog naroda), pravi sigurnosni rizik za hrvatske vlasti predstavljala je tek vidovdanska proslava koja je održana početkom srpnja 1989. u blizini Knina. Hrvatski političari su se u vezi s takvim akcijama pribojavali da bi mogle poslužiti kao povod za izvoz „antibirokratske revolucije“ o čemu se javno raspravljalo već dulje vrijeme. Svaki takav pokušaj ujedno bi značio i rizik za međuetničke odnose u Hrvatskoj u kojoj je tada živjelo više od 12 % srpskog stanovništva i realno bi tako moglo doći do hrvatsko-srpskih sučeljavanja. Proslava u povodu godišnjice Kosovske bitke nakraju nije protekla bez incidenata i naknadnih problema. Nekoliko stotina radikalnih „profesionalnih mitingaša“ iz Vojvodine, Kosova i Srbije narušavalo je službeni program proslave i izvikivalo parole iz arsenala srpskog nacionalizma i antikomunizma. Protiv Jovana Opačića, jednog od glavnih aktera tih događaja, pokrenut je sudski postupak. Hrvatske vlasti su se tom prilikom morale ozbiljno zapitati kakvo raspoloženje zapravo vlada među Srbima u Hrvatskoj i jesu li njihovi stavovi i preferencije u skladu s politikom SKH.³⁸

Zbivanja u Kninskoj krajini bila su povod za prvi otvoreni konflikt između predstavnika SKH i Miloševićeve grupe. Kao jedan od prvih visoko rangiranih političara koji je snažno prelomio „hrvatsku šutnju“ navodi se član Predsjedništva CK SKH Celestin Sardelić. Upravo on je u svom govoru na sjednici CK SKJ sredinom rujna 1989. kategorično odbacio pokušaje Miloševićevih saveznika iz Vojvodine da srpsko pitanje u SRH postave na dnevni red kao jugoslavenski, a ne kao hrvatski problem. Zapravo su time htjeli osporiti postupak hrvatskih republičkih vlasti koje su nacionalističke incidente tijekom vidovdanske proslave osudile kao provokaciju i posljedicu Miloševićeve agresivne politike. Ne samo Sardelić nego i većina hrvatskih komunista u tim su prijedlozima iz Vojvodine u prvom planu vidjeli ugrožavanje suverenosti SRH i njenih legitimnih organa i institucija. Sardelić je zato u svom govoru kritizirao takvu „dušobrižnost“ drugova iz Vojvodine i pripisao im je veliki dio odgovornosti za političke konfrontacije tijekom posljednjih mjeseci. U tom kontekstu je naveo da su vojvođanske vlasti faktički krive i za

³⁸ Mosković, Boris, „Srbská otázka v Chorvatsku v letech 1989–1990“, *Slovanský přehled*, 2, 2016., 277-309.

nacionalističke ispade blizu Knina jer nisu zabranile odlazak stotina radikalnih mitingaša u Hrvatsku.³⁹

Iako je taj Sardelićev govor predstavljao dotad najenergičniju i nekompromisnu reakciju najviših vladajućih krugova Hrvatske na Miloševićevu politiku i doveo u pitanje korist politike „hrvatske šutnje“, ipak još nije vodio do bitnog preokreta u stavovima i političkoj praksi vrha SKH. Sardelića naprimjer nije nepokolebljivo podržao ni predsjednik SKH Stanko Stojčević ni itko od njegovih drugih visoko rangiranih kolega.⁴⁰ Iako je službena hrvatska politika tijekom 1989. u nekoliko navrata doživjela otvorene žestoke napade i val kritike iz redova Miloševićevih simpatizera, ipak je još bilo dosta onih koji su bili duboko uvjereni da ne treba nasjedati na takve provokacije i dolijevati time ulje u vatru jugoslavenske krize. Odabrani članovi hrvatskog rukovodstva bili su u tadašnjim prilikama zadovoljni da se makar u SRH nisu bitno pogoršali međuetnički odnosi i da konfrontacije na političkoj sceni nisu odmah vodile do eskalacije općeg nezadovoljstva u društvu. Taj tip argumentacije bio je uočljiv naprimjer iz razgovora s članom Predsjedništva CK SKH Brankom Caratanom koji je u studenome 1989. izjavio:

„Prije svega, Hrvatska nosi osjetljiv teret međunacionalnih odnosa, čije bi remećenje moglo dovesti do neželjenih nacionalnih i političkih frustracija koje bi mogle antagonizirati ne samo Hrvatsku, nego i Jugoslaviju. Utoliko su se pažljivost i odmjerjenost, koju je zagovarao političkih vrh Hrvatske, uza sve rezerve, pa i moguće prigovore, ipak pokazali kao razumna politika. U grotlu žestokih jugoslavenskih konfrontacija u Hrvatskoj se uspio sačuvati međunacionalni mir iako je, kao što je poznato, bilo ne baš bezazlenih pokušaja da se on pomuti, da se incidentima ove ili one vrste unese nacionalni razdor.“⁴¹

³⁹ „Na liniji Francuske 7“, *Borba*, 13.9.1989., 5.

⁴⁰ „Stanko Stojčević: Neka se prvo izjasni Predsjedništvo“, *Borba*, 13.9.1989., 5; Vranić, Srđan, „Nesporazum za saveznom govornicom“, *Borba*, 16-17.9.1989., 6.

⁴¹ Maloča, Mladen, „Intervju – Branko Caratan: Tko razbija Jugoslaviju“, *Danas*, 14.11.1989., 15.

Konačan rascjep i kraj „hrvatske šutnje“ (1989/1990.)

Promjena u biti umjerenih i suzdržanih stavova vodećih hrvatskih komunista nastala je tek na samom kraju 1989., i to u vezi sa zaoštavanjem srpsko-slovenskog sukoba. Zabranjeni „miting istine“ koji je 1. prosinca u Ljubljani htjela organizirati grupa kosovskih Srba bio je povod za proglašenje blokade slovenske robe i povod mnogim društveno-političkim institucijama i cijelom nizu poduzeća u Srbiji za prekid svih oblika suradnje sa Slovencima.⁴² Ti događaji poremetili su ne samo jedinstvo jugoslavenskog tržišta nego i osnovne temelje postojećeg post-titoističkog sustava. I baš u takvim okolnostima napokon su se dogodile promjene političkih prilika i u samoj Hrvatskoj.

Predsjedništvo CK SKH je 10. prosinca 1989. na jednoj od svojih posljednjih sjednica u tom sastavu i uoči XI. kongresa Saveza komunista Hrvatske odlučilo da će se u SRH u narednim mjesecima održati slobodni višestranački izbori.⁴³ Takav preokret bio je za neke od delegata na narednom partijskom kongresu pravo iznenađenje. Tom prilikom bilo je moguće uočiti da sve češća razmimoilaženja u stavovima i mišljenjima nisu slučaj samo saveznih organa i institucija, nego da se javljaju i u pojedinim republičkim partijskim organizacijama. Hrvatska se u tom pogledu nalazila u vrlo delikatnoj situaciji jer su se – kako će pokazati ishod XIV. kongresa SKJ – te podjele često javljale na nacionalnoj osnovi. Tako je naprimjer tijekom rasprave o političkom pluralizmu i uvođenju višestranačja na kongresu SKH jedan od srpskih delegata iz Donjeg Lapca izjavio da višestranačje faktički ugrožava ravnopravnost jugoslavenskih naroda i narodnosti jer vodi do nagle pojave otvorenog nacionalizma i ekstremizma. I dok su ostali delegati diskutirali o demokratizaciji Partije i društva, on je zahtijevao da se dosljedno poštuje klasni princip i „Titov centralizam“.⁴⁴

Novoizabrano rukovodstvo SKH na čelu s Ivicom Račanom odlukom o višestranačkim izborima faktički je ulazilo u prvu fazu predizborne kampanje. Borba za glasove birača je iz tog razloga zahtijevala promjenu političkog stila, jasan odgovor na zbivanja koja

⁴² „Prekinuti sve veze sa Slovenijom“, *Borba*, 1.12.1989., 4; „Zaustaviti pogubni separatizam“, *Borba*, 4.12.1989., 5.

⁴³ Više o toj sjednici CK SKH vidi u: Hudelist, Darko, *Banket u Hrvatskoj. Prilozi povijesti hrvatskoj višestranačja 1989.–1990.*, Globus, Zagreb, 1999., 177–207.

⁴⁴ *Vjesnik*, 13.12.1989., 5; „SK mora ostati na političkoj sceni“, *Vjesnik*, 14.12.1989., 5.

su u proteklim mjesecima uzdrmala Jugoslaviju i konačno razlaz s dotadašnjom linijom „hrvatske šutnje“. Te radikalne odluke novi partijski vrh nije mogao primijeniti tek tako. Za razliku od slovenskog ili srpskog rukovodstva hrvatski komunisti nisu mogli računati ni na snažniju podršku javnosti, ni na jedinstven stav u redovima samog SKH. Neka tadašnja sociološka istraživanja pokazala su da većina članova Partije nije jasno opredijeljena oko osnovnih pravaca daljnjeg djelovanja Saveza komunista. Drugim riječima – nisu bezrezervno i jasno podržavali ni slovenski koncept „savez saveza“ koji je pretpostavljao labavu konfederaciju pojedinih republičkih organizacija, ali ni srpski prijedlog „jedan čovjek jedan glas“ koji su smatrali prijetnjom unutarpartijskoj ravnopravnosti.⁴⁵ Tako je uoči XIV. (izvanrednog) kongresa SKJ hrvatska politička elita morala i nadalje tražiti kompromisno i općeprihvatljivo rješenje i zadovoljavati tako pojedine interese i različita stajališta svojih članova.

Hrvatska delegacija nije u prostore beogradskog Sava centra, gdje je 20. siječnja 1990. počeo posljednji kongres SKJ, stigla s nekim točno definiranim programom ili razrađenom strategijom. U tome se bitno razlikovala od, naprimjer, slovenskih komunista koji su na svom partijskom kongresu jasno rekli pod kojim će uvjetima sudjelovati u daljem radu kongresa. Pogled na rezultate pojedinih glasanja (o transformaciji SKJ u „savez saveza“ i njegovoj preobrazbi u modernu demokratsku stranku i sl.)⁴⁶ pokazuje da hrvatski delegati nisu primjenjivali neku jedinstvenu liniju i da su o mnogim prijedlozima glasali bez obzira na službeni stav novoizabranog rukovodstva SKH.

Već prije početka kongresa očekivalo se da će odbijanje slovenskih prijedloga u kontekstu aktualnih srpsko-slovenskih napetosti voditi do kraha partijskog summita. Kada je predsjednik SK Slovenije Ciril Ribičič zaista nastupio pred delegatima i oglasio da Slovenci napuštaju dvoranu Sava centra, pozornost svih sudionika i promatrača usmjerila se na hrvatske komuniste. Postalo je očigledno da će upravo njihovo držanje u tim dramatičnim trenucima biti ključno za budućnost Partije. Ivica Račan je još dan prije Ribičičeva izlaganja pokušavao na konferenciji za novinare djelovati optimistično i konstruktivno. Ipak

⁴⁵ Jović, Dejan, *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije, 1974–1990.*, Prometej, Zagreb, 2003., 463–470.

⁴⁶ Vidi: „Za i protiv“, *Danas*, 30.1.1990., 10.

je napokon bio primoran u ime hrvatske delegacije zauzeti jasan stav u vezi s daljnjim radom kongresa. Račan je tako u noćnim satima s 22. na 23. siječnja odlučio da nastala situacija jednostavno delegatima onemogućuje nastavak rada. Tom prilikom je objasnio:

„O SKJ ne može se govoriti bez delegacije iz jedne republike i jednog naroda. Teško je govoriti o jugoslavenskom karakteru partije i njenog rukovodstva. U ime najvećeg broja delegata iz SKH predlažem da Kongres prekine s radom. Da se nakon prekida u svim dijelovima SK razmotri ova situacija te da se dogovorimo o potrebnom vremenu za ozbiljnu debatu i analizu oko programskih pitanja na kojima možemo formirati jedinstvo. Delegati SKH, barem njihov najveći dio, ne želi sudjelovati u donošenju daljnjih odluka, ni glasanjem ‘za’ ni ‘protiv’.“

Račanov govor i prekid rada kongresa označili su definitivni kraj SKJ. Za hrvatske komuniste taj je događaj predstavljao ne samo razlaz s „hrvatskom šutnjom“ nego i početak sasvim nove etape u povijesti hrvatskog društva. Hrvatski komunisti su se u narednom periodu morali usredotočiti na zbivanja u svojoj republici i u tom smislu su ishod XIV. kongresa SKJ smatrali kao odlučujuću prekretnicu. Račanov stav na kongresu iskorišten je i tijekom predizborne kampanje kada se na plakatima stranke pojavio napis s jasnom aluzijom na Račanov govor iz siječnja 1990. godine: „Rekli smo ne jednoulju“.

Zaključak

Sukobi u jugoslavenskom političkom vrhu krajem 1980-ih bitno su utjecali na daljnji razvoj jugoslavenske krize. Javno iznošene optužbe, međusobne konfrontacije i sve dublja razmimoilaženja oko stavova ključnih za budućnost zemlje doveli su Partiju i politički sustav posttitoističke Jugoslavije na sam rub raspada. Hrvatski komunisti su pokušavali u prvom redu izbjeći te konfliktne relacije. Činili su tako u skladu s linijom „hrvatske šutnje“, kako je najčešće nazivana tadašnja službena politika SRH. To istovremeno ne znači da su svi političari iz Hrvatske uspjeli izbjeći izravne međusobne sukobe. „Antibirokratska revolucija“, koja se u znaku podrške Slobodanu Miloševiću 1988. počela širiti Srbijom, Vojvodinom, Kosovom i Crnom Gorom, bila je povod za prva takva sučeljavanja između pojedinih hrvatskih komunista

i Miloševićevih pristalica. Jednu od najžešćih kampanja protiv svoje osobe doživio je Stipe Šušar, i to u nekoliko navrata. Na 20. sjednici CK SKJ, održanoj krajem siječnja 1989., čak je bio razmatran zahtjev za njegovo smjenjivanje. Šušar je bio optuživan zbog navodno antisrpske orijentacije, ali u biti su napadi na njega bili rezultat njegove otvorene kritike metoda „antibirokratske revolucije“.

Sve do kraja 1989. defenzivna je taktika „hrvatske šutnje“ za većinu vodećih političara u SRH bila jedino racionalno i prihvatljivo rješenje aktualne jugoslavenske krize čiju su daljnju eskalaciju smatrali najgorim mogućim scenarijem. Bez obzira na takvo držanje nekoliko su se puta morali ograditi od optužbi da su dio antisrpski usmjerene „neprincipijelne koalicije“ ili da svojim tobože nesolidarnim stavovima podržavaju albanski nacionalizam i iredentu na Kosovu. Ni takvi žestoki napadi, koji su se najčešće javljali u parolama prosvjednih mitinga „antibirokratske revolucije“ i u medijima pod Miloševićevom kontrolom, nisu mnoge hrvatske čelnike prinudili da odustanu od principa „hrvatske šutnje“ i riskiraju početak izravnog srpsko-hrvatskog spora. Pokušaji da se kategorično i otvoreno odgovori na neke od poteza Miloševićevih pristalica, kao u slučaju govora člana Predsjedništva CK SKH Celestina Sardelića u rujnu 1989., bili su rijetki.

Do preokreta u politici hrvatskog rukovodstva dolazi tak na samom kraju 1989., i to poslije eskalacije srpsko-slovenskog sukoba i odluke o uvođenju višestranačja. Novo rukovodstvo SKH na čelu s Ivicom Račanom tom se prilikom već počelo polako spremati za izbornu kampanju. To je nužno zahtijevalo i bitnu promjenu dotadašnjeg političkog stava. Iako za razliku od slovenskih ili srpskih komunista hrvatska delegacija nije na XIV. kongres SKJ u siječnju 1990. došla s potpuno jasnim stavom, neposredno poslije odlaska Slovenaca ipak je došlo do preokreta. Ivica Račan je tada u ime većine delegata SKH najavio odlazak s kongresa čime se faktički dogodio i kraj savezne Partije. Kongres SKJ je tako predstavljao svojevrsni vrhunac višemjesečnih unutarpartijskih sukoba.

Bibliografija

Izvori

Danas (1988–1990)

Slobodna Dalmacija (1989)

Vjesnik (1989–1990)

Literatura

Balažić, Milan, *Slovenska demokratska revolucija 1986–1988. Civilna družba, nacionalni program in ljubljanski proces*, Liberalna akademija, Ljubljana 2004.

Belić, Dragan, Đuro Bilbija, *Srbija i Slovenija. Od Cankarevog doma do „Jugoalata“ i Gazimestana. Dokumenti*, Tera, Beograd, 1989.

Blanuša, Nebojša, *Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja 1980.–2007.*, Plejada, Zagreb, 2011.

Budimir, Davorka, *Politička elita u Hrvatskoj 1986.–1990.*, Delfin, Zagreb, 2018.

Čkrebić, Dušan, *Ljudi i događaji: memoarski eseji*, Službeni glasnik, Beograd 2013.

Čolak, Andrija, *Agonija Jugoslavije*, Laguna, Beograd, 2017.

Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije*, Jan Vašut, Praha, 2002., 151–156.

Hrvatska šutnja i izdaja: istina o petoj koloni u Domovinskom ratu, Zagreb, 2014.

Hudelist, Darko, *Banket u Hrvatskoj. Prilozi povijesti hrvatskoj višestranačja 1989.–1990.*, Globus, Zagreb 1999.

Jović, Dejan, *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeľeve Jugoslavije, 1974–1990.*, Prometej, Zagreb, 2003.

Korošić, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1988.

Letica, Slaven, *Četvrta Jugoslavija*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989.

Milosavljević, Olivera, „Antibirokratska revolucija 1987.–1989. godine“, *Dijalog povjesničara/istoričara*, Zagreb, 2003., 319–338.

Mimica, Aljoša, Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio: „odjeci i reagovanja“ u Politici, 1988–1991.*, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd, 2008.

Mosković, Boris, „Srbská otázka v Chorvatsku v letech 1989–1990“, *Slovanský přehled*, 2, 2016., 277–309.

Nikolić, Kosta, „Ili će Srbija biti Republika, ili će prestati da postoji“. Ustavne promene u Srbiji (I)“, *Istorija 20. veka*, 2, 2012., 179–181.

- Pelikán, Jan, *Novými cestami. Kosovo v letech 1958–1969*, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha, 2014.
- Repe, Božo, *Milan Kučan – prvi predsednik*, Modrijan, Ljubljana, 2015.
- Španović, Srđan, *Kvadratura jugoslavenskog kruga*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989.
- Štěpánek, Václav, „Antibyrokratická revoluce v Srbsku v letech 1988–1989“, *Studia historica brunensia*, C52, Brno, 2006.
- Štěpánek, Václav, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*, Masarykova univerzita, Brno, 2011.
- Šuvar, Stipe, *Nezavršeni mandat I–II*, Globus, Zagreb, 1989.
- Tašić, Predrag, *Kako je ubijena druga Jugoslavija*, Štamparija Katje, Skopje, 1994.
- Torbarina, Tanja, *Zašto smo se rastali*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1990.
- Tuđen, Branko, *Tito, Tuđman, Hrvatska. 100 skica za portrete s političkog groblja*, Znanje, Zagreb, 2013.
- Veljanovski, Rade, „Zaokret elektronskih medija“, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, Republika, Beograd, 1996.
- Vlahović, Joža, *Okorjeli kroničar*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989.
- Vojtěchovský, Ondřej, *Iz Praga protiv Tita! Jugoslavenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj*, Srednja Europa, Zagreb, 2016.

Partija i mediji poslije Drugoga svjetskog rata. Poljska i Jugoslavija – pokušaj usporedne analize

MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ

Položaj medija i politika vlasti prema novinstvu važan su element slike političke situacije u svakoj zemlji. To je dobar indikator pomoću kojega je moguće opisati obilježja i razvoj političkog sustava. Tako je i u slučaju zemalja srednje i jugoistočne Europe koje su se nakon Drugoga svjetskog rata našle pod komunističkom vlašću. U svojim sam se istraživanjima dosad prvenstveno bavila situacijom novinara i medija u početnoj fazi jugoslavenskog komunističkog sustava. Zanimalo me kakav je bio položaj novinarske struke, koji su bili dosezi slobode ili neslobode tiska, koji su to mehanizmi koji su Komunističkoj partiji omogućavali kontrolu nad medijima.¹

¹ Posebno sam se, oslanjajući se na arhivsku građu hrvatskog i saveznog Agitpropa, bavila ulogom te institucije unutar Komunističke partije u odnosu na medije. Njezini su se nazivi mijenjali od Odjeljenja, preko Uprave do Komisije za agitaciju i propagandu. U njezinoj su se nadležnosti i fokusu interesa još od vremena rata sve do ukidanja Agitpropa 1952. stalno nalazili mediji. Vidi: Najbar-Agičić, Magdalena, *Kultura, znanosti, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013., 30-42. Građa Agitpropa omogućuje rekonstrukciju odnosa na tom polju i razotkrivanje mehanizama, odnosno prepoznavanje poluga preko kojih je partijska kontrola uspostavljena. Također, bavila sam se pitanjem obrazovanja novinara te međuodnosom novinarske struke i režima, kao i poviješću nekih važnih poslijeratnih listova, poput *Naprijeda* – tjednika koji je tijekom najvećeg dijela razdoblja svoga postojanja bio službeno glasilo Centralnog komiteta KPH. One koje zanimaju detalji situacije u Hrvatskoj upućujem na tekstove koje sam objavila, a poglavito na tekst „Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima” u zborniku projekta Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Vidi: Najbar-Agičić, Magdalena, „Osnivanje, djelovanje i prekid rada novinarske škole u Zagrebu 1949-1952.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 47, 2015., 275-297; „Od pravovjernosti do disidentsva – preobrazbe *Naprijeda*”, *Medijska istraživanja*, 1, 22, 2016., 115-143; „Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima”, *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2017., 177-200.

Potpuno razumijevanje situacije u Hrvatskoj i Jugoslaviji nije moguće bez komparacije jugoslavenskog komunizma s komunističkim sustavima u SSSR-u i u drugim zemljama koje su se nakon Drugoga svjetskog rata našle pod vlašću komunističkih režima, dakle u zoni sovjetske dominacije, jer je sustav koji je u njima uspostavljen obilježen sličnostima koje su proizlazile iz nastojanja da se sovjetski model uvede u svim područjima života. Mogu se, dakle, promatrati mnoge sličnosti i zajednički elementi u gospodarskim odnosima, poput nacionalizacije industrije i trgovine, kolektivizacije ili pokušaja kolektivizacije poljoprivrede te time izazvanih društvenih promjena, kao i sličnosti u političkom sustavu, zbog uspostave jednostranačke vlasti i diktature komunističkih stranaka koja je u određenim razdobljima poprimala gotovo uniformne oblike. Desetljećima su istraživači, posebno iz kruga političkih znanosti – koje su se nakon Drugoga svjetskog rata dominantno bavile tim razdobljem – a kasnije i povjesničari, smatrali da se radi o istovjetnim situacijama, odnosno pristupali su istraživanjima kao da između situacije u Sovjetskom Savezu i one u zemljama srednje Europe koje su se nalazile pod njegovom dominacijom nisu postojale nikakve značajnije razlike. To je uvjerenje bilo karakteristično kako za istraživače u zapadnom svijetu, tako i one u bivšoj Jugoslaviji. Štoviše, u Hrvatskoj, kao i u ostalim zemljama bivše Jugoslavije, prisutno je i danas – ne samo među prosječnim građanima, već često i među stručnjacima – uvjerenje o posebnosti jugoslavenskog puta u socijalizam, koje se nedovoljno podvrgava preispitivanju. Zanimljivo je i to da je uvjerenje u posebnost jugoslavenskog slučaja na svim poljima ljudske djelatnosti i razvoja prisutno i na drugoj strani, među istraživačima u nekadašnjim socijalističkim zemljama, koji ponekad pokazuju sklonost idealiziranju slike o Jugoslaviji. Jasno je da je razlog tomu nedovoljno poznavanje jugoslavenske situacije, odnosno nekritičko prihvaćanje uopćenih i pojednostavljenih teza. Stoga valja istaknuti da je komparacija situacije u srednjoj Europi tijekom socijalističkog razdoblja vrlo poželjna.

Određene sam komparacije provela prilikom svojih ranijih istraživanja na polju razvoja historiografije nakon Drugoga svjetskog rata te pitanja vezanih uz položaj sveučilišta i akademije znanosti u prvih petnaest godina nakon završetka rata, a ta su istraživanja pokazala da

je, uz određene razlike, situacija u Poljskoj i Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji, pokazivala značajne podudarnosti, odnosno da se može sa sigurnošću primijetiti pokušaj sovjetizacije tih područja djelovanja u obje zemlje, koji je – usprkos razlazu Jugoslavije i Istočnog bloka nakon sukoba Tito-Staljin – ostavio trajne tragove.² Ovdje ću pokušati usporediti situaciju u Poljskoj vezano uz položaj novinstva i (ne) slobode medija sa situacijom u Hrvatskoj u istom razdoblju. Radi se, naravno, samo o jednom od područja javnog života, međutim vrlo važnom jer je politika komunističkih vlasti prema medijima jedan od značajnih elemenata političkog sustava. S obzirom na značaj kakav je novinarstvu pridavan u Sovjetskom Savezu, gdje se – prema Lenjinovim riječima – novinare smatralo „borcima na ideološkoj fronti“, u zemljama srednjoistočne Europe u kojima su na vlast poslije Drugoga svjetskog rata došle komunističke partije nastojalo se uspostaviti potpunu kontrolu medija i monopol na informiranje. Komunisti su dobro razumjeli značaj medija za oblikovanje raspoloženja javnosti te nisu prepuštali stvar slučaju.

Također, valja naglasiti da se u poljskoj literaturi nalazi mišljenje o posebnosti poljskog tiska u odnosu na tisak u ostalim državama Istočnog bloka (Jugoslavija se ne uzima u obzir jer u Poljskoj dominira uvjerenje o posebnosti jugoslavenkog slučaja) i kada su u pitanju kvaliteta i profesionalizam, i kada su u pitanju širina informacija i raznovrsnost tematike.³ Svakako, daljnje usporedne analize nužne su kako bi se utvrdilo radi li se o dva izuzetka ili su ipak jugoslavenški i poljski slučaj tek varijante istog sustava, samo donekle različite od sovjetskog modela. I u svojim ranijim radovima mnogo sam puta upozoravala na pogrešnost gledanja Istočnog bloka kao monolita. Tu tezu potvrđuju i moja ranija istraživanja hrvatske historiografije i politike komunističkih vlasti prema znanosti i sveučilišnim elitama nakon Drugoga svjetskog rata. Svaki je slučaj različit, svaka je država imala svoje specifičnosti i svugdje je situacija bila – manje ili više –

² Najbar-Agičić, Magdalena, *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945–1960*, Ibis-grafika, Zagreb, 2013.

³ Grzelewska, Danuta, Rafał Habielski, Andrzej Koziel, Janusz Osica, Lidia Piwońska-Pykało, *Pasa, radio i telewizja w Polsce. Zarys dziejów*, izd. 2., Elipsa, Warszawa, 2001., 143: Periodyki w Polsce „wyróżniały się korzystnie na tle prasy innych państw tzw. „bloku radzieckiego“ zarówno pod względem wsrzutowym, zakresu podawanych informacji jak i różnorodności tematyki“.

dinamična, dakle ne može se cijelo razdoblje socijalizma gledati kao nepromjenljivo. Mislim da je očito koliko je to važno u odnosu na socijalističku Hrvatsku i Jugoslaviju. To je također slučaj i u Poljskoj kojom ću se pozabaviti u ovom tekstu.

U ovom članku ću se prvenstveno usredotočiti na razlike, jer se one čine zanimljivijima s gledišta boljeg razumijevanja sustava koji je bio na snazi, te pokušati odgovoriti na pitanje koji su razlozi zbog kojih se te razlike pojavljuju. Valja naglasiti da ću se ovdje prvenstveno fokusirati na ranije poslijeratno razdoblje, koje je i nešto bolje istraženo.

Kontekst i uvjeti uspostave komunističkog režima i njegova nadzora nad medijima

Čini se očitim da je na stanje medija nakon 1945. godine nesumnjivo veliki utjecaj imala naslijeđena tradicija prethodnih razdoblja i zbivanja iz vremena Drugoga svjetskog rata. Kada je u pitanju tradicija, valja istaknuti da je već zbog same veličine zemlje poljski tisak sadržajem i naslovima u prethodnim razdobljima bio mnogo bogatiji i brojniji. Godine 1937. u Poljskoj su izlazile 2.692 periodičke tiskovine, od toga 2.255 na poljskom jeziku, 130 na jidišu ili hebrejskom, 125 na ukrajinskom, 105 na njemačkom, 9 na ruskom i 8 na bjeloruskom. Četrdeset i sedam dnevnika izlazilo je u Varšavi, a 184 u cijeloj Poljskoj.⁴ Za usporedbu, 1940. u Banovini Hrvatskoj izlazilo je ukupno 487 listova, najviše u Zagrebu (373). Od toga je bilo 15 dnevnika (u Zagrebu 10).⁵ Kada te brojke usporedimo s brojem stanovnika na prostoru o kojem govorimo, ipak vidimo da se radi o usporedivim vrijednostima (čak je tisak u Hrvatskoj nešto brojniji), što navodi na zaključak da brojnost u ranijem razdoblju nije bio presudan faktor za njegov razvoj u poslijeratnom razdoblju.

Osim ranijih tradicija, na položaj tiska utjecali su i dinamika i uvjeti uvođenja jednostranačkog komunističkog sustava. Uvođenju

⁴ Rojek, M. E., *Freedom of the Press in Poland*, The Union of Journalists of the Polish Republic, London, 1946., 6. O poljskom tisku u međuratnom razdoblju vidi također: Paczkowski, Andrzej, *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918–1939*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1983.

⁵ Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 209.

komunističkog režima u Poljskoj i u Jugoslaviji prethodilo je razdoblje Drugoga svjetskog rata i njemačke, a u Poljskoj u prvi mah i sovjetske, okupacije. U Poljskoj su okupacijske vlasti izdavale tiskovine na poljskom jeziku u svrhu vlastite propagande, a paralelno je izlazilo oko 200 ilegalnih naslova u izdanju različitih organizacija poljskog pokreta otpora (od toga polovica manje-više redovito).⁶ U Hrvatskoj djeluje tisak nad kojim su kontrolu uspostavile ustaške vlasti te tisak Narodnooslobodilačkog pokreta, koji će u razdoblju nakon rata postati temelj daljnjem razvoju novinstva. Novinarska profesija u Hrvatskoj na ovaj ili onaj način doživjela je gubitke tijekom i nakon rata, no ljudski gubici i materijalna razaranja bili su u Poljskoj iznimno veliki.

Svakako, na stanje u kojem se 1944/45. našao poljski tisak snažan su utjecaj imala ratna razaranja i ratni gubici među novinarima. Već 1946. navodilo se da je tijekom rata stradalo 250 novinara (što je činilo 25 % članstva novinarskog sindikata).⁷ Dodatno, dio se novinara našao u inozemstvu (tamo je i ostao). Posebno značajna bila su materijalna razaranja. Kada je u pitanju infrastruktura, računa se da je polovica bila izvan funkcije. Varšava je bila velikim dijelom razorena, a pomicanjem granica u Poljskoj se našao nekadašnji njemački teritorij (tzv. Vraćene zemlje), gdje nisu postojale tradicije poljskog tiska ili su bile vrlo slabe i gdje se on morao pokretati iz početka. Dodatni problem predstavljali su visoki postotni gubici među potencijalnim čitateljstvom – inteligencijom (za vrijeme rata poginulo je ili ubijeno 37 % ljudi s visokom naobrazbom stečenom u međuratnom razdoblju i 30 % sa srednjom naobrazbom).⁸ Ratni gubici u Hrvatskoj jesu bili značajni, a jedan dio profesionalnih novinara nakon rata otišao je u emigraciju ili bio zbog svoga prethodnog angažmana pod režimom NDH izbačen iz profesije.⁹ Ipak, materijalna su razaranja infrastrukture novinarskog tržišta bila znatno manja, a grad Zagreb nije značajnije razoren u ratnim operacijama.

⁶ Rojek, 6-8.

⁷ Isto, 7. Još viša bilanca: 260 poginulih i ubijenih novinara (30 % članova sindikata novinara) navodi se u suvremenoj literaturi: Grzelewska i dr., 148.

⁸ Habielski, Rafał, *Polityczna historia mediów w Polsce w XX wieku*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa, 2009., 171.

⁹ Usp. Grbelja, Josip, *Uništeni naraštaj: tragične sudbine novinara NDH*, Regoč, Zagreb, 2000.

U Hrvatskoj je uspostava novoga režima također bila vezana uz ratna zbivanja, no njezin tijek i uvjetovanosti bili su značajno različiti nego u poljskom slučaju (a zapravo i u svim ostalim zemljama u kojima je uspostavljena komunistička vlast). Sa svojim zemljopisnim položajem na jugu Europe, na granici između Sredozemlja, srednje Europe i Balkana, Jugoslavija se nije nalazila na putu Crvene armije prema Njemačkoj, a zbog odustajanja zapadnih saveznika od ideje iskrcavanja na istočnoj jadranskoj obali našla se zapravo na strateški sporednom pravcu. O tome svjedoči i činjenica da su sa sjevernog dijela jugoslavenskog prostora nacističke snage i njihovi saveznici potisnuti relativno kasno, zapravo u vrijeme kada su sudbina Trećeg Reicha i ishod rata bili potpuno riješeni. Pri izostanku, odnosno samo rubnom sudjelovanju saveznika (i zapadnih saveznika i Crvene armije) u oslobađanju Jugoslavije, najznačajnija je uloga u tome pripala domaćem pokretu otpora u kojem je dominirala KPJ na čelu s Josipom Brozom. Razlozi te dominacije nisu dosad dovoljno istraženi te je i danas rašireno uvjerenje da se radilo o isključivo izravnoj posljedici snage ili popularnosti same partije u Jugoslaviji i odlučnosti njezina vodstva, što je proizvod partijske historiografije iz vremena socijalističke Jugoslavije. Nesumnjivo su snaga jugoslavenskih komunista i njihov realni utjecaj bili jači nego komunista u Poljskoj, no nedovoljno su u obzir uzimane druge okolnosti, a prvenstveno slabost i kompromitiranost građanskih stranaka, greške njihove politike, pa i specifične okolnosti krvavog sukoba između jugoslavenskih naroda za vrijeme Drugoga svjetskog rata, koji je otežavao, ako ne i onemogućavao suradnju između drugih političkih snaga.

Posljedično, partizanske su snage tijekom rata kontrolirale određena, uglavnom teže dostupna, područja zemlje, a potkraj rata uspostavile su svoj nadzor nad cijelim teritorijem, pri čemu se većina srpskog teritorija s Beogradom pod njihovom vlašću našla još u jesen 1944., dok je središnji dio Hrvatske sa Zagrebom oslobođen tek krajem travnja i početkom svibnja 1945. godine. Odlučnom primjenom nasilja i bezobzirne politike prema stvarnim i potencijalnim političkim protivnicima, a uz podređivanje sebi u okviru Narodne fronte dijela drugih političkih opcija, jugoslavenski su komunisti vrlo brzo preuzeli potpunu vlast i uspostavili nadzor nad različitim područjima političkog, javnog i gospodarskog života. Sve

se to događalo uz primjetnu slabost i dezorijentiranost kako građanskih političkih stranaka, tako i građanskog društva općenito. U tim uvjetima uspostava kontrole nad medijima tekla je vrlo brzo i gotovo bez otpora. S izuzetkom beogradske *Politike*, novim vlastima bliskog Vladislava S. Ribnikara, u Jugoslaviji nisu obnovljeni listovi iz međuratnog vremena. U Hrvatskoj su takve listove (poput *Novosti* i *Jutarnjeg lista*) uništile ustaške vlasti odmah nakon uspostave NDH. No, nove su se komunističke vlasti potrudile da do obnove građanskog tiska ne dođe. Jedan od mehanizama bila je i odluka o tome da pokretanje novina ne smije biti vezano uz poduzetničku inicijativu i komercijalne ciljeve (o čemu se govorilo u Zakonu o štampi iz kolovoza 1945.). Umjesto toga odmah je *de facto* uspostavljen monopol listova koji su svoje početke imali u okviru NOP-a, pri čemu su korišteni materijalni resursi (uključujući zgrade, urede i tiskare) nekadašnjih međuratnih medijskih koncerna Tipografije i Jugoštampe. Status glavnog političkog dnevnika u Hrvatskoj dobio je *Vjesnik*, a glavni regionalni listovi postali su *Slobodna Dalmacija*, *Glas Slavonije*, *Glas Istre* te u Zagrebu *Narodni list*, formalno izdanja Narodne fronte, u stvarnosti podvrgnuta potpunoj kontroli KPH.¹⁰

Glavnu ulogu u kontroli tiska i upravljanju njime u Jugoslaviji imao je Agitprop, institucija koja je postojala unutar Komunističke partije, a koja je u svome fokusu imala nadzor nad široko shvaćenim područjem „nadgradnje“ u što su ulazile kultura i znanost. Uloga Agitpropa na tom polju relativno je dobro istraжена te nema nikakve sumnje koliko je bila sveobuhvatna.¹¹ I mediji su bili u nadležnosti Agitpropa, a vrhovni nadzor provodio je sam Politburo Centralnog komiteta.¹² Ta se kontrola odvijala preko ljudi od povjerenja, uglavnom izravno vezanih uz Agitprop, postavljenih na čelne pozicije u uredništvima.¹³ Formalno gledano, ova kontrola nije bila javna, a u strukturi državnog aparata postojao je i Ured za informacije pri

¹⁰ Najbar-Agičić, „Agitprop među novinarima“, 182-186.

¹¹ Vidi: Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Rad, Beograd, 1988., 6, 37; Gabrič, Aleš, „Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952“, *Borec*, 43, 1991., 495.

¹² Najbar-Agičić, „Agitprop među novinarima“, 179-182.

¹³ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), Agitprop, 7, Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH (1949.).

Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske, zadužen za pitanja medija, no on je predstavljao produženu ruku Agitpropa.¹⁴

Način i dinamika uvođenja komunističkog režima bili su u Poljskoj ponešto drugačiji nego u Jugoslaviji. Razlog tomu bila je slaba pozicija komunista u poljskoj politici općenito, a u poljskom pokretu otpora poglavito. Za uvođenje komunističkog režima zaslužna je primarno i u najvećoj mjeri prisutnost Crvene armije, a bez njezine prisutnosti na cjelokupnom poljskom teritoriju teško bi bilo takvo što uopće zamisliti. O budućem ustroju zemlje odlučila je geopolitika: sovjetska vojska napredovala je prema Berlinu direktno preko poljskog teritorija te je to iskoristila za uspostavu poretka koji je SSSR-u najviše odgovarao, neovisno o raspoloženju stanovništva i postojanju legalnih poljskih vlasti u Londonu. Sovjeti su prešli prijeratnu poljsku granicu još u jesen 1943., no radilo se o granici koju nisu priznavali i koju su težili promijeniti (što su na kraju i uspjeli). U tom trenutku (nakon otkrivanja masovnih grobnica poljskih časnika u Katinu u proljeće iste godine) više nisu imali službene odnose s poljskom vladom u izbjeglištvu. Sredinom 1944., usporedno s pomicanjem fronte, došlo je 22. srpnja 1944. do formiranja komunističke poljske vlade Poljskog komiteta narodnog oslobođenja (polj. *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*, PKWN). Nakon toga napredovanje sovjetske vojske u Poljskoj je zaustavljeno manje-više na liniji Visle. Službeni razlog tomu bila je iscrpljenost sovjetskih snaga i potreba odmora, no jasno je da u tom času, nakon izbijanja Varšavskog ustanka, Staljinu nije bilo u interesu pomaganje borbe poljske Zemaljske armije, pa su tako Poljaci prepušteni samima sebi, odnosno na milost i nemilost nacista koji su brutalno ugušili ustanak, a u narednim mjesecima sustavno porušili ostatke Varšave na lijevoj (zapadnoj) obali Visle. Gotovo cijelu drugu polovicu 1944., a i kasnije nakon ponovnog pokretanja fronte u siječnju 1945., polovica poljskog teritorija nalazila se nominalno pod vlašću te komunističke vlade, a faktički pod ingerencijom Crvene armije (budući da se sjedište PKWN nalazilo u to vrijeme u gradu Lublinu, to se razdoblje često zove „lublinskim razdobljem“). Nakon kraja rata u Europi stanovište zapadnih saveznika prisililo je dio

¹⁴ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

poljskih nekomunističkih političara da se u prvom razdoblju poslije rata uključe u Privremenu vladu nacionalnog jedinstva, formiranu u lipnju 1945., te je prijelazno razdoblje formalnog (a dijelom i stvarnog) političkog pluralizma trajalo do 1947. kada su održani prvi parlamentarni izbori, za koje danas znamo da su bili krivotvoreni. Nakon toga dolazi kraj „medenog mjeseca“ i sve odlučnije uvođenje sovjetskog modela što je svoj vrhunac imalo u razdoblju staljinizma (1949–1956), nakon čega slijedi stanovita liberalizacija.

Sličnu dinamiku slijedio je razvoj novinstva u Poljskoj. Budući da su mediji činili važan dio novog sustava i njegov instrument, poljske komunističke vlasti pristupile su oblikovanju novih medija još prije nego što su uspostavile vlast u zemlji, dakle prije proglašenja PKWN. Komunisti su dominirali propagandističkim aparatom vlade i u velikoj su mjeri uspjeli u tome te su one tiskovine koje su izlazile pod pokroviteljstvom vlade bile po svojoj orijentaciji komunističke. Pod direktnim utjecajem komunističkih vlasti nalazili su se mediji Poljske radničke partije (kako se zvala komunistička partija u Poljskoj) i državni mediji. Oni su bili u vlasništvu vlasti te pod izravnom cenzurom, a vlasti su odlučivale o njihovim naslovima, nakladama i sadržaju.¹⁵ Taj dio medija funkcionirao je slično kao mediji u Hrvatskoj u isto vrijeme. Službene vladine novine bile su dnevnik *Rzeczpospolita* koji je bio službeno glasilo PKWN (a prvi je broj tiskan u Moskvi 23. srpnja 1944.). Dana 7. listopada 1944. u okviru PKWN osnovan je resor informacije i propagande (odgovarajuće ministarstvo).¹⁶

Vrlo brzo nakon dolaska nove komunističke vlade iz Moskve u Lublin taj se grad razvio kao prvo središte novog poljskog tiska. Tada je također osnovana Izdavačka zadruga „Czytelnik“ koja je na neki način također posebnost Poljske. O njoj će biti nešto više riječi kasnije. Ovdje ću napomenuti samo da je vladin tisak u smislu kvalitete bio slabiji od onoga u izdanju „Czytelnika“.

Slično su, kao i u Hrvatskoj i Jugoslaviji, postavljeni zakonski okviri izdavačke djelatnosti u smislu vlasništva medija. Podržavljenje medija odnosno nacionalizacija izdavačkih poduzeća donekle je prirodno proizlazila iz pretpostavke da su mediji javno dobro, pa su se

¹⁵ Habielski, 172.

¹⁶ Grzelewska i dr., 144.

prema tome, prema novim zakonskim regulativama, mogli nalaziti u vlasništvu političkih stranaka, društvenih organizacija, zadruga i tome slično, a ne u vlasništvu privatnih osoba. Razlika je proizlazila iz toga kako je izgledala politička scena u Poljskoj.

Dakle, slično kao u Jugoslaviji u Poljskoj je djelovala komunistička stranka (službeno Poljska radnička partija; polj. *Polska Partia Robotnicza* – PPR) i neke stranke koje su komunisti kontrolirali (poput dijela HSS-a u Hrvatskoj): Poljska socijalistička stranka (polj. *Polska Partia Socjalistyczna* – PPS), Seljačka stranka (polj. *Stronnictwo Ludowe* – SL) i Demokratska stranka (polj. *Stronnictwo Demokratyczne* – SD). Ipak, u sastavu tadašnje vlade – Privremenog vijeća nacionalnog jedinstva (polj. *Tymczasowa Rada Jedności Narodowej*) – nalazile su se još dvije stranke koje su djelovale neovisno: Poljska seljačka stranka (polj. *Polskie Stronnictwo Ludowe* – PSL, Stanisława Miłkołajczyka, nekadašnjeg premijera izbjegličke vlade) i Stranka rada (polj. *Stronnictwo Pracy*). Te su stranke, usprkos tome što je njihov rad bio znatno otežan, u prvim godinama nakon rata djelovale legalno i izdavale svoje tiskovine.¹⁷ U Poljskoj su u to vrijeme ilegalno djelovale i neke druge političke stranke, primjerice nacionalistička Nacionalna stranka (polj. *Stronnictwo narodowe* – SN), ali nisu imale legalni tisak, već samo ilegalni.¹⁸ Politička scena izravno se odražavala na medijsku scenu.

Šef propagande unutar PPR-a bio je Jakub Berman, a glavno glasilo PPR-a zvalo se *Głos Ludu*. Što se tiče zakonskih okvira djelovanja medija nakon Drugoga svjetskog rata, slično kao i u Jugoslaviji službeno je zajamčena sloboda govora, ali ne za neprijatelje demokracije. O tome tko je „neprijatelj demokracije“ odlučivale su vlasti.¹⁹ Usprkos teoretskoj ravnopravnosti, komunistički i od komunista kontrolirani tisak imao je od početka kvantitativnu nadmoć

¹⁷ Prema dogovoru Velike trojke u Poljskoj slobodu djelovanja trebale su dobiti sve „antifašističke stranke“. U praksi, nove su vlasti bile u prilici odlučivati koje se stranke smatraju „antifašističkima“: Andrzej Paczkowski, *Pola stoljeća povijesti Poljske 1939.–1989.*, Profil – Srednja Europa, Zagreb, 2001., 139–146.

¹⁸ Osim legalnih novina izlazile su i izdanja antikomunističkog pokreta otpora; u razdoblju 1944–1947. oko 300 naslova, većina 1945. godine. Habielski, 198.

¹⁹ Isto, 173–174.

jer su drugima postavljane razne prepreke i ograničenja za njihovo djelovanje. Također, opoziciji je zatvoren pristup radiju.²⁰

Kao posljedica razlika u političkoj situaciji u zemlji, usprkos određenim sličnostima, neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata stanje u Poljskoj bilo je drugačije od onog u Hrvatskoj i Jugoslaviji, a razdoblje 1945–1946. u povijesti poljskog novinstva naziva se razdobljem „relativnog pluralizma tiska“.²¹ Naime, osim medija koji su bili pod kontrolom Partije izlazile su i novine neovisne o komunistima. To su bila glasila Poljske seljačke stranke, primjerice *Chłopski Sztandar*, *Gazeta Ludowa*, *Piast*, Demokratske stranke – *Zryw*, *Ilustrowany Kurier Polski*, *Odnova*, ali i katolički listovi *Tygodnik Powszechny* i *Tygodnik Warszawski*. potom *Gazeta Ludowa* koju se kao glasilo PSL-a doživljavalo kao glavnu oporbenu tiskovinu, a imala je ograničenu nakladu i prodavala se za skuplju cijenu. Ograničavana su i mjesta na kojima se prodavala, podložna je bila strogoj cenzuri i doživljavala brojne konfiskacije.²²

Usprkos svim tim ograničenjima, odnosno situaciji u kojoj su vlasti imale na raspolaganju niz načina kojima su nastojale ograničiti djelovanje opozicije te otežati izlaženje njezina tiska u Poljskoj, sama činjenica funkcioniranja opozicije i njezinih glasila u Poljskoj u razdoblju 1944–1947. predstavlja krupnu razliku u odnosu na situaciju u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Jedini pokušaj pokretanja opozicijskih i o komunistima neovisnih novina u Hrvatskoj bilo je djelovanje Marije Radić i Mire Košutić te njihov projekt *Narodnog glasa* (*Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode*), koji je završio na prvom broju. Već je tom broju zabranjena distribucija, a kasnije je njegov tisak onemogućen – prema službenom obrazloženju – zbog otpora radnika tiskare koji navodno nisu željeli tiskati list.²³ U Beogradu je u isto vrijeme – a bilo je to razdoblje prije prvih parlamentarnih izbora u jesen 1945. – izlazio list *Demokratija*, koji je predstavljao opozicijsku orijentaciju. Međutim, i tamo je oporbena glasilo brzo ugušeno. *Demokratiju* je izdavao Milan Grol, od rujna do početka studenog 1945., a izašlo je ukupno sedam brojeva nakon čega je daljnje izlaže-

²⁰ Isto, 189.

²¹ Isto, 147.

²² Isto, 189

²³ Spohnjak, Katarina, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2002., 121.

nje lista onemogućeno na isti način kako se to u Zagrebu dogodilo s *Narodnim glasom*.²⁴ Zapravo, nakon jeseni 1945. u Jugoslaviji nisu uopće *de facto* postojale nikakve oporbene tiskovine. Još su neko vrijeme izlazili listovi formalno vezani uz političke stranke članice Narodne fronte, no kako je njihova samostalnost bila smo privid, a značaj je padao iz dana u dan, ti su listovi gubili čitatelje, padala im je naklada, a s vremenom su potpuno nestajali. To je bio slučaj, primjerice, i sa *Slobodnim domom* u Zagrebu i listom *Republika* u Beogradu.²⁵

U isto vrijeme u Poljskoj je tisak ipak bio ideološki raznovrstan, a nakon 1945. „ton nekritičke afirmacije iz lublinskog razdoblja zamijenila je ideološka i politička rasprava“.²⁶ Pojavljuju se i paralelne izvještajne agencije: Socijalistička vezana uz PPS, Radnička (uz PPR), *Agencija Prasowo-Informacyjna* („Czytelnikova“), *Zachodnia Agencja Prasowa*, *Agencja Gospodarcza*. Dolazi do dinamičkog razvoja zadruge „Czytelnik“, pojavljuju se novi tjednici (npr. *Przekrój*) i drugo.

Prvi općepoljski kongres novinara održan je 14–16. studenoga 1945. godine. Odvijao se u trenutku kada na polju tiska vlada prividni pluralizam medija.²⁷ Do 1947. tisak je donekle igrao ulogu „društvene kontrole“, ali ne države i vlasti kao takvih već nekih institucija. U teoriji je broj naslova pojedinih političkih opcija (onih koje su legalno djelovale) trebao odražavati njihovu snagu u političkom životu, no to nije bio slučaj, jer su komunističke vlasti mnoge zakonske odredbe tumačile na način koji im je najviše odgovarao.²⁸

I u ovom prvom razdoblju razvoja poljskog tiska nakon završetka Drugoga svjetskog rata povremeno je dolazilo do dodatne intenzifikacije komunističke propagande i jačanja pritiska na neovisni tisak – primjerice prije Referenduma 3 X „DA“ u ljeto 1946. godine. Propagandna akcija komunista osjetno je ojačala 1947. prije parlamentarnih izbora što je dovelo do kraja pluralističkog razdoblja i

²⁴ Stanojčić, Vojislav M., „Sedam decenija od gušenja Grolove ‘Demokratije’“, *Nova srpska politička misao*, <http://www.nspm.rs/komentar-dana/sedam-decenija-od-gasenja-grolove-demokratije.html> (15.6.2018.).

²⁵ Koštunica, Vojislav, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Obnova i zatiranje posleratne opozicije*, Privredno pravni priručnik, Beograd, 1990., 106–112.

²⁶ Grzelewska i dr., 147.

²⁷ Isto, 148.

²⁸ Habielski, 173–174.

uvođenja „vladavine monopartijskog monopola“ kako se u periodizaciji poljskog tiska zove razdoblje 1947–1948. godine.²⁹ Ovo razdoblje karakterizira nastojanje da tisak postane što više jednoobrazan: ukinuto je 60 naslova, uvedena stroža ograničenja papira te izdavanje novih dozvola za objavljivanje novina. Drugi opći kongres novinara, održan 16–18. studenog 1947., pokazao je da su do tog trenutka komunisti u velikoj mjeri već uspjeli preuzeti novinarski sindikat. Također, započela je i kritika tiska koji je izdavao „Czytelnik“.³⁰

Nakon toga nastupila je nova ofenziva komunističke partije. Godine 1948. dolazi do uvođenja staljinističkog modela: ukidanja paralelnih informacijskih agencija (ostaje samo državna PAP), smjena u uredništvima, ograničenja raspodjele papira, jačanja ingerencije cenzure. Ograničenje papira dovodi primjerice do smanjenja naklade katoličkog tiska za polovicu. Slijedi „staljinističko razdoblje“ 1949–1953. (razdoblje staljinističkog tiska) obilježeno sovjetskim modelom u kojem je tisak izravna transmisija vlasti. Jasno se definiraju i njegovi ciljevi: borba s protivnicima režima, demaskiranje neprijatelja, odgoj masa. U tom se razdoblju događa i obračun unutar Partije koji svoj odraz nalazi i u tisku.³¹

Od tog trenutka padaju maske i ciljevi djelovanja kontroliranih medija (koji su i ranije bili aktualni) sada su jasno iskazani. Počinje se primjenjivati stroži odnos prema neovisnim ili nedovoljno poslušnim novinarima, koje se optužuje za grijeh iz prošlosti, no kriterij nije zapravo biografija već spremnost na suradnju i poslušnost. Odnos komunista prema medijima polazi od Lenjinovog viđenja novinara kao „vojnika na ideološkom frontu“.³²

Obilježje staljinističkog razdoblja u Poljskoj je „ujedinjenje radničkog pokreta“, to jest spajanje PPR i PPS, koje je *de facto* značilo da je socijalistička partija „progutana“. To se događa krajem 1948. godine. Nakon ujedinjenja nastaje Poljska ujedinjena radnička partija (PURP), a tisak nadzire njezin Odjel za tisak i publikacije (polj. *Wydział Prasy i Wydawnictw PZPR*). Od tada kreće dnevnik *Trybuna Ludu*, umjesto *Głosa Ludu* i *Robotnika*, koji je i novi službeni

²⁹ Grzelewska i dr., 149.

³⁰ Isto, 152.

³¹ Isto, 154.

³² Habielski, 199.

dnevnik Partije. Dolazi također vrijeme ukidanja tiska „Czytelnika“ – to se događa usprkos tomu što su njegova izdanja govorila isto što i partijski mediji i što su bila pod kontrolom Partije. Tim više, on je naprosto nakon 1947. postao nepotreban, dakle suvišan.³³

Institucije cenzure

Već 1945. u Poljskoj je također započelo preuzimanje tiskara, a i – slično kao u Hrvatskoj i Jugoslaviji – u rukama vlasti nalazila se raspodjela papira. Godine 1947. donesen je Mali (privremeni) ustav te Deklaracija o ostvarenju građanskih prava i sloboda (polj. *Deklaracja o przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich*). Ti zakonski akti deklarativno su jamčili slobodu tiska, ali – isto kao u Jugoslaviji – to je s vremenom postalo mrtvo slovo na papiru. Naime, paralelno su komunisti preuzeli kontrolu nad sve širim poljima života. Uvedena je preventivna i suspenzivna cenzura. Isprva se ona nalazila u rukama Odjela za informacije i tisak Ministarstva informacija i propagande (MIP) PKWN-a. Nakon toga, u siječnju 1945. cenzorske je ovlasti preuzelo Ministarstvo javne sigurnosti i njegov Centralni biro za kontrolu tiska (polj. *Centralne Biuro Kontroli Prasy*), koji je u jesen 1945. izdvojen iz Ministarstva javne sigurnosti i izravno podređen Predsjedništvu vlade.³⁴ U ljeto 1946. osnovan je Glavni ured za kontrolu tiska, publikacija i predstava (polj. *Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk*).³⁵ Također, relativno se brzo odvijao proces u kojem su vlasti preuzimale institucije koje su činile okruženje medija, npr. agencija Polpress odnosno *Polska Agencja Prasowa* – PAP (od listopada 1945.). PAP – državna izvještajna agencija bila je *de facto* sluga vlasti, direktno podređena MIP-u.³⁶ Ministarstvo je imalo cenzorske ovlasti, a vodilo je i Centralnu školu instruktora propagande i Centralnu političko-odgojnu školu (polj. *Centralna Szkoła Polityczno-Wychowawcza*). MIP je imao i regionalne urede u središtima vojvodstava i na nižim razinama.

³³ Isto, 213.

³⁴ Vidi: <http://web.archive.org/web/20140315171821/http://www.rp.pl/arttykul/458195.html> (19.6.2018.).

³⁵ Grzelewska i dr., 148.

³⁶ Habielski, 176-177; Piasecka-Strzelec, Renata, *Polskie agencje prasowe w latach 1944–1972. Upowszechnienie i reglamentacja informacji, działalność propagandowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce, 2012., 83.

Ukinut je nakon izbora 1947. jer je izvršio svoje zadatke.³⁷ U poljskoj literaturi sustav cenzure istraživao je uglavnom na temelju građe samih cenzorskih institucija, a ne partijskih arhivskih fondova. Ipak, jasna je direktna veza između Partije i tog ministarstva, što s obzirom na prirodu sustava ne iznenađuje.³⁸

Dakle, u Poljskoj je za razliku od Jugoslavije (ali i nekih drugih država Istočnog bloka) i službeno postojala institucija koja je bila zadužena za cenzuru. Ipak, ovdje možemo uočiti određenu sličnost: u Hrvatskoj je postojao Ured za informacije Predsjedništva Vlade čija cenzorska uloga nije bila javna i koji je bio produžena ruka Agitpropa CK KPH. Agitprop je pak u opisu svojih zadataka svakako imao upravo cenzorsku ulogu (iako se sama riječ cenzura nije koristila), te ju je u stanovitoj mjeri i provodio.³⁹ Do polovice 1946. ta institucija u Poljskoj nije bila javna, dok je Ured za informacije u Hrvatskoj javan od svoga početka. Unutar PPR-a je dakako djelovao *Wydział Agitacji i Propagandy* (Agitprop), a u njemu su radili ljudi koji su formalno bili zaposleni u raznim medijima (dakle potpuno jednako kao u Jugoslaviji). U Poljskoj nisu detaljno istražene i opisane veze između cenzorskog ureda i Agitpropa partije, no to nikako ne znači da te veze nisu postojale, za pretpostaviti je da je mehanizam djelovao vrlo slično. Ono što je potvrđeno, to su poteškoće s pronalaskom odgovarajućih kadrova, koje su bile slične onima u Hrvatskoj.⁴⁰ Dakle, ljudi koji bi imali potrebno naobrazbu i znanje, ali i fizičku izdržljivost koja je bila potrebna na tim mjestima. To je dovelo do zaključka o potrebi obrazovanja novih kadrova. Situacija je vrlo slična kao u Hrvatskoj i Jugoslaviji, samo što su u Poljskoj stvoreni odgovarajući studiji i na Varšavskom i na Jagelonskom sveučilištu (na sveučilišnoj razini – kao u Beogradu), i nisu bili prekinuti samo

³⁷ Habielski, 178-179.

³⁸ Romek, Zbigniew, „Metody pracy cenzury w PRL“, *Dziennikarze władzy, władza dziennikarzom. Aparat represji wobec środowiska dziennikarskiego 1945–1990*, ur. Tadeusz Wolszy, Sebastian Ligarski, IPN, Warszawa, 2010., 10-42.

³⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Direktive, upute CK KPJ za rad 1945.-1951. Svim CK-ima i PK-ima: O reorganizaciji agitacije i propagande (1945). Godine 1998. objavljena je knjiga Josipa Grbelje, *Cenzura u hrvatskom novinstvu 1945.–1990.*, no ona sustavno ne obrađuje pitanje funkcioniranja cenzure, već donosi primjere iz širokog razdoblja navedenog u naslovu. Usp. Grbelja, Josip, *Cenzura u hrvatskom novinstvu 1945.–1990.*, Naklada Jurčić, Zagreb, 1998.

⁴⁰ Habielski, 180, 182.

nekoliko godina nakon pokretanja kao što se dogodilo u Jugoslaviji. Postojao je također Odjel za novinarstvo (polj. *Wydział dziennikarstwa*) na Visokoj partijskoj školi.⁴¹

Od 1946. postojanje institucije zadužene za cenzuru u Poljskoj postalo je javno (iako se sama riječ cenzura ni tamo nije koristila u njezinom službenom imenu). Tisak novina bio je moguć nakon što su urednik i cenzor supotpisali kontrolni arak i stavili odgovarajuće pečate. Tijekom 1946. Ured je intervenirao 7,5 tisuća puta. Tekstovi su bili kontrolirani više puta tijekom izdavačkog procesa.⁴² Dodatno, način kontrole tiska bili su periodički susreti i brifinzi urednika pojedinih listova s cenzorima iz Glavnog ureda.⁴³ Na taj je način izgrađen novi sustav medija. U socijalističkom se razdoblju taj proces smatrao prirodnom posljedicom promjena političkih sustava i smatrao se nečim pozitivnim. Institucije koje su tada osnovane, uključujući MIP i Glavni ured za kontrolu tiska, publikacija i predstava (uključujući njihove lokalne ekspoziture) jasno su prikazivani kao instrumenti pomoću kojih su nove vlasti oblikovale novi sustav.⁴⁴

„Czytelnik“ i borba „za dušu inteligencije“

Preuzimajući vlast u Poljskoj komunisti su nailazili na snažan otpor ne samo političkih grupacija drugih ideoloških orijentacija, već i na veliku rezerviranost i otpor društvenih elita. Potreba borbe „za dušu inteligencije“ brzo je prepoznata te se radi nje posegnulo za manje izravnim i sofisticiranijim načinima propagande. Upravo je tome trebao poslužiti i tisak. Na područjima koja su se našla pod vlašću PKWN-a došlo je do brzog ukidanja privatnog tiska, no čitatelji nisu prepušteni samo partijskom tisku. Umjesto toga osnovana je Izdavačka zadruga

⁴¹ Isto, 210.

⁴² Isto, 181.

⁴³ Jakubowska, Urszula, ur., *Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL*, Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, Warszawa, 2011., 13-15. Opširnije vidi: Nałęcz, Daria, *Główny Urząd Kontroli Prasy 1945–1949*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, 1994.

⁴⁴ Ciećwierz, Mieczysław, „Polityka prasowa rządu polskiego 1944–1948“, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 24, 1, 1985-1986., 49-64, [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1985_1986-t24-n1-s49-64/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1985_1986-t24-n1-s49-64.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1985_1986-t24-n1/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1985_1986-t24-n1-s49-64/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1985_1986-t24-n1-s49-64.pdf) (30.6.2018.).

„Czytelnik“ (polj. *Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik“*), koja je u narednom razdoblju razvila vrlo bogatu i dosta raznovrsnu izdavačku djelatnost.

Partija je, naravno, u „Czytelniku“ imala svoje ljude. Iza svega je stajao prvenstveno Jerzy Borejsza. Pravim imenom Beniamin Goldberg (1905–1952.), bio je poljski komunistički publicist, propagandist i izdavač židovskog podrijetla (brat Józefa Róžańskiego, visokog oficira komunističke službe sigurnosti u Poljskoj). Potekao je iz obitelji s izrazitim umjetničkim sklonostima, dijelom lijevo orijentirane. Bio je aktivan u komunističkom pokretu već u međuratnom razdoblju, a za vrijeme Drugoga svjetskog rata boravio je u SSSR-u, te je upućen u poljske komunističke organizacije. Njegovoj poduzetnosti i aktivnosti valja pripisati uspjeh „Czytelnika“, a vlasti su očito procijenile da je ona potrebna i korisna u borbi za podršku, odnosno naklonost poljske inteligencije. Pozicija Borejsze u novom sustavu, zahvaljujući njegovim kontaktima u vrhu vlasti, dovela je do toga da je Izdavačka zadruha „Czytelnik“ postala svojevrsna „država u državi“.⁴⁵

„Czytelnik“ je formalno osnovan u listopadu 1944. godine.⁴⁶ Već u rujnu 1944. Borejsza pokreće društveno-kulturni tjednik *Odrodzenie* kojem je cilj borba za naklonost inteligencije.⁴⁷ Do kraja godine izlazilo je već preko 40 periodičkih naslova u izdanju „Czytelnika“.⁴⁸ U okviru izdavačke aktivnosti izlazili su i prvi poslijeratni ženski časopisi u Poljskoj.⁴⁹ Oni su dakako nastajali u suradnji s odgovarajućim odjelima PPR-a i PPS-a. Generalna tendencija bila je ipak slična kao u Jugoslaviji, dakle specijalizirani ženski časopisi formalno su bili izdanja ženskih masovnih organizacija. Tako je primjerice od 1946. u Krakovu izlazio list *Kobieta w Życiu i Pracy* kao glasilo Lige žena (polj. *Liga Kobiet*).⁵⁰

⁴⁵ Isto, 52.

⁴⁶ Grzelewska i dr., 144.

⁴⁷ Szaruga, Leszek, *Co czytamy? Prasa kulturalna 1945–1995*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 1999., 20.

⁴⁸ Grzelewska i dr., 145; Mielczarek, Tomasz, *Od Nowej Kultury do Polityki. Tygodniki społeczno-kulturalne i społeczno-polityczne PRL*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, 2003., 79–83.

⁴⁹ Sokół, Zofia, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów, 1998., 63–75.

⁵⁰ Isto, 85.

Tisak koji je izdavao „Czytelnik“ formalno je bio nestranački, ali su ga vodili komunisti. Izdavačka djelatnost zadruge „Czytelnik“ na polju novinstva bila je posebno aktivna do 1947. nakon čega slijedi ukidanje tih naslova u vrijeme dokidanja ostataka političkog i medijskog pluralizma o čemu je već bilo riječi. Kampanja protiv „Czytelnika“ pokrenuta je na poticaj J. Bermana, a „Czytelnik“ je u njoj optuživan za nedovoljnu ideološku čvrstoću. Zamjerala mu se anglosaksonska infiltracija, politička dezorijentacija i pesimistički ton.⁵¹

Katolički tisak

Nakon preuzimanja vlasti jugoslavenske su komunističke vlasti odlučno pristupile eliminaciji utjecaja Katoličke crkve koju su smatrale protivnikom ne samo s obzirom na ideološku sukobljenost već i zbog toga što je ona u novim uvjetima prirodno postajala okupljalište, odnosno institucionalni oslonac za izravne političke protivnike komunističke partije. Radilo se dobrim dijelom o svim vjerskim zajednicama, no težeći uspostavi totalne kontrole nad društvom, komunisti su u Katoličkoj crkvi našli posebno snažnog protivnika, s obzirom na to da je ona svoju vrhovnu vlast i autoritet imala u Svetoj Stolicu, dakle izvan zemlje te ju je stoga teško bilo kontrolirati. Zbog toga su akcije protiv Crkve bile prilično brutalne, a uključivale su široki raspon djelovanja od nasilja nad pojedinim svećenicima na terenu do suđenja zagrebačkom nadbiskupu Stepinu. Naravno, katolički je tisak također postao meta. Vlasti su nastojale onemogućiti njegovo izdavanje, čemu su među ostalim služile konfiskacije tiskarskih strojeva. Drugi učinkovit mehanizam bilo je uskraćivanje dodjele tiskarskog papira, čija je raspodjela bila u rukama vladajućih. Broj katoličkih listova rapidno se smanjivao, da bi se u ljeto 1948. – za vrijeme V. kongresa KPJ – Milovan Đilas kao šef saveznog Agitpropa mogao pohvaliti da je cijeli tisak pod kontrolom Partije osim jednog katoličkog lista, a to su potvrđivali i izvještaji Agitpropa.⁵² I tu se radilo o vrlo specifičnom izdanju, listu *Gore srca* Bože Milanovića koji je formalno bio namijenjen vjernicima u Istri oko čije se sudbine i oko granica prema Italiji vodila diplomatska borba, što je Partiju navodilo na primjenu posebnih kriterija. Nakon

⁵¹ Grzelewska i dr., 152.

⁵² HR HDA, 1220 CK SKJ, Agitprop, 1, Teze, upute, referati, općenito o agitaciji i organizaciji agitprop odjeljenja 1945/1950, Agitacija i propaganda (III. dio).

njegova gašenja 1951., sve do pokretanja *Glasa Koncila* u šezdesetim godinama, u Hrvatskoj nije izlazio niti jedan katolički list.

Djelomični opstanak katoličkog tiska u Poljskoj može se zasigurno smatrati velikom posebnosti poljske situacije, što je nesumnjivo vezano uz općenito poseban položaj Katoličke crkve. To naravno ne znači da komunističke vlasti nisu pokušavale eliminirati katolički tisak koji je i u Poljskoj doživljavao kao najopasnija ideološka konkurencija komunističke ideologije. Osnovna je mjera u početku (slično kao u Jugoslaviji) bilo smanjenje dodjele papira i preuzimanje crkvenog vlasništva tiskarske infrastrukture.

Ipak, katolički naslovi dugo su opstali na poljskoj medijskoj sceni. Još krajem 1948. (podsjećam, na V. kongresu KPJ Đilas je ponosno isticao da ima pod kontrolom sav tisak osim jednog katoličkog lista) u Poljskoj je izlazio: jedan katolički dnevnik, sedam tjednika, devet dvotjednika, 39 mjesečnika te jedan tromjesečnik. Ukupna naklada katoličkog tiska iznosila je tada 712 tisuća primjeraka (što je ionako bilo dvostruko manje nego 1946–1947.). Najznačajniji naslovi bili su *Tygodnik Warszawski* i *Tygodnik Powszechny*. Potonji, koji je zastupao otvoreni katolicizam (zastupa ga i danas), pod uredništvom Jana Piwowarskog „ulazio je u polemiku s marksističkom vizijom čovjeka i društva“. ⁵³ *Tygodnik Warszawski* bio je vezan uz kršćansko-demokratsku Stranku rada, a u njemu su objavljivali i pristaše Mi-kołajczyka.

Njihovo djelovanje od početka je bilo otežano. Događali su se „spontani“ napadi na uredništvo, a glavni urednik *Tygodnika Warszawskog* (Zygmunt Augustyński) optužen je već polovicom 1946. za špijunažu i u montiranom procesu osuđen na 15 godina zatvora (pušten, a kasnije i rehabilitiran nakon kraja staljinističkog razdoblja, preminuo je 1959.). Drugi članovi uredništva doživjeli su sličnu sudbinu, npr. Władysław Bartoszewski. ⁵⁴ Napokon, *Tygodnik Warszawski* je ukinut 1948. godine. ⁵⁵

Kada je u pitanju *Tygodnik Powszechny*, koji je izlazio u Krakovu, usprkos kompromisnom stajalištu oduzet je uredništvu nakon toga što su odbili objaviti hvalospjev u čast Staljina nakon njegove smrti.

⁵³ Grzelewska i dr., 147.

⁵⁴ Habielski, 189.

⁵⁵ Isto, 221.

Posljednji broj te serije objavljen je 8. ožujka 1953. godine. Ipak, naslov kao takav je sačuvan. Komunističke vlasti predale su njegovo uređivanje skupini tzv. katolika domoljuba, koju je predvodio Bronisław Piasecki. Izvornom uredništvu vraćen je nakon kraja staljinističkog razdoblja (1956.) u vrijeme liberalizacije, kada su se uvjeti za izdavanje katoličkog glasila općenito značajno poboljšali.⁵⁶

Zbog svega toga možemo konstatirati da se nakon Drugoga svjetskog rata u Poljskoj, slično kao u Jugoslaviji, od početka vodila intenzivna borba protiv katoličkog tiska, ali je katolički tisak u Poljskoj imao jaču poziciju i opstao je duže, a njegova je snaga bila neusporedivo veća nego u Jugoslaviji.

Zaključak

Politika komunističkih vlasti prema medijima jedan je od značajnih elemenata političkog sustava. Poslije Drugoga svjetskog rata u zemljama srednjoistočne Europe u kojima su na vlast došle komunističke partije nastojalo se uspostaviti monopol na informiranje, pri čemu su primjenjivani sovjetski modeli koje je trebalo prilagoditi specifičnim situacijama u svakoj zemlji. Dvije stvari prvenstveno utječu na razlike: prvo, tradicije ranijeg tiska i nasljeđe koje je – da tako kažem – zatečeno nakon Drugoga svjetskog rata, uključujući i snagu građanskog društva, te drugo, dinamika političkih zbivanja, s njome povezan položaj dviju zemalja u odnosu na Sovjetski Savez i brzina uspostave komunističke vladavine. Posljedično, uz određene sličnosti, položaj medija i način funkcioniranja sustava razlikovao se od zemlje do zemlje. Razlike između situacije u Jugoslaviji i zemljama Istočnog bloka prvenstveno su vezane uz odnos SSSR-a i FNRJ, odnosno stanovita liberalizacija do koje u Jugoslaviji dolazi od početka 1950-ih (dakle ranije nego u Poljskoj) posljedica je sukoba Tito-Staljin. To su stvari koje komparaciju definitivno čine složenom. Ne znači ipak da ne treba vršiti komparacije. Uvijek je zanimljivo uočiti što je zajedničko odnosno slično, a gdje su razlike i – što još značajnije – pokušati odgovoriti zbog čega se te razlike javljaju.

Dakle, generalno gledano, u zemljama koje su se nakon 1944. odnosno 1945. godine našle u zoni sovjetske dominacije pristupilo

⁵⁶ Opširna povijest tjednika *Tygodnik Powszechny*: Bereś, Witold, Krzysztof Burnetko, Joanna Podsadecka, *Krag Turowicza. Tygodnik, czasy, ludzie. 1945–1999*, Fundacja Świat Ma Sens, Limanowa-Kraków, 2012.

se uvođenju istog medijskog sustava temeljenog na sovjetskom modelu. Ipak, različita je bila brzina s kojom je postignut taj cilj, ona je ovisila o političkoj dinamici, tj. o dinamici uvođenja komunističkog režima, i daljnjem razvoju zbivanja. U jugoslavenskom je slučaju to bilo povezano prvenstveno s razlazom Jugoslavije sa SSSR-om nakon 1948., dok su u drugim zemljama Istočnog bloka daljnje političke promjene ovisile o brzini i dosezima destalinizacije.

Poljska se, kao i Jugoslavija, nakon Drugog svjetskog rata našla pod vlašću komunističkog režima i u sovjetskoj zoni utjecaja. U obje se zemlje, iako različitom dinamikom i na ponekad različite načine nastojao uvesti sovjetski model medija (kao što se to događalo i na drugim područjima života). To je očit uzrok sličnosti koje se javljaju.

Kada promatramo poljski slučaj i uspoređujemo ga sa situacijom u Jugoslaviji, najznačajnija razlika koja se primjećuje je službeno postojanje javnog ureda koji se bavio cenzurom čega u formalnom smislu i javno nije bilo u Jugoslaviji i Hrvatskoj. Kako bismo ipak mogli iz te činjenice izvlačiti zaključak je li kontrola medija u Poljskoj bila jača nego u Jugoslaviji, moramo detaljnije proučiti poljski slučaj. Naime, i u Hrvatskoj u prvoj fazi, odnosno u prvim godinama nakon završetka rata Agitprop je imao cenzorsku funkciju, no ona nije bila javna, a ni u Poljskoj u prvom razdoblju cenzorska institucija nije djelovala javno. Kasnije je u Hrvatskoj cenzorska institucija postala suvišna, odnosno više nije bila potrebna u toj formi jer je razina kontrole koja je uspostavljena drugim kanalima bila zadovoljavajuća. S druge strane, ranije dolazi do stanovite liberalizacije sustava, pa je javno djelovanje cenzorskog ureda postalo nezgodno, došlo je do približavanja Jugoslavije Zapadu, te su jugoslavenski komunisti svoj legitimitet i u inozemstvu i u zemlji dobrim dijelom gradili na naglašavanju razlika prema Istočnom bloku.

Druga razlika između Poljske i Jugoslavije jest djelovanje Izdavačke zadruge „Czytelnik“, koje je obilježilo prvu fazu komunističke vlasti u Poljskoj. Radi se o poduzeću koje je – iako povezano s Partijom – čuvalo stanovitu razinu slobode, odnosno dijelom doprinosilo pluralitetu medija u razdoblju 1944–1948. godine. „Czytelnik“ nije imao svoj pandan u Jugoslaviji. Tek u kasnijem razdoblju, nakon relativne liberalizacije jugoslavenskog komunističkog sustava

u 1950-ima, pojavljuju se listovi koji – iako u okviru čvrsto postavljenih okvira prihvatljivosti – donose stanoviti kulturni pluralizam.

Napokon, treća značajna razlika je i opstanak katoličkog tiska u Poljskoj što je bilo vezano uz poseban položaj Katoličke crkve u Poljskoj u cijelom socijalističkom razdoblju, odnosno proizlazilo je iz snage Katoličke crkve i njezinog utjecaja u društvu.

Bibliografija

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), Agitprop.

Literatura

- Bereś, Witold, Krzysztof Burnetko, Joanna Podsadecka, *Krąg Turowicza. Tygodnik, czasy, ludzie. 1945– 1999*, Fundacja Świat Ma Sens, Limanowa-Kraków, 2012.
- Ciećwierz, Mieczysław, „Polityka prasowa rządu polskiego 1944–1948“, *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 24, 1, 1985-1986., 49-64.
- Dimić Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Rad, Beograd 1988.
- Gabrič, Aleš, „Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952“, *Bo-rec*, 43, 1991.
- Grbelja, Josip, *Cenzura u hrvatskom novinstvu 1945. –1990.*, Naklada Jurčić, Zagreb, 1998.
- Grbelja, Josip, *Uništenje naraštaj: tragične sudbine novinara NDH*, Regoč, Zagreb, 2000.
- Grzelewska, Danuta, Rafał Habielski, Andrzej Kozieł, Janusz Osica, Lidia Piwońska-Pykało, *Pasa, radio i telewizja w Polsce. Zarys dziejów*, izd. 2., Elipsa, Warszawa, 2001.
- Habielski, Rafał, *Polityczna historia mediów w Polsce w XX wieku*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa, 2009.
- Jakubowska, Urszula, ur., *Czasopisma społeczno-kulturalne w okresie PRL*, Instytut Badań Literackich PAN Wydawnictwo, Warszawa, 2011.
- Koštunica, Vojislav, Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam. Obnova i zatiranje posleratne opozicije*, Privredno pravni priručnik, Beograd, 1990.
- Mielczarek, Tomasz, *Od Nowej Kultury do Polityki. Tygodniki społeczno-kulturalne i społeczno-polityczne PRL*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce, 2003.

- Najbar-Agičić, Magdalena, „Agitprop među novinarima. Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima”, *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenškoga socijalizma*, ur. Igor Duda, Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb-Pula, 2017., 177-200.
- Najbar-Agičić, Magdalena, „Od pravovjernosti do disidentstva – preobrazbe *Naprijeda*”, *Medijska istraživanja*, 1, 22, 2016., 115-143.
- Najbar-Agičić, Magdalena, „Osnivanje, djelovanje i prekid rada novinarske škole u Zagrebu 1949–1952.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 47, 2015., 275-297.
- Najbar-Agičić, Magdalena, *Kultura, znanosti, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
- Najbar-Agičić, Magdalena, *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945–1960*, Ibis-grafika, Zagreb, 2013.
- Nałęcz, Daria, *Główny Urząd Kontroli Prasy 1945–1949*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa, 1994.
- Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden Marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
- Paczkowski, Andrzej, *Pola stoljeća povijesti Poljske 1939.–1989.*, Profil – Srednja Europa, Zagreb 2001.
- Paczkowski, Andrzej, *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918–1939*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa, 1983.
- Piasecka-Strzelec, Renata, *Polskie agence prasowe w latach 1944–1972. Upowszechnienie i reglamentacja informacji, działalność propagandowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce, 2012.
- Rojek, M. E., *Freedom of the Press in Poland*, The Union of Journalists of the Polish Republic, London, 1946.
- Romek, Zbigniew, „Metody pracy cenzury w PRL”, *Dziennikarze władzy, władza dziennikarzom. Aparat represji wobec środowiska dziennikarskiego 1945–1990*, ur. Tadeusz Wolszy, Sebastian Ligarski, IPN, Warszawa, 2010., 10-42.
- Sokół, Zofia, *Prasa kobieca w Polsce w latach 1945–1995*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów, 1998.
- Spehnyjak, Katarina, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2002.
- Szaruga, Leszek, *Co czytamy? Prasa kulturalna 1945-1995*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 1999.

Strukture političke moći i unutarpartijski diskurs. Organizacija i pregovaranje o političkoj moći unutar Saveza komunista Jugoslavije (1952–1966)

EDVIN PEZO

Ocijenivši i kritizirajući rad komunističkog pokreta u svojoj knjizi *Nesavršeno društvo*, Milovan Đilas bio je izrazito jasan. Kao nekadašnji revolucioner i pouzdani znalac poslijeratnih političkih zbivanja, dosta je slikovito opisivao jedan svijet koji je i sam stvarao. Tako je državama pod komunističkom vlašću pripisao „organsku nemoć“ da rješavaju osnovna životna pitanja nacija kojima su zagospodarili. U vezi takozvane male privredne reforme, početkom šezdesetih godina je pisao da „se stvarno niko nije zalagao, a nije ni mogao ozbiljnije zalagati za izvršenje reforme, budući da se i dalje ostajalo pri staroj političkoj i administrativnoj strukturi i pri neizmenljivosti oblika svojine, tj. pri monopolu partijske birokratije kao njenog čuvara i raspolagača“. Na drugom mjestu je konstatirao: „Sve dosadašnje reorganizacije i ‘reforme’ u komunizmu jedino su menjale način ostvarivanja ‘rukovođeće uloge partije’, odnosno oblike privilegija partijske birokratije.“¹

Đilas je upućivao na dosta važne stvari, ostavljajući dosta otvorenih pitanja kao što su na primjer: koji zaključci se mogu izvući iz djelovanja Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) / Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) i njenih aktera, koje prostore su političke elite i njihove strukture otvarale društvenopolitičkim promjenama, koje promjene su one poticale, koje su promijenile njih? A naročito, kako su funkcionirale njihove političke mreže i u kom smjeru su mijenjale stubove partijskog institucionaliziranog okvira, odnosno koliki je bio uticaj tog institucionalnog okvira na rad u okviru Komunističke partije kao i Saveza komunista?

¹ Đilas, Milovan, *Nesavršeno društvo. I dalje od „nove klase“*, Naša reč, London, 1970., 83, 95, 101.

Za sva ta pitanja nužno je baciti pogled na razvoj partije kao najbitnije političke institucije u zemlji, ne zanemarujući ulogu postojećih aktera. S time se fokus u sklopu ovog članka usmjerava na odnos i međusobno djelovanje između političara i političke institucije, na pregovaranje o vlasti i moći u okviru SKJ na primjeru unutarstranačkog diskursa – pretežno u Izvršnom komitetu (IK) Centralnog komiteta (CK) SKJ – o ulozi i organizovanju Saveza komunista. Pritom će ponajviše u fokusu pažnje biti Josip Broz Tito, Aleksandar Ranković i Edvard Kardelj.

Paradigmatičan političar za tu svrhu je Aleksandar Ranković, koji je na saveznom nivou u prva dva desetljeća socijalističke Jugoslavije u važnoj formativnoj fazi bio jednako simbol i vlasti i moći. On je za cijelo vrijeme svog političkog života bio dio političke oligarhije i, kao rijetko ko u Jugoslaviji, akumulirao razne političke funkcije: između ostalog bio je između 1944. i 1946. načelnik Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNa), potom ministar unutrašnjih poslova (1946–1953), potpredsjednik Vlade (1948–1953), potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća (1953–1963) i potpredsjednik Republike (1963–1966). Vodio je i komisiju za nuklearnu energiju (1955–1962) i bio predsjednik Saveza boraca (1951–1963). Njegova uloga u partiji se uz to teško može podcjenjivati. Nije bio samo član Centralnog komiteta od 1940. pa sve do 1966., nego i organizacioni sekretar (od 1942) i vodio je kadrovsku politiku.²

U središtu pažnje stoje godine između VI kongresa KPJ (1952) i političkog pada Rankovića (1966). KPJ je poslije obračuna sa navodnim i stvarnim neprijateljima u kontekstu rata, odnosno sukoba sa Staljinom, držala sve konce vlasti u svojim rukama, konsolidirala svoju vlast, ali se postepeno i sve više otvarala, što ne znači da je odustala od svoje uloge kao „kičma i stub ukupne društvene strukture“.³ Međutim, za vrijeme narastanja prve poslijeratne generacije – kada je Ranković bio ministar unutrašnjih poslova (do 1953), pa potpredsjednik Saveznog izvršnog vijeća (1953–1963), predsjednik Odbora za unutrašnju politiku, a onda i potpredsjednik Republike (1963–1966) – narasla je i unutarpartijska konfrontacija

² *Ko je ko u Jugoslaviji. Jugoslovenski savremenici*, Hronometar, Beograd, 1970., 21.

³ Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi, 1918–1985*, Školska knjiga, 3. dopunjeno izdanje, Zagreb, 1985., 222.

različitih političkih strujanja oko definisanja uloge partije. Na tome je i središte pažnje. Rankovićeva uloga u sklopu Službe državne bezbjednosti zahtijeva posebna posmatranja. U sklopu historiografije to pitanje na zadovoljavajući način još nije riješeno. Po mišljenju autora, donekle se olako tvrdi da je Ranković sve do 1966. bio službeni i neslužbeni šef svih civilnih tajnih službi.⁴ Ovakva simplifikacija ne zadovoljava naučni interes na mehanizmima vladanja kroz institucije i predstavnike državne bezbjednosti. Donekle zamagljuje i Rankovićevu ulogu u tome, namećući mu svu odgovornost za postojeće „deformacije“, ne ulazeći dublje u historiografsku obradu te institucije. Formalno gledano, već od 1953. Ranković više nije bio neposredni načelnik državne bezbjednosti. No, mogao je da utiče na svog nasljednika Svetislava Stefanovića, svog prijašnjeg pomoćnika i od 1953. državnog sekretara za unutrašnje poslove,⁵ kao i člana Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, čija je karijera bila usko povezana sa Rankovićevim usponom i padom.⁶

Pojam „politička moć“, odnosno termin *moć* u kontekstu ovog članka korišten je vrlo pragmatično. Pošto jasna definicija ne postoji ni u politologiji ni u sociologiji, a teško se „moć“ i razdvaja od pojma „vlast“ – obe riječi su uz to često korištene kao sinonimi – ovdje primijenjeni pragmatični pristup pripisuje „vlast“ pretežno institucionaliziranim formama moći, dok „moć“ nosi jaku personaliziranu komponentu. U prvom slučaju KPJ, odnosno SKJ, predstavlja institucionalizirani oblik političke grupacije koju su savremenici u prvim poslijeratnim godinama često posmatrali kao prilično jedinstvenu političku stranku. Tako je prvi poslijeratni čehoslovački ambasador Josef Korbel (1945–1948) opisao KPJ kao:

⁴ Cvetković, Srđan, „Fall of Aleksandar Ranković and Condemnation of ‘Rankovićism’“, *Tokovi istorije*, 3, 2016., 113.

⁵ Ustavni zakon iz 1953. regulisao je rad državnih sekretarijata, osnivanih za neposredno vršenje određenih izvršnih poslova, sa državnim sekretarima na čelu, koji „samostalno vrše ovlaštenja dana državnim sekretarijatima“ (čl. 94). Bili su odgovorni cijelom Saveznom izvršnom vijeću, a ne određenoj osobi. Vidi *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNR Jugoslavije i Ustavni zakon NR Hrvatske*, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1953., 72, 74.

⁶ Stefanović je 1963. zamijenio Rankovića kao Predsjednika Odbora za unutrašnju politiku SIV-a, dok je Ranković postao potpredsjednik Republike. Zajedno sa Rankovićem bio je 1966. optužen za zloupotrebu vlasti.

„...a homogeneous body made up of people with uniform ideas based on the same school of thought and action, subordinated to an iron discipline and sovereignly governed by the Central Committee of the party headed by the all-powerful nine members of the Politburo.“⁷

Nasuprot tome stoji Ranković koji je imao sposobnost da – kao rijetko ko drugi – utiče na događaje i odnose unutar partije. Ranković, kojeg su po Dušanu Bilandžiću u partiji doživljavali kao „uzor“ svim komunistima i kojeg su „intimno zvali ‘duša naše partije’“,⁸ svakako je posjedovao i važnu komponentu u konfiguraciji vlasti odnosno moći: autoritet, bitan elemenat u strukturama vlasti kao i pri sprovedbi moći. Naime, „autoritet“ u ovom slučaju predstavlja moć, koja je prihvaćena i cijenjena, kojoj se ljudi istovremeno dive i koje se boje.⁹

Posmatranje odnosa između institucionalizirane vlasti i personalizirane moći u Jugoslaviji može da doprinese (daljoj) historizaciji KPJ/SKJ i boljem razumijevanju unutarpartijskog razvoja, kao i jednog od ključnih političkih aktera – Aleksandra Rankovića – i njegovog prostora političkog djelovanja. Metodološki pristup se oslanja na historijski institucionalizam iz politoloških znanosti. U okviru toga institucije se – u ovom slučaju KPJ/SKJ – doživljavaju kao „posrednik koji posreduje između ponašanja aktera i ishoda. Institucije tako djeluju kao okvir koji utječe na političke strategije i ciljeve“.¹⁰ Time institucije limitiraju realizaciju intencionalnog djelovanja pojedinih aktera, a istovremeno je oblikovanje institucija vezano i za postojeći *path dependency*.¹¹ Međutim, u kontekstu formuliranja sadržaja politike radi se o spajanju uticajnih faktora sa strane institucije (SKJ) kao i aktera (Ranković), jer u središtu stoji uzajamno djelovanje između jednoga i drugoga.

⁷ Korbel, Josef, *Tito's Communism*, The University of Denver Press, Denver, 1951., 62.

⁸ Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 491.

⁹ Sofsky, Wolfgang, Rainer Paris, *Figurationen sozialer Macht. Autorität – Stellvertretung – Koalition*, Leske + Budrich, Opladen, 1991., 19.

¹⁰ Mataković, Hrvoje, „Temeljne značajke historijskog institucionalizma“, *Glasnik prava* 5, 2, 2014., 4.

¹¹ Schimank, Uwe, „Neoinstitutionalismus“, *Handbuch Governance. Theoretische Grundlagen und empirische Anwendungsfelder*, ur. Arthur Benz i dr., VS, Verl. für Sozialwiss., Wiesbaden, 2007., 170.

Godine izglubljenog „političkog jedinstva“ (1952–1957)

VI kongres KPJ (2.11.–7.11.1952) je prije svega ostao upamćen po tome što je došlo do preimenovanja u SKJ i što je partija sebi pripisala novu ulogu, odbacujući da bude „predvodnik u celokupnom državnom i društvenom razvitku Jugoslavije“, kao što je formulisano u Statutu usvojenom na V kongresu KPJ (1948).¹² Uz to je 1952., još pod uticajem dalekosežnog sukoba sa Sovjetskim Savezom i daljom emancipacijom Jugoslavije, i u ideološkom smislu pogotovo u sjeni uvođenja samoupravljanja, odbijeno i shvatanje da je Savez komunista „neposredni operativni rukovodilac i naredbodavac“ u državnom i društvenom životu.¹³ Uloga i zadatak Partije sada treba da bude, kako je to Ranković u svom izlaganju na kongresu o novom Statutu izložio, „neprekidno vaspitavanje mase u podizanju njihove socijalističke svesti i, drugo, da je celokupna delatnost Partije javna“. Kao osnovne principe izgradnje partije naveo je razvoj „unutarpartijske demokratije, borb[e] protiv svih pojava i tendencija birokratizma, borb[e] protiv privilegija, borb[e] za lik člana Partije“.¹⁴ U tom pravcu, već je i godinu dana ranije Milovan Đilas u krugu organizacionih sekretara republičkih CK argumentirao, govoreći protiv „razlabavljanja Partije“ i „birokratskog učvršćivanja“, gdje je i zagovarao otvaranje partije: „što je aktivnost Partije javnija, to je i opasnost od birokratizacije Partije manja“.¹⁵ A još i prije samog kongresa Centralni komitet je u junu 1952. izdao direktive, koje su ograničile ulogu partije i time bile putokaz daljem razvoju.

Međutim, otvaranje partije prema javnosti u to vrijeme treba sagledati u kontekstu shvatanja socijalističkog sistema u Jugoslaviji kao dijapozitiva u odnosu na vladajuće strukture – i kao što je Josip Broz Tito izložio na VI kongresu, „svemoćnu birokratsku kastu u SSSR“ – i u odnosu na Staljinovo shvatanje vlasti, naime jačanje centralističke države. Nasuprot tome je stajala ideja o decentralizaciji

¹² *Program i Statut Komunističke partije Jugoslavije. Usvojeni na V kongresu Komunističke partije Jugoslavije 28 jula 1948.*, Borba, Beograd, 1948., 54.

¹³ „Rezolucija VI kongresa KPJ o zadacima i ulozi Saveza komunista Jugoslavije“, *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)*, Kultura, Beograd, 1952., 268.

¹⁴ Ranković, Aleksandar, „O predlogu novog Statuta Komunističke partije Jugoslavije i nekim organizacionim pitanjima Partije“, na istom mjestu, 110.

¹⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), 836 Kancelarija Maršala Jugoslavije, II-3-a-2/31: Zapisnik sa sastanka sa organizacionim sekretarima CK republika, održanog 26.X.1951., 12-13.

i demokratizaciji upravljanja u privredi i uopće o odumiranju državnih funkcija, postepenom odumiranju države kao takve.¹⁶ S time je i uloga KPJ redefinisana. Kao što je Tito naveo u svom uvodnom referatu na VI kongresu, uloga partije (više) nije u komandovanju da se „miješa u sve i svašta kao neki vrhovni arbitar i sudija“; njezina najvažnija zadaća je „u idejno-vaspitnom rukovođenju, u njenoj budnosti da se socijalističko društvo kod nas razvija normalno i pravilno“.¹⁷

Uloga partije na čelu sa Centralnim komitetom je vidljivo redefinisana. Međutim unutarpartijske strukture, povezanost članova CK sa državnim strukturama vlasti, kao jedan od ključnih faktora političke moći, ustvari se i nisu znatno promijenile. Najviši organ je ostao Kongres i CK kao najviši rukovodeći organ između dva kongresa. Izvršni komitet, kao izvršni organ CK s generalnim sekretarom SKJ (Titom) na čelu, zamijenio je Politbiro. To tijelo je iz svoje sredine birao Sekretarijat u kome se *de facto* koncentrisala politička moć i koji je trebao da obezbijedi sprovođenje odluka Izvršnog komiteta kao i da rukovodi svakodnevnim radom.¹⁸

Time se prostor političkog djelovanja političkog vrha SKJ kao i njegovih najvažnijih oponenata nije ograničio, ali ni proširio. Međutim, prilično brzo, odnosno najkasnije nakon Staljinove smrti, na površinu su izbila različita stajališta oko uloge Saveza komunista. Prema riječima Branka Petranovića, sve više su bila prisutna „slobodnija shvatanja i svežija tumačenja društvenih i političkih pojava“.¹⁹ Ipak, po Đilasu i „niz vodećih drugova“ – poimenično je spomenuo Edvarda Kardelja, Vladimira Bakarića i Svetozara Vukmanovića (Tempa) – smatrao je da Savez komunista „treba da bude ideološki, a ne operativni vođa, da svoje prisustvo ostvaruje pretežno kroz slobodnu diskusiju, a ne naredbama, zabranama i aktivisanjem“. Njegova dopuna trebala je da bude Socijalistički savez, neideološka organizacija, u kojoj bi komunisti bili „samo najborbenije, najsvesnije

¹⁶ Josip Broz Tito, „Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju“ (uvodni referat na VI kongresu), *Borba komunista Jugoslavije*, 28 (citat), 30, 34.

¹⁷ Isto, 79.

¹⁸ Isto, 284. Sastav prvog Sekretarijata Izvršnog komiteta CK SKJ su činili: Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Boris Kidrič i Ivan Gošnjak.

¹⁹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije. Knj. III: Socijalistička Jugoslavija*, Nolit, Beograd, 1988., 335.

jezgro“.²⁰ No, iako je Đilas spomenuo da se čak i Tito „kolebao u svojim stavovima, naglašavajući čas ovo, čas ono“,²¹ prilično brzo se pokazuje i nemoć SKJ u ostvarivanju postavljenih principa. Sa II plenarnog sastanka CK SKJ krajem juna 1953. poslano je direktivno pismo „svim organizacijama Saveza komunista Jugoslavije“ u kome je već u prvoj rečenici naglašeno da su „nedostaci u radu na ideološkoj izgradnji komunista i u njihovome političkome radu u narodu danas naše glavne slabosti“.²² Kritika je išla na račun pojedinca. Iako se priznalo da postoje „ozbiljne slabosti nekih rukovodstava i organizacija Saveza komunista“, fokus je stavljen na pojedinca i njegova skretanja. Tako je između ostalog kritiziran

„nedostatak političkog rada i političke borbe za razvijanje aktivnosti širokih narodnih slojeva. [...] – nastaju pojave unakazivanja linije, probijanja tendencija zaostalih i nesvesnih elemenata, ..., nastaju pojave nezdravog, apolitičkog i jednostranog gledanja na probleme naše izgradnje. Često su baš komunisti nosioci raznih tendencija koje potkopavaju i slabe naše konkretne mere“.²³

Upućeno je i na povezanost ekonomskog razvitka sa postojećim nacionalnim, odnosno „nacionalističkim“ strujanjima u zemlji. Iako zadnje nije implicitno tematizirano, upotrebljena terminologija upućuje na to, pogotovo u žalbi da mnoge organizacije Saveza komunista, pa i pojedini komunisti, umjesto da se bore da se postojeće pukotine odstrane, „nastoje naprotiv da te pukotine iskoriste radi zadovoljenja svojih uskih lokalističkih, partikularističkih, resorsko-egoističkih interesa“.²⁴

Partijska hegemonija je zaista bila „uzdrmana“, kao što je pokazao i Đilasov slučaj, „prva poratna bitka za pluralizam“ unutar vladajućih struktura.²⁵ Međutim, ovo direktivno pismo u suštini već pokazuje ograničenost kohezivne snage SKJ, koji je pod svojim okriljem morao da objedini različite političke frakcije, dok se istovremeno pokazala ograničenost moći dotičnog centra nad cen-

²⁰ Đilas, Milovan, *Vlast*, Naša reč, London, 1983., 250.

²¹ Isto.

²² Hrvatski državni arhiv (HDA), 1002 Osobni fond Vladimira Bakarića, kutija 22, 3.

²³ Isto, 3-4.

²⁴ Isto, 6.

²⁵ Banac, Ivo, „Hrvatski đilasovci“, *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, ur. Drago Rok-sandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina, FF press, Zagreb, 2011., 21.

trima. Tako i problematika „političkog jedinstva“ – u našem slučaju unutarpartijska neosporena moć koja podrazumijeva vertikalnu stabilnu autoritarnu vlast koja ima i snagu da integriše i centrifugalne političke snage – često prikrivena navodnom dezorijentacijom odnosno dezorganizacijom SKJ, više ne silazi sa političke agende. Važnost te problematike bila je očita. Vidljiva je i na tome da su neposredno nakon Đilasovog isključenja iz Saveza komunista, organizaciona pitanja bila prva tačka dnevnog reda na IV plenumu CK SKJ (29–30.3.1954). Rankovićev referat dokumentira stanje i probleme u osnovnim organizacijama, dok rad republičkih vodstava ne tematizira. Kritizirano je i to, da pojedini komunisti i osnovne organizacije odluke donijete na VI kongresu „nisu na vreme shvatili [...] ni kasnije sasvim pravilno razumeli i objašnjavali“. Čak su se širila i „nakaradna shvatanja“ u korist „antisocijalističkih elemenata“. Navedeno je i da je u sprovođenju odluka kongresa bilo „ozbiljnih pojava političke dezorijentacije“ u pojedinim organizacijama Saveza komunista, čemu su navodno doprinijeli i članci Milovana Đilasa.²⁶

No, sveukupna situacija u SKJ se – ako uopšte – samo polako mijenja. Na savremenog svjedoka i politologa Freda Warnera Neala ne ostavlja pozitivan dojam. On sa Savezom komunista neposredno nakon VI kongresa povezuje riječi „confusion i uncertainty“.²⁷ To nije daleko od onoga što je konstatirao i Ranković u toku proširene februarske sjednice Izvršnog komiteta CK SKJ 1958., spomenuvši da je bilo „nesnalaženja, lutanja i dezorganizacije skoro u čitavom radu naših organizacija“ poslije VI kongresa.²⁸

Unutarpartijski problemi su svakako i dalje prisutni kao što potvrđuje Rankovićev referat, održan na VI plenumu CK SKJ (13–14.3.1956). Ovdje su mnoge stvari kritizirane, pa tako i da Savez komunista kod sreskih i opštinskih komiteta još uvijek zaostaje u pogledu „političkog i organizacionog učvršćenja“.²⁹ Ranković je

²⁶ Ranković, Aleksandar, „Organizaciona pitanja“, *Komunist*, 4, 6, 1954., 263–291, 264–265 (citati).

²⁷ Warner Neal, Fred, „The Communist Party in Yugoslavia“, *The American Political Science Review*, 1, 51, 1957., 111.

²⁸ AJ 507, III/75: Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 6. februara 1958., 26.

²⁹ Ranković, Aleksandar, „Problemi iz rada Saveza komunista“, *Komunist*, 3–4, 15, 1956., 177.

upućivao i na to da „u radu pojedinih komunista, čak i kod partijskih i državnih funkcionera, kao i nekih komiteta, postoji mnogo uskosti, u nekim pitanjima nedovoljno političke širine i političkog sagledavanja celine“.³⁰ Upozoravao je i na to da čak i među komunistima „ima još dosta lokalističkog, partikularističkog pa i šovinističkog istupanja“, ponajviše u oblasti privrede. Ta oblast je bila i najkontroverzniji predmet spora unutar partije, ne samo u kontekstu razvojne politike prema nerazvijenim područjima i republikama (ova tema je problematizirana pogotovo u drugoj polovini pedesetih), nego i kao rezultat ekonomskih reformi pedesetih godina u okviru opšte politike decentralizacije, što je jačalo republike i niže administrativne jedinice.³¹ U tom kontekstu je Ranković vjerovatno i prvi put javno kritizirao republičke organe, spomenuvši da „bitka za fabriku na svom terenu, za neki objekt, za most, put, traženje sve većih investicija itd. itd. ide od srezova, a katkada i od republičkih organa“.³² Uzrok tome ne vidi u političkim strukturama nego ga vezuje za osobine karaktera mnogih komunista, koji su po njemu izgubili „skromnost“ i kod kojih je „disciplina [...] u znatnoj meri popustila“.³³ Međutim, ako se taj referat uzima kao indikator za sposobnosti upravljanjem partije, onda se čini da se ona pomalo gubi.

Rankovićeva pozicija u tome je prilično jasna. On jeste opominjalac i istovremeno „garant jedinstva“ Saveza komunista koji stoji i za kontinuitet i stabilitet u Savezu komunista. Strukture političke moći unutar Saveza komunista u tom trenutku nisu upitne, ali vidljivi su i prvi rascjepi.

³⁰ Isto, 178.

³¹ O ekonomskoj politici prema nerazvijenim republikama kao i o „fenomenu partikularizma“ između 1956. i 1961. vidi: Kežić, Danijel, *Bauen für den Einheitsstaat. Die Eisenbahn Belgrad-Bar und die Desintegration des Wirtschaftssystems in Jugoslawien (1952–1976)*, De Gruyter Oldenbourg, München, 2017., 55–58.

³² Ranković, „Problemi iz rada Saveza komunista“, 193–195.

³³ Isto, 195.

Godina 1958. – februarsko zasjedanje i VII kongres SKJ

Opisana situacija se ne poboljšava, već stagnira uoči VII kongresa Saveza komunista (22–26.4.1958). Vladimir Unkovski-Korica čak ukazuje na „the beginning of the faction fight“ u sklopu proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SKJ,³⁴ održane 6. februara 1958. povodom štrajka rudara u slovenskom Trbovlju i Zagorju. Ozbiljnost situacije i nužnost političkog djelovanja odražavao je već i dnevni red: „1. Razne negativne pojave u privrednom, političkom i društvenom životu; 2. Slabosti u radu Saveza komunista i sindikata; 3. Razne mjere koje treba preduzeti u privredi, Savezu komunista i sindikatima“.³⁵

Uvodno izlaganje pred 33 prisutnih držao je Tito, koji je u svojoj analizi uzroka izričito kritizirao sindikate, ali prvenstveno Savez komunista i to posebno vodstvo stranke (na republičkom nivou). Ukazao je na manjkavu povezanost sindikata i partijskih organizacija i žalio se da je partija ispustila stvari iz ruku.³⁶ Zahtijevao je i vidio rješenje u tome da se od Saveza komunista ponovo stvori organizacija koja će opet jače da se angažuje u privrednom, društvenom i političkom životu, dok je jedan od najvećih nedostataka vidio u nepostojanju dovoljne discipline i osjećanja odgovornosti komunista prema čitavoj zajednici. Ta optužba se odnosila i na članove Izvršnog komiteta koje je kritizirao, jer zajedničko donesene odluke navodno se ne izvršavaju u republikama gdje su naprotiv išli linijom manjeg otpora kada su nailazili na razne teškoće, pa ih je i okrivio da su često „podlegali malograđanskim i drugim uticajima, a odluke se nisu izvršavale“. Zahtijevao je od komunista odgovornost i disciplinu i osudio „lokalizam“ koji „je počeo da uzima veoma zabrinjavajuće razmjere“.³⁷

Titova kritika je bila žestoka, a u središtu je stajao Savez komunista, a time indirektno i Ranković kao organizacioni sekretar. Međutim, napao je i republička vodstva i oslanjao se na Rankovićevo razumijevanje vladanja unutar partije kada je pozivao na odgovornost

³⁴ Unkovski-Korica, Vladimir, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment*, I.B. Tauris, London – New York, 2016., 167.

³⁵ AJ 507, III/75: Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 6. februara 1958. u Beogradu, 1.

³⁶ Isto, 2.

³⁷ Isto, 3–4, 6.

i disciplinu. Preslikavao je i Rankovićevo shvatanje o tome da snaga partije leži u „komunističkoj organizaciji“, dok pojedine strukturalne reforme nije tražio.³⁸

Ni prvi govornik poslije Tita – Jovan Veselinov – nije se ustručavao u svojoj kritici. Po njegovom mišljenju

„najveći broj slabosti dolazi baš otuda što je naš Savez komunista, da tako kažem, dezorganizovan i u izvesnoj meri nejedinstven u svojim nastupanjima, što on nije pronašao ni odgovarajuće forme za ostvarivanje one uloge koju treba da igra u našem životu“.³⁹

Doveo je u pitanje i ulogu republičkih rukovodstava, potražio lojalnost i zahtijevao priznavanje centralističkog vođenja partije. Naime, „politika se vodi samo na jednom mestu, a to je u CK-u Jugoslavije i tu jedinstvenu politiku treba da sprovede nacionalna rukovodstva“. Stoga je i zatražio „centralizam u Partiji“, jedinstvenu liniju, pa i sprovođenje te linije odozgo prema dolje.⁴⁰

Ranković je u svom odgovoru pokušao da se brani odbacujući ocjenu da je Savez komunista dezorganizovan. Po njemu je „katkada samo demobilisan. [...] pati od nejedinstvenih stavova po mnogim pitanjima“. Također je kritizirao stanje i rukovođenje u Savezu komunista, nedovoljne veze sa republičkim rukovodstvima i postojeću „nejedinstvenost“ što se odražava i na aparat. Kao „imperativ i neodložan zadatak“ tražio je da se odstrani „odsustvo jedinstvenog gledanja i jedinstvene prakse u mnogim pitanjima ne samo između nas nego i između republika“. Primijetio je i da „se sve više oseća zatvaranje u republičke okvire“, a moralo bi se poći od toga da se u borbi protiv negativnih pojava u društvenom životu „politika vodi na jednom mestu – u CK SKJ, a ne na šest ili više mesta“. Kritizirao je i republičke Centralne komitete koji su po njemu zapostavili veze i kontakte sa lokalnim rukovodstvima i organizacijama Saveza komunista.⁴¹

Međutim, neke fundamentalne promjene ni sam nije zatražio. To što je predložio se ticalo pomoćnog tijela, Organizacionog sekretarijata na saveznom nivou kao i na nivou republika, što je kvalificirao

³⁸ Isto, 11.

³⁹ Isto, 16-17.

⁴⁰ Isto, 18.

⁴¹ Isto, 26, 29-31, 33.

kao neefikasno. Organizaciono-politički sekretarijat je trebao, kao što je navedeno u zaključcima te sjednice, da se bavi „i političkim pitanjima“, da prati i pomaže sprovođenje političke linije SKJ i odluka CK SKJ te da prikuplja i obrađuje politička i organizaciona pitanja za Izvršni komitet i CK SKJ – iste mjere su predložene i za centralne komitete u republikama.⁴²

Taj ne baš inovativan pristup rješavanju problema unutar SKJ podržao je njegovo shvatanje o vođenju partije i njegovu poziciju, naime da znatan dio moći leži u organizaciji partije. No, ipak se nije išlo tako daleko da je Organizaciono-politički sekretarijat trebao da se bavi i političkim pitanjima. Ta formulacija nije preuzeta u konačnoj odluci CK SKJ o zadacima i sastavu pomoćnih organa iz juna 1958. godine.⁴³ Pored toga su zaključci februarske sjednice zabilježili i da se treba izgraditi jedinstveno mišljenje unutar rukovodećih organa Saveza komunista i obezbijediti jedinstvenu praksu. Zatraženo je i pojačanje rada CK SKJ u odnosu na republike kao i preduzimanja oštirih mjera protiv shvatanja da odluke rukovodstava SKJ ne predstavljaju obavezu za rukovodioce i komuniste u cjelini. Sve u svemu, ti zaključci su nosili Rankovićev pečat. Edvard Kardelj, koji je na VII kongresu SKJ zajedno sa Rankovićem izabran za Sekretara CK SKJ, podržao je na toj sjednici Titovo i Rankovićevo shvatanje u pogledu partije. Čak je kritizirao i oportunistički i da „među nama ima nezdravog republikanizma. Doduše, često smo na nekim sporednim pitanjima centralisti, [...], ali kada treba da se neke stvari rešavaju jedinstveno u čitavoj zemlji, tamo smo premalo centralisti“.⁴⁴

Sjednica nije ostala neslužbena. Malo kasnije, 28. februara je objavljeno na prve dvije stranice partijskih novina *Komunist* obimno pismo Izvršnog komiteta svim rukovodstvima i osnovnim organizacijama, gdje su između ostalog priznate „organizaciono-političke

⁴² Isto, 34, 108.

⁴³ Za vrijeme osnivanja je Organizaciono-politički sekretarijat CK SKJ brojao 11 članova. Među njima je bio i Ranković koji je uobičajeno predsjedavao sjednicama. Sekretar prvog sastava je bio Dobrivoje Radosavljević; 1962. i 1963. izmijenjen je sastav tog sekretarijata koji je kao takav opstao samo do VIII. kongresa. Odluka iz 1958. može se naći u: *VIII Kongres SKJ. Izveštaj Centralnog komiteta i Centralne revizione komisije SKJ o radu od Sedmog do Osmog kongresa SKJ*, Kultura, Beograd, 1964., 235-237; opis djelovanja na stranicama 78-80.

⁴⁴ AJ 507, III/75: Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 6. februara 1958., 55.

slabosti“, naročito sa strane rukovodstava. Nabrajane su i tačke koje su bile predmet spomenute diskusije kao „jake partikularističke tendencije“, prije svega u privrednom životu, a javno je kritizirano da su „negativne pojave“ u društveno-političkom životu dobile „ozbiljan vid, pre svega zbog slabosti u političkom radu Saveza komunista, a posebno u radu njegovih rukovodstava“. S tim pismom je naravno poraslo i očekivanje nekih promjena ne samo od strane partije, nego i u cjelokupnom društvu.

Međutim, kao što se moglo očekivati, u toku VII kongresa SKJ, koji je uslijedio malo kasnije, utvrdila se rukovodeća uloga Saveza komunista. Ali sada je trebao da bude, kako je napisano u novom programu SKJ, sve manje „faktor vlasti, a sve više [...] faktor formiranja i razvijanja socijalističke svesti radnih masa“. Zabilježeno je i da osnovni princip kojim se SKJ rukovodi „nije komandovanje, već razvijanje aktivnosti i inicijative građana“ na ličnom primjeru članova SKJ.⁴⁵ Kvalitativna razlika u odnosu na program iz 1952. leži u blagoj liberalizaciji shvatanja društvene uloge SKJ napuštajući proklamovanu ulogu idejno-vaspitnog rukovodioca u korist jedne vrste motora društvenopolitičkih promjena.

Izlaganja Rankovića i Kardelja u sklopu kongresa bila su paradigmatična za oba političara. Dok je prvi zahtijevao monolitnost i učvršćivanje jedinstva SKJ, a time i vlasti, drugi je u pojedinim svojim opaskama kritizirao koncentraciju vlasti. Ranković je podsjetio prisutne delegate da je snaga pokreta „uvek bila u njegovoj organizatorskoj ulozi, u čvrstoj disciplini i jedinstvenosti redova“ i isticao je „potrebu idejne i organizacione monolitnosti Saveza komunista, potrebu neophodne discipline“.⁴⁶ Tematizirao je i „niz negativnih pojava“ u sklopu decentralizacije vlasti i sredstava, naime „lokalni birokratizam, oportunistizam i slično“ te to da su neki kadrovi „decentralizaciju shvatili kao lek za sve bolesti“ što je navodno pogodovalo širenju negativnih pojava.⁴⁷ Kardelj je na drugoj strani pri predstavljanju nacrtu programa SKJ koristio priliku upozoravajući na „preteranu koncentraciju vlasti u rukama državnog aparata i etatički

⁴⁵ *Program Saveza komunista Jugoslavije usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije*, 22-26. aprila 1958., Izdavački centar Komunist, Beograd, 1980., 232, 234.

⁴⁶ Ranković, Aleksandar, „O organizaciono-političkim zadacima Saveza komunista Jugoslavije“, *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1958., 97, 116.

⁴⁷ Isto, 107.

birokratizam“, što bi moglo da koči normalan socijalistički napredak.⁴⁸ Posebno i prilično opširno se obratio i problemu birokratizma, „tendencija da vlast postane polazna tačka jednog procesa u kome bi državni aparat sve više dobivao odlučujuću ulogu u produkcionim i društvenim odnosima uopšte“. Spomenuo je da je SKJ „radikalno podsekao korene tom procesu“, ali je upozoravao i da „te tendencije“ nisu sasvim likvidirane i da se oni između ostalog „izražavaju u obliku samovolje nekih organa, u vidu podcenjivanja nužnosti da se usklađuju opšti društveni i lični interesi“, ali i u „obliku birokratskog centralizma, egoističkog partikularizma i nacionalizma“.⁴⁹

Kardelj je u odnosu na Rankovića preko metafore „birokratizam“ upućivao na ograničenost državne vlasti, dok mu decentralizacija vlasti nije bila srž problema. Suprotno tome, Ranković je baš decentralizaciju vlasti donekle usko vezao za gubitak političke kontrole, a time i ublažavanje političke moći CK SKJ.

Prva polovina šezdesetih i zaoštavanje unutarpolitičkog diskursa

Prijelaz u šezdesete godine je praćen novim društvenopolitičkim izazovima. Jugoslavija i njeno društvo su se jako promijenili već u pedesetima. No, zemlja se sve više otvarala prema vanjskom svijetu, kretala se „između“ Istoka i Zapada, te je modernizacija Jugoslavije sve više utjecala na razne oblasti života, od preobražaja sela i gradova do novih stepena unutardruštvenog diskursa kao što je bio slučaj unutar kulturne scene, ali i u nauci (primjer Korčulanske ljetne škole).⁵⁰ Na drugoj strani su ekonomska kriza u prvoj polovini šezdesetih, ali i sve veći problemi, supsumirani pod geslom „nacionalni odnosi“ – s time i odnos glavnog grada Beograda prema republičkim centrima – koji su sve više privlačili pažnju u unutarpartijskoj političkoj debati. Zato i ne začuđuje da je pod utiskom velikih društvenopolitičkih promjena došlo i do sastavljanja novog ustava koji je trebao da odražava društve-

⁴⁸ Kardelj, Edvard, „Povodom nacrtu programa Saveza komunista Jugoslavije“, na istom mjestu, 287-288.

⁴⁹ Isto, 304-305.

⁵⁰ O često nazvanim „zlatnim“ šezdesetim godinama u Jugoslaviji vidi: *Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, ur. Hannes Grandits, Holm Sundhaussen, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2013.

nu stvarnost. Unutarpartijski diskurs koji je vođen oko novog ustava od 1961. je neminovno tangirao, barem indirektno, i Savez komunista iako on skoro i nije spomenut u tome. U centru pažnje su stajali oblici državne vlasti – „deetatizacija“ – ali i odnosi između federacije i republika kao i pitanje ograničenja reizbornosti i rotacije kadrova. SKJ je viđen kao „idejna rukovodeća snaga“. Ranković u raspravama oko ustava nije bio posebno vidljiv. Vodeću ulogu je igrao Kardelj. Možda Ranković kao neki garant jedinstva SKJ nije ni vidio potrebu da se uključi u diskusiju baš zato što Savez komunista nije bio usred pažnje i što njegova društvenopolitička uloga nije bila upitna, a oko pitanja unutrašnjih poslova se uključio njegov nasljednik na mjestu ministra unutrašnjih poslova Svetislav Stefanović koji se slagao sa svim načelima koja je iznio Kardelj u svom referatu oko prednacrtu novog ustava (novembar 1961), kao i u vezi dalje decentralizacije zemlje. Jedino je zatražio da se u ustavu nešto kaže o mjestu i ulozi službe unutrašnjih poslova u unutrašnjem sistemu, koja po njemu „sve više poprima karakter jedne javne službe, a manje ostaje kao služba gonjenja“.⁵¹

Savez komunista naravno nije ostao netaknut tim diskursom. Simptomatična za to nije samo problematizacija društvenopolitičke situacije u okviru VIII kongresa Saveza komunista (7–13.12.1964). Uvid u tešku situaciju u kojoj se nalazila zemlja, odnosno Savez komunista, daje već i proširena sjednica Izvršnog komiteta CK SKJ, održana između 14. i 16. marta 1962. sa 51 sudionikom i označena u literaturi kao početak kraja Jugoslavije.⁵² Po Miodragu Zečeviću, najznačajniji faktor tadašnje krize društvenog sistema bila je „kriza jednopartijskog sistema, odnosno jednopartijskog monopola vlasti koji je po metodu i sadržaju u mnogome iscrpeo svoje prostore progresivnog činioca društva“.⁵³ Međutim, iako se ta sjednica nije formalno bavila Savezom komunista već političkim i ekonomskim problemima u vezi

⁵¹ AJ 507, III/87: Stenografske beleške sa proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 22. novembra 1961., 28. U toj fascikli se nalazi i dokument Neka načelna pitanja za prednacrt novog ustava FNRJ, Beograd, novembar 1961.

⁵² AJ 507, III/88: Stenografske beleške sa Proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 14., 15., i 16. marta 1962. Materijale te tajno snimane sjednice (spisak lica, stenogram, prijedlog zaključaka itd.) koji se nalaze u navedenoj fascikli objavio je Arhiv Jugoslavije skoro u potpunosti: *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, ur. Miodrag Zečević, Beograd, 1998.

⁵³ Zečević, Miodrag, „Predgovor“, *Početak kraja SFRJ*, 14.

privredne situacije, Savez komunista se prilično brzo našao u žarištu diskusije. Kritika je otišla dotle da je Veljko Vlahović, član IK CK SKJ, čak postavljao i pitanje „sagledavanja koncepcije šta znači rukovodeća uloga Saveza komunista Jugoslavije“. Vidio je čitav niz slabosti u radu rukovodećih organa CK i centralnih komiteta republika, tvrdio da nije nađen pravi mehanizam za ostvarivanje rukovodeće uloge Saveza komunista i napomenuo da je njegov karakter sve više i više nejasan.⁵⁴ Kritike na račun partije na proširenoj su sjednici stizale manje više sa svih strana. Kritizirala se neefikasnost, nejedinstvenost u partiji, „gubljenje međusobnog poverenja“ (Kardelj), „izvesne deformacije“ u Savezu komunista (Stefanović), isticalo se da nema političkog centra, da „nema političkog rukovodstva“, ni u Beogradu, ni u republikama, da se Savez komunista potpuno povukao u stranu i postao registrator događaja, a ne snaga koja treba da rukovodi i usmjerava (Stefanović).⁵⁵ Tematiziralo se također generacijsko pitanje, postojeći nacionalizam, birokratija i korupcija, ali i kadrovska politika.⁵⁶

Za Rankovića je situacija bila u najmanju ruku škakljiva. Na jednoj strani je bio svjestan toga da se partija nalazila u krizi, da je bila pod upitom njezina, a time i njegova politička moć, dok je sa druge strane vidio i potrebu da se brani postojeći sistem. Izlaz nije tražio u tome

„da rušimo sada ono što smo izgradili uz vrlo velike teškoće i napore, da nešto sada reorganizujemo, menjamo, ili da se vraćamo nazad [...]. Svrha je, pre svega, da nekako bolje organizujemo sprovođenje zadataka, sprovođenje linije koju mi, čini mi se, po mnogim pitanjima već imamo izrađenu i da dopunimo, da uklonimo izvesne šupljine, izvesne pukotine ako ih imamo u tom našem sistemu i to, kako da kažem, u našoj državnoj organizaciji.“⁵⁷

Odgovornost vidi u prvom redu u nedovoljnoj aktivnosti republičkih izvršnih komiteta u vezi sprovođenja linije i zaključaka, u tome da svako samo svoje interese gleda, svoj sektor, svoju republiku ili svoj srez i komentira da „smo pomalo razvodnili ulogu Saveza komunista.“ Međutim, kritizirao je i nejedinstvo u partiji i zalagao se za punu

⁵⁴ *Početak kraja SFRJ*, 131.

⁵⁵ Isto, 181, 183 (Stefanović, oba puta), 190 (Kardelj).

⁵⁶ Vidi i opširnu analizu te sjednice i argumentacije „reformskog“ odnosno „konzervativnog“ krila u partiji kod Unkovski-Korica, *The Economic Struggle for Power*, 188-203.

⁵⁷ *Početak kraja SFRJ*, 103.

samostalnost republičkih CK, ali to u okviru politike i zaključaka SKJ, a ne da bude koaliciona partija.⁵⁸ Za Rankovića društvenopolitička pozicija i strukture unutar Saveza komunista nisu bile upitne. Ni drugi učesnici te sjednice to nisu osporavali. Čak je Kardelj priznao da se potpuno slaže sa Rankovićem, „da smo mi političku akciju, akciju Partije, prilično razvodnili“. Ali on je u odnosu na Rankovića zatražio i da se nešto promijeni, „jer ako se tu neće promeniti, ja nisam uveren da će biti neke veće koristi od formalnog zaklinjanja na jedinstvo“.⁵⁹

U vodama navodno jakog Saveza komunista stajao je i dalje moćan Ranković kojeg je podržavao Tito. On je na kraju sjednice bio svjestan da će trebati prilično dugo da bi se riješila pojedina konkretna pitanja. No, podupirao je i Rankovića poimenično, ali i ukazivao na to da postoji izvjesna kriza u rukovodstvu, neslaganje i da se gubi autoritet rukovodioca.⁶⁰

Rankovićev duktus i njegovo shvaćanje vođenja politike manje-više se slijedilo pri sastavljanju zaključaka te proširene sjednice. Tako se u prve dvije tačke traži da se rad rukovodećih organa Saveza komunista „odozgo prema dole neodložno i odlučno“ orijentiše na blagovremeno usklađivanje stavova i zajedničkih napora, zatraženo je poboljšanje rada republičkih CK kao i oštija odgovornost i disciplina rukovodećih komunista i članova Saveza komunista na sprovođenju linije Saveza komunista te stavova i zaključaka centralnih i republičkih organa, ali i da se u svim tijelima i organizacijama obezbijedi poštovanje principa demokratskog centralizma.⁶¹

Drugi rezultati bili su sazivanje proširenih republičkih sjednica izvršnih komiteta CK SK između 27. marta i 1. aprila, te pismo IK CK SKJ rukovodstvima i organizacijama (3.4.1962). To pismo je u odnosu na pisma iz 1953. i 1958. najjače izrazilo stavove koji se odnose na rad i ponašanje rukovodilaca.⁶² Priznato je da se sprovođenje preporuka i zaključaka CK SKJ, uključujući i pismo Izvršnog komiteta CK SKJ iz 1958., odvijalo često kampanjski, nepotpuno

⁵⁸ Isto, 104, 107.

⁵⁹ Isto, 197, 198.

⁶⁰ Isto, 253, 254, 256, 257.

⁶¹ AJ 507, III/88: Zaključci proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 14., 15. i 16. marta 1962.

⁶² Perić, Ivan, „Politička kretanja u svjetlosti pisama Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije“, *Politička misao*, 3, 1, 1964., 98.

ili površno, da je „odnos nekih partijskih, političkih i državnih rukovodilaca prema usvojenim odlukama olabavio, da oni često te odluke nedosledno sprovode, da ravnodušno posmatraju neke negativne pojave, da svojim postupcima doprinose njihovom daljem gomilanju“.⁶³ Međutim, problematizirano je i privredno stanje i zahtijevana je veća proizvodnja u industriji i poljoprivredi, maksimalno pojačanje izvoza i izvršenje redukcije uvoza.

Loš ekonomski razvoj, nacionalni odnosi i pitanja oko kadrovske politike ostali su breme na leđima Saveza komunista. Rasprave koje su vođene unutar IK CK SKJ (28. oktobra i 4. decembra 1964) neposredno prije VIII kongresa to dobro pokazuju. Tematizirano je postavljanje novih kadrova u najviše partijske organe kao i neki od aktualnih problema u Savezu komunista. No, istinski nov izazov je ležao u opštim društvenim promjenama koje su u prvoj polovini šezdesetih dosegli nov kvalitet. Kardelj je to shvatio kada je 28. oktobra 1964. u krugu članova IK upozoravao na sljedeće:

„Komunisti se nalaze pred sasvim drukčijim zadacima nego što je to bilo ranije. Situacija se mnogo izmenila, nove pojave i nova idejna shvatanja se pojavljuju. Novi ljudi igraju sve veću ulogu i zbog toga se moramo bolje organizovati. [...] Jasno je da ne možemo više policijski goniti ove pojave i razna strujanja u našem društvu. Ali, pošto smo kao komunisti nesposobni da se borimo, nove snage, dolaze sve više do izražaja. Tako je stanje kod filozofa, isto i kod ekonomista.“⁶⁴

Nedvojbeno je mislio i na filozofe koji su se od 1964. okupljali u takozvanoj Korčulanskoj ljetnoj školi i koji su na sasvim nov način – kritika je došla iz sredine intelektualaca – kritizirali i izazvali vlast. Međutim, „nove pojave“, „novi ljudi“, „nove snage“ su prouzrokovale i nov diskurs oko političkog rukovodstva, kao što se vidi na primjeru izbora najviših organa i organizovanja Centralnog komiteta u okviru VIII kongresa. Vidljiva je u tom kontekstu i ograničenost personalizirane moći Aleksandra Rankovića, ne samo u krugu Izvršnog komiteta. Bio je na primjer protiv povećanja Centralnog komiteta na 151 člana kao i za postavljanje četiri, a ne tri sekretara CK: u sklopu VIII

⁶³ *Komunist*, 14. juni 1962., 3.

⁶⁴ AJ 507, III/104: Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 28. oktobra 1964., 20.

kongresa povećan je broj članova Centralnog komiteta za 20, na 155, i pored Kardelja i Rankovića postavljen je još jedino Veljko Vlahović kao sekretar CK SKJ.⁶⁵ Međutim, prava rasprava je vođena oko obnove Centralnog komiteta i postupanja prema starim kadrovima. Postojeću dilemu je izrazio Tempo kada je ukazao na to da „treba osvežiti sastav Centralnog komiteta novim ljudima [...] Nije zato da se odbacuju kadrovi iz revolucije, ali nije ni za to da ne može niko da otpadne iz sadašnjeg sastava Centralnog komiteta“. Pa i Kardelj je iznio bojazan da ne bi trebalo ići na neke veće kadrovske promjene u vremenu kada treba rješavati mnoga krupna pitanja, dok je Tito naglašavao da treba voditi računa da „oni ljudi koji su kapital za revoluciju i uživaju ugled treba da ostanu“.⁶⁶ Ovakav stav je donekle otežao pitanje obnove. Međutim, rješenje koje je ušlo u novi statut – novina da se prilikom svakih izbora mijenja najmanje jedna četvrtina dotadašnjeg rukovodstva – imalo je snažnu Rankovićevu podršku, a u tome ga je podržao i Kardelj, dok su se oba razišla u ocjeni pomoćnih tijela u Centralnom komitetu. Naime, dok je Kardelj upozoravao da se razne pojave i strujanja u društvu ne mogu više „policijski goniti“, Ranković se branio riječima „podcrtavati negativne pojave i raditi na njihovom uklanjanju – to ne mora da bude rdjava praksa“.⁶⁷

Inače je situacija unutar Izvršnog komiteta pred kongres bila dosta napeta. Tito je na sjednici od 28. oktobra izrazio mišljenje da u rukovodstvu (tj. Izvršnom komitetu) postoji kriza rukovodstva, da nema jedinstva u rukovodstvu, jer članovi Centralnog komiteta ne sprovode donesene odluke, da je slična situacija u republikama i da su povećane pojave nacionalizma i šovinizma odraz takvog stanja. Očekivao je čak da će se zaoštriti situacija, pa je zato i zahtijevao da je najhitniji zadatak „da učvrstimo naše jedinstvo“.⁶⁸ U toku te sjednice parafrizirao je i Kardelja ukazujući na to „da se situacija u narodu promenila u posljednje dve godine i raspoloženje nije u

⁶⁵ AJ 507, III/104: Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 28. oktobra 1964.; Unkovski-Korica je, grupirajući članove Izvršnog komiteta oko „konzervativnog“ krila i krila koje je tendiralo ka (pretežno ekonomskim) reformama, Vlahovića uvrstio u zadnji tabor; vidi: Unkovski-Korica, *The Economic Struggle for Power*, 189-190.

⁶⁶ AJ 507, III/104: Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 28. oktobra 1964., 17 (Tempo), 21 (Kardelj), 24 (Tito).

⁶⁷ Isto, 20 (Kardelj), 27 (Ranković).

⁶⁸ Isto, 22-23.

masama kakvo je bilo ranije“. Međutim, stvarna težina situacije je dokumentirana u zapisniku riječima:

„[Tito] Iznosi da nikada nije osećao veći teret i nije bio zabrinutiji, jer oseća da ne može ništa da učini. Podvlači da ako se tako nastavi i ubuduće da će biti prinudjen da podnese ostavku na funkciju Generalnog sekretara Saveza komunista.“⁶⁹

Savez komunista je stajao pred zaokretom. U svemu tome začuđuje Rankovićeva suzdržanost u diskusiji oko Saveza komunista, jer nije zabilježeno u zapisniku da se u vezi toga značajno istakao. No, možda nije ni vidio potrebu, jer su se njegovi zahtjevi, koje je ponavljao posljednjih godina („jedinstvo“ među komunistima), poklapali sa Titovim opomenama. Možda ustvari nije ni osporavao Kardeljevo mišljenje da se unutar SKJ radi „pre svega o konfliktu između konzervativno-birokratske linije koja teži da zadrži administrativno rukovođenje i između samoupravljanja. [...] Kada bi mi ove stvari jasno postavili i po njima zauzeli jasne stavove mogli bi i probleme lakše rešavati“.⁷⁰ Svakako je situacija morala da bude vrlo neugodna pa čak i opasna za njega koji je toliko jako identificiran sa Savezom komunista kao njegov „čuvar“ u trenutku kada je svako očekivao zaokret.

Rankovićev govor na VIII kongresu, kada je Tito postavio nacionalno pitanje na političku agendu i kada je „liberalno“ krilo unutar partije odnijelo prevlast,⁷¹ donekle je simptomatično za njega. Branio je vodeću ulogu Saveza komunista, osudio „birokratska shvatanja“, isto kao i „pseudoliberalistička i malograđansko-anarhistička shvatanja“, ali zagovarao i dalje princip demokratskog centralizma unutar SKJ.⁷² Iz njegovog ugla, braneći u međuvremenu iluzorno jedinstvo partije, to je možda i bilo razumljivo. Međutim, kod njega se ne prepoznaje neki konceptualni dalji razvoj oko koncepta „demokratskog centralizma“.

⁶⁹ Isto, 34-35.

⁷⁰ Isto, 39.

⁷¹ Vidi o VIII kongresu: Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, C. Hurst & Company, London, 1977., 166; o nacionalnom pitanju na tom kongresu: Haug, Hilde Katrine, *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, Communist Leadership and the National Question*, I.B. Tauris, London – New York, 2012., 183-186.

⁷² *Osmi kongres SKJ*, Kultura, Beograd, 1964., 114-115, 126-127.

Ipak, na kongresu iz 1964. „demokratski centralizam“ je imao i snažnu podršku unutar partije. Tako je Lazar Koliševski u referatu o promjenama i dopunama statuta SKJ napomenuo da prijedlog statuta izražava „kvalitativno produbljivanje suštine principa demokratskog centralizma“ i da je „demokratski centralizam [...] izraz i uslov jedinstva komunista“.⁷³ No, Ranković ostaje prilično „blijed“ u političkoj areni pa je tako dao drugima mogućnost preuzimanja inicijative u tim presudnim danima. Time mu je najveći oponent Kardelj, koji u svom referatu na kongresu nije ni stavio fokus na SKJ, dobio priliku da se profilise. On je ponudio promjenu sveukupne situacije uz dalji napredak samoupravljanja. Pledirao je protiv „etatističkog paternalizma“, aludirajući na Savez komunista i zatražio da se prevaziđu ostaci „etatističko-administrativnih oblika određenih centralizovanih društvenih funkcija“.⁷⁴

Kardelj je u narednim mjesecima znao preuzeti inicijativu, tako i na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ, održanoj 12. i 13. novembra 1965. godine. Ovdje su se, kao što je Milan Piljak primijetio, preokrenule uloge u odnosu na februarsko zasjedanje iz 1958. godine. Sada je Kardelj, a ne Ranković, držao završne riječi.⁷⁵ Upozoravajući na mogući krah kursa na samoupravljanje, postavljao je retoričko pitanje da li je

„bolje da se vratimo na nekakav policijski režim pa da silom odozgo stegnemo i nametnemo određena rešenja. Ja, naravno, mislim da niko od nas ne misli da ova druga mogućnost uopšte dolazi u obzir. [...] Ali ima ljudi koji danas više [ko u originalu; E.P.] već pozivaju na to da je potrebno stvoriti red i nametnuti politiku čvrste ruke u Jugoslaviji. A to kad kažem čvrste ruke mislim u negativnom smislu, nametnuti u stvari jedan velikodržavni sistem koji će podrediti velikodržavnom interesu i sve one druge opravdane interese naroda Jugoslavije“.⁷⁶

Ovdje korištena retorika već upućuje na dodatno političko zaoštrenje u kontekstu privredne reforme iz 1965. godine. Ona, izvršavanje

⁷³ Isto, 230.

⁷⁴ Isto, 68, 90.

⁷⁵ Piljak, Milan, „Power Game in Tito's Yugoslavia. Conundrum of Aleksandar Ranković's Overthrow from Power“, *Tokovi istorije*, 3, 2014., 172.

⁷⁶ AJ 507, III/113: Stenografske beleške sa sednice Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 12. i 13. novembra 1965. u Beogradu, 163-164.

odluka VIII kongresa i odnosi među rukovodećim komunistima, bile su prva tačka dnevnog reda novembarskog zasjedanja. Na tome je Tito izrazio mišljenje da se odluke kongresa ne poštuju, da je situacija sada mnogo gora nego što je bila uoči kongresa i da politička situacija nije dobra ni u masama ni u redovima Saveza komunista.⁷⁷ Uz to je i primijetio da ni odnosi u Izvršnom komitetu nisu najbolji, da je svako za sebe i da „uzroci nekim stvarima potiču od nas gore. Sve više se shvata dole, u širokim masama, da kod nas gore nešto nije u redu.“ A istovremeno je vidio „da od nas zavisi dalji uspešni razvitak celokupnog našeg društvenog života a preko nas i Saveza komunista“. Međutim zatražio je i „da se prestane sa centralizacijom svega onoga što nije neophodno nužno“.⁷⁸ Time je Tito izrazio želju za daljom decentralizacijom, ali je naglasio i odgovornost političkog vrha SKJ za postojeće političko stanje.

Veoma živa diskusija u toku te sjednice dobro pokazuje napetosti unutar Saveza komunista. Ranković je u svemu tome zahtijevao da se Savez komunista prema postojećim problemima postavi „na jedan drukčiji i nov način nego do sada“.⁷⁹ Ali njegov nalet rješenja baš i ne pokazuje neku inovativnost. Ukazivao je na to da na skoro svim nivoima nema potrebne discipline u sprovođenju mjera koje su donijete, da je SK nedovoljno organizovan za efikasniju borbu protiv „negativnosti“ u društvenom životu i da se stvara jedno javno mnijenje „u kome su moguće sve negativnosti“. To što je konačno zagovarao je bilo „da se ne treba ustručavati ni od oštrijih mera, naravno razumnih mera, jer nas nereagovanje može kasnije politički skuplje koštati“.⁸⁰ Međutim, mora se dodati da su i ostali drugovi bili skloni tome da se poduzmu mjere prema „antisocijalističkim ispadima“ i sve većoj kritici unutar štampe prema vlasti; ali stvar je u tome što se Savez komunista kretao na mrtvoj tački i što Ranković ni u tom trenutku nije pokazao inovativnost da ga vidljivo okrene prema budućim izazovima.

⁷⁷ Isto, 2-3, 6.

⁷⁸ Isto, 15-17.

⁷⁹ Isto, 131.

⁸⁰ Isto, 136-137.

Sudbonosna 1966. godina

Društvenopolitička situacija u državi nije se poboljšavala. Naprotiv, sve više se u javnosti tematiziralo ekonomsko stanje – unutar vlade se najkasnije u aprilu te godine znalo da je ekonomska reforma propala⁸¹ – ali i relacije između Beograda i republičkih centara, navodne partikularističke tendencije, međunacionalni odnosi i rado kritiziran birokratizam. Konačno je društvena kritika uzela toliki mah da je politički vrh – ovdje se prvenstveno misli na Tita – morao da reaguje, jer se SKJ pokazao kao nesposoban politički čimbenik pri rješavanju krizne situacije. Ovo donekle potvrđuje i sastanak IK CK SKJ od 28. aprila 1966., nedugo poslije III plenuma CK SKJ u martu koji je povećao pritisak na aktere.⁸²

U Izvršnom komitetu je tematizirana reorganizacija izvršnih tijela Centralnih komiteta da bi se moglo, kao što je Tito objasnio, „bolje, efikasnije i autoritativnije delovati kao rukovodstvo“, jer „kod nas ima divljanja po svim linijama, grupašenja, frakcionašenja i uopšte nediscipline“. Zahtijevao je „jedno rukovodstvo koji će imati puni autoritet“.⁸³ Uzimajući te okolnosti u obzir, mišljenja sam da je to bio i ključni razlog zašto je došlo do takozvanog Brionskog plenuma 1. jula 1966. godine. Značaj tog plenuma – gdje je donesena i odluka o reorganizaciji i demokratizaciji SKJ⁸⁴ – za dalji društvenopolitički razvoj zemlje teško se da podcijeniti. Međutim, Savez komunista pod vodstvom Rankovića i u postojećem organizacijskom obliku izgleda nije bio primjeren vremenu. SKJ je gubio na autoritetu i ugledu, čak se Savez komunista pokazao kao kočnica za preuređenje zemlje. Tako je Tito poslije niza kritičnih godina i sve dublje unutarstranačke krize koja se pokazivala pogotovo unutar Izvršnog komiteta bukvalno morao da reaguje da bi sačuvao SKJ kao ključni i moćni politički faktor koji će biti u stanju da se suprotstavi

⁸¹ Kežić, *Bauen für den Einheitsstaat*, 104.

⁸² Paradigmatičan primjer za visoka očekivanja može da bude udarni članak Bogdana Osolnika („Uoči Treće sednice CK SKJ. Komunisti i reforma“), objavljen u novinama *Komunist* (24.2.1966), u kojem je pisao da Savez komunista svoju istorijsku ulogu može da ispunjava samo ako se „smelo i dosledno oslobađa svega onog što je objektivno preživelo i stoga može predstavljati smetnju i prepreku novom i progresivnijem“.

⁸³ AJ 507, III/117: Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SKJ, održane 28. aprila 1966., 3.

⁸⁴ Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 390.

sve većim društvenopolitičkim izazovima. Tražio je izlaz iz krize uz pomoć mjerodavnog preokreta, naslanjajući se na „reformatorsko“ krilo unutar partije, odbacujući „svemoćnog“, ali na kraju i neuspješnog Rankovića.

Optužbe izražene protiv Rankovića (i Stefanovića) u kontekstu Brionskog plenuma – navodno borba za vlast, opstrukcija samoupravljanja ili ozvučavanje Titovih prostorija – ovdje ne ulaze u analizu.⁸⁵ Međutim, ne treba zaboraviti da se s jedne strane radi i o političkom procesu,⁸⁶ koji je s druge strane otvarao značajne društvenopolitičke promjene. U tom kontekstu je i Savez komunista dobio priliku da se pokaže kao obnovljen politički faktor.

Zaključak

Ranković je sa svojim autoritetom bio važan faktor za politički sistem poslijeratne Jugoslavije. Poslijeratni politički razvoj, političke strukture, bliskost sa Ministarstvom unutrašnjih poslova i unutar-nja organizacija Saveza komunista dali su mu visok stepen političke moći. Unutar te konstrukcije i kao dio velike trojke Tito – Ranković – Kardelj pokazao se kao čuvar stečenog koji je bio vrlo oprezan u vezi reformi. Posmatrajući razdoblje koje je ovdje uzeto u obzir (1952–1966) i pitanje odnosa između institucionalizirane vlasti i

⁸⁵ U Predlogu Komisije za izradu izvještaja SIV-a od 19. novembra 1966. je na primjer zabilježeno da se oko Rankovića formirala grupa istomišljenika, „povezana ne samo istovetnim političkim pogledima već i srodnim interesima u borbi za vlast i da se za ostvarivanje svojih ciljeva grupa koristila sredstvima kojima se krše Ustav SFRJ i postojeći zakonski propisi“, da je „grupa sistematski vršila opstrukciju ustavnog poretka, [...], u prvom redu opstrukciju samoupravljanju“, da se zalagala za politiku „čvrste ruke“, koja bi mogla značiti jedino povratak na prevazidjene oblike političkog ustrojstva društva“, da je djelovala sa „velikodržavnih, centralističkih i šovinističkih pozicija“ i pothranjivala „medjusobno nepoverenje, veštački oživljavala prevazidjene međunacionalne raspre i podsticala sumnju u privrženost pojedinih nacionalnosti opštejugoslovenskim interesima“, i to sve uz pomoć zloupotrebljavanja Službe državne bezbednosti. Napokon je ukazivano na to da izuzetnu težinu ima ozvučavanje radnog kabineta i rezidencije Predsednika Republike. Vidi Arhiv Republike Slovenije (SI AS), 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, tehn. enota 1144, škatla 215-3: Izveštaj o protivustavnoj delatnosti grupe oko Aleksandra Rankovića i o zloupotrebljavanju Službe državne bezbednosti u političke svrhe, 1-3.

⁸⁶ Na politički motiv i borbu oko vlasti ukazivao je već i Branko Petranović (*Istorija Jugoslavije*, 386, 388); opširnu analizu o događajima u junu i julu 1966. daje Piljak, Miljan u: „Brionski plenum 1966. godine. Pokušaj istoriografskog tumačenja događaja“, *Tokovi istorije*, 1, 2010.; o pitanju ozvučavanja vidi: Cvetković, „Fall of Aleksandar Ranković“.

personalizirane moći, na primjeru Rankovića pokazuje se međusobna povezanost između jednoga i drugoga koja je prošla kroz razne faze. Unutar Saveza komunista, odnosno IK CK SKJ kao foruma političkog diskursa i institucionaliziranog oblika vlasti, pokazuju se već u prvoj polovini pedesetih godina prvi rascjepi. To je u trenucima kada se pokazivala i produbljivala kriza u rukovodstvu partije primilo kritičnu formu. Međutim, ta kriza sve više dobija na dinamici u trenutku kada su se glavni politički akteri razišli u svojim shvaćanjima rješavanja krize. Dok za Rankovića jaka društvenopolitička pozicija SKJ i princip demokratskog centralizma – koji nije znao da ga koncepcionalno preoblikuje i „modernizira“, da ga prilagodi novim uslovima – nisu bili upitni, zadnje sve više biva upitno sredinom šezdesetih godina. Tada su se ubrzali procesi i jače zaoštrili probleme u kontekstu privredne reforme. Vidljiva nemoć SKJ pri ostvarivanju postavljenih principa, ograničenost kohezivne snage, pa donekle i nesposobnost u upravljanju partijom i gubljenje autoriteta, ne pokazuju samo Rankovićevu ograničenost političke moći. U toku teške krize zaoštrilo se pregovaranje o političkoj moći unutar Saveza komunista, pa je čak Savez komunista kao garant stabilитета postao upitan, a sa njim i Aleksandar Ranković. Stoga je, kako bi Tito sačuvao političku moć Saveza komunista, logična posljedica bila Rankovićev pad.

Bibliografija

Izvori

- Arhiv Jugoslavije (AJ), 836 Kancelarija Maršala Jugoslavije
Arhiv Jugoslavije (AJ), 507 Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije
Arhiv Republike Slovenije (AS), 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije
Hrvatski državni arhiv (HDA), 1002 Osobni fond Vladimira Bakarića
Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije), Kultura, Beograd, 1952.
Ko je ko u Jugoslaviji. Jugoslovenski savremenici, Hronometar, Beograd, 1970.
VIII kongres SKJ. Izveštaj Centralnog komiteta i Centralne revizione komisije SKJ o radu od Sedmog do Osmog kongresa SKJ, Kultura, Beograd, 1964.

- Kardelj, Edvard, „Povodom nacrtu programa Saveza komunista Jugoslavije“, *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1958., 139-182.
- Osmi kongres SKJ*, Kultura, Beograd, 1964.
- Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, ur. Miodrag Zečević, Beograd, 1998.
- Program Saveza komunista Jugoslavije usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, 22–26. aprila 1958.*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1980.
- Program i Statut Komunističke partije Jugoslavije. Usvojeni na V kongresu Komunističke partije Jugoslavije 28 jula 1948.*, Borba, Beograd, 1948.
- Ranković, Aleksandar, „Organizaciona pitanja“, *Komunist* [ćirilčko izd.], 4, 6, 1954., 263-291.
- Ranković, Aleksandar, „Problemi iz rada Saveza komunista“, *Komunist* [ćirilčko izd.], 3-4, 15, 1956., 173-204.
- Ranković, Aleksandar, „O organizaciono-političkim zadacima Saveza komunista Jugoslavije“, *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1958., 87-137.
- Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNR Jugoslavije i Ustavni zakon NR Hrvatske*, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1953.

Literatura

- Banac, Ivo, „Hrvatski dilasovci“, *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina, FF press, Zagreb, 2011., 19-27.
- Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi, 1918–1985*, Školska knjiga, 3. dopunjeno izdanje, Zagreb, 1985.
- Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
- Cvetković, Srđan, „Fall of Aleksandar Ranković and Condemnation of ‘Rankovićism’“, *Tokovi istorije*, 3, 2016., 111-144.
- Djilas, Milovan, *Nesavršeno društvo. I dalje od „nove klase“*, Naša reč, London, 1970.
- Dilas, Milovan, *Vlast*, Naša reč, London, 1983.
- Haug, Hilde Katrine, *Creating a Socialist Yugoslavia. Tito, Communist Leadership and the National Question*, I.B. Tauris, London – New York, 2012.

- Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat?*, ur. Hannes Grandits, Holm Sundhaussen, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2013.
- Kežić, Danijel, *Bauen für den Einheitsstaat. Die Eisenbahn Belgrad-Bar und die Desintegration des Wirtschaftssystems in Jugoslawien (1952–1976)*, De Gruyter Oldenbourg, München, 2017.
- Korbel, Josef, *Tito's Communism*, The University of Denver Press, Denver, 1951.
- Unkovski-Korica, Vladimir, *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment*, I.B. Tauris, London – New York, 2016.
- Mataković, Hrvoje, „Temeljne značajke historijskog institucionalizma“, *Glasnik prava*, 5, 2, 2014., 1-11.
- Perić, Ivan, „Politička kretanja u svjetlosti pisama Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije“, *Politička misao*, 3, 1, 1964., 88-107.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije. Knj. III: Socijalistička Jugoslavija*, Nolit, Beograd, 1988.
- Piljak, Miljan, „Brionski plenum 1966. godine. Pokušaj istoriografskog tumačenja događaja“, *Tokovi istorije*, 1, 2010., 73-95.
- Piljak, Milan, „Power Game in Tito's Yugoslavia. Conundrum of Aleksandar Ranković's Overthrow from Power“, *Tokovi istorije*, 3, 2014, 159-176.
- Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, C. Hurst & Company, London, 1977.
- Schimank, Uwe, „Neoinstitutionalismus“, *Handbuch Governance. Theoretische Grundlagen und empirische Anwendungsfelder*, ur. Arthur Benz i dr., VS, Verl. für Sozialwiss., Wiesbaden, 2007., 161-175.
- Sofsky, Wolfgang, Rainer Paris, *Figurationen sozialer Macht. Autorität – Stellvertretung – Koalition*, Leske + Budrich, Opladen, 1991.
- Warner Neal, Fred, „The Communist Party in Yugoslavia“, *The American Political Science Review*, 1, 51, 1957., 88-111.

Veoma različitim putevima u socijalizam. Jugoslovenski komunisti i afrički napredni pokreti (1945–1970)¹

NEMANJA RADONJIĆ

Na VII kongresu Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) održanom u Ljubljani 1958, u atmosferi obnovljenog ideološkog sukoba sa Istočnim blokom, delegati „lagera” demonstrativno su napustili zasedanje. Ipak, u sali su ostali predstavnici „progresivnih snaga sveta” – „Trećeg sveta”,² afričkih partija i oslobodilačkih pokreta iz kolonija. Uskoro je novi talas svetskih revolucionara, poput Ernesta Oundija (Ernest Ouandié) iz Narodne Unije Kameruna (*Union des Populations du Cameroun*, UPC), pozdravio jugoslovenske delegate. Fotografije kongresa prikazuju vrh SKJ, ljude poput Tita, Stambolića i Kardelja, kako ispod velikih postera Marksa, Engelsa i Lenjina pokroviteljskim očima posmatraju afričke predstavnike.³ Sa jedne strane, jugoslovenski komunisti su time podvukli svoju misiju (socijalizma kao svetskog procesa), a sa druge su nehotice ponovili sliku sa II kongresa Kominterne, gde su afrički i afroamerički predstavnici pozvani radi demonstriranja

¹ Ovaj rad je rezultat rada na projektu *Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identiteti u Srbiji u 20. veku* (No 47019) pri Institutu za noviju istoriju Srbije, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² Iako percipiramo problematičnost upotrebe termina „Treći svet”, čiji se smisao promenio bezbroj puta od njegove prve upotrebe u listu „L’Observateur” od strane Alfred Sovija (Alfred Sauvy) 1952. (Prashad, Vijay, *The Darker Nations. A people’s History of the Third World*, New Press, New York, 2007, 9) te kako je njegova upotreba kritikovana i u Jugoslaviji zbog inherentno „buržoaskog porekla” toga termina (Usp. Stanovnik, Janez, *Zemlje u razvoju u svjetskoj privredi*, Informator, Beograd, 1965; Blagojević, Novica, *Međunarodno kretanje kapitala i finansiranje razvoja nerazvijenih zemalja*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1968) korišćićemo ga u ovom tekstu bez navodnika kako ne bi opterećivali čitaoca, sada kada smo istakli njegovo poreklo i njegovu zamišljenu geografiju.

³ Predstavnik Narodne unije Kameruna Ernest Ouandi pozdravlja VII kongres SKJ, 23. april 1958, Muzej istorije Jugoslavije, <http://foto.mij.rs/site/gallery/1962/photo/168>, 11.11.2018.

„globalnosti”, ali i antikolonijalnih, antirasističkih stavova.⁴ Godine 1958. i 1959. predstavljaju miljokaz u jugoslovenskoj spoljnoj politici. Tih godina je novim programom SKJ zaokružena ideološka osnova nastupa u prostranstvima Trećeg sveta, a uskoro su se posledice nove politike osetile duž cele državno-partijske hijerarhije – pomoć oslobodilačkim pokretima, politika prema prijemu stranih studenata te tajne i javne političke veze Jugoslavije sa Trećim svetom.

Uskoro se čitav državni aparat prilagodio da funkcioniše u skladu sa novom politikom. Predsednik Republike Josip Broz Tito imao je specijalne ingerencije, napravljene kroz kombinaciju lične moći i državnog ustrojstva, da komanduje u polju spoljne politike. Ispod sebe on je direktno imao Sekretarijat predsednika republike, koji je uključivao i savetnika za spoljnu politiku.⁵ Uz njega veliku ulogu u spoljnoj politici i odlučivanju igrao je i savezni sekretar spoljnih poslova.⁶ U ovom radu fokus je na partijskom odnosu prema afričkim putevima u socijalizam. Na tom polju glavnu reč u partiji, a u mnogo čemu parirajući Državnom sekretarijatu inostranih poslova, vodila je Komisija za međunarodne odnose i veze sa inostranstvom CK SKJ. Nju su činili najrazličitiji partijski ljudi, a vodili su je uticajni partijci.⁷ Komisija je takođe imala određena tela koja su se bavila posebnim regionima sveta, odnosno radne grupe za specifične zadatke. Dakle, osnovu izvora u ovom radu predstavljaju materijali za sednice i zapisnici sa njih. Podržani su upoređivanjem sa štamptom, memoaristikom te publicistikom.

Teorijska kulminacija jugoslovenskog pozicioniranja prema naprednim pokretima nalazi se u tekstu, ali i atmosferi usvajanja novog programa SKJ 1958:

„Ciljevi socijalizma su isti, ali ih narodi ostvaruju – iz najrazličitijih subjektivnih i objektivnih razloga – različitim putevima i sredstvima.”⁸

⁴ Young, Robert, *Postcolonialism. An Historical Introduction*, Blackwell Publishing, London, 2001, 115, 119.

⁵ Vidi: Црнобрња, Станко и МИЈ, Неочекивана промјена. Дневнички записи Богдана Црнобрње из 1961, МИЈ, Београд, 2016; Petković, Ranko, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, Beograd, Službeni list SRJ, 1995.

⁶ Edvard Kardelj, Konstantin Popović, Mirko Tepavac, Marko Nikezić.

⁷ Poput Dobrivoja Vidića, Nijaza Dizdarevića, Petra Stambolića.

⁸ *Program Saveza komunista Jugoslavije. Usvojen na Sedmom kongresu SKJ 22-26 aprila 1958*, Komunist, Beograd, 1980, 32.

Ovakvim formulacijama omogućena je velika fleksibilnost, korisna za saradnju sa velikim spektrom pokreta iz Trećeg sveta. U prvim redovima II kongresa Kominterne 1920. sedeli su Afrikanci kao „proleter na kvadrat”,⁹ a kao počasni gosti VII kongresa SKJ bili su prisutni članovi FLN (*Front de libération nationale*) na čelu sa Ben Jusefom Ben Hedom (Ben Youseff Ben Kheda). Ovakvom saradnjom su se za strane posmatrače Jugosloveni potvrdili kao pragmatični komunisti. Koristeći se literaturom o evropskom antikolonijalizmu, nesvrstanosti i postkolonijalizmu želeo sam da tu pretpostavku „pragmatičnosti” potvrdim na primeru četiri afričke zemlje. Komparativni pristup omogućiće da se stekne uvid u ideje vodilje jugoslovenskih komunista u ovom periodu. Zajedničke za ove četiri globalno značajne afričke zemlje bile su tesne veze sa Jugoslavijom te nominalni put ka socijalizmu. Stoga se naslov rada poigrava sa formulacijom iz programa SKJ. Jugoslovenski pogled na njihove vođe i partije odnosno određivanje „naprednosti” njihovih pokreta otkriće svu širinu pragmatičnosti jugoslovenskog nastupa u svetu Hladnog rata.

Ispitivanje granica ideološke fleksibilnosti 1948–1958.

Jugoslovenski komunisti svoje ideje o revolucionarnim pokretima u Trećem svetu crpeli su iz sovjetskih predložaka. Boljševici su bili prvi koji su, na heterogenoj pozadini socijalističkih diskusija o pokretima u Trećem svetu, došli do dobre praktične formule saradnje sa nacionalnim pokretima na periferijama carstava. Ovakav pogled prošao je kroz više faza u SSSR-u, hronološki od Lenjina sve do Hruščova. Svi ovi sovjetski pogledi iznalazili su *jedan put* za emancipaciju nacionalnih manjina, odnosno potlačenih nacija, koji je potom prihvaćan kao zvanična politika. Takođe, boljševici su iznašli idealni put da pomire borbu protiv kapitalizma i nacionalnu želju za samoopredeljenjem – ujedinili su je u *borbi protiv imperijalizma*. U tom narativu oni su i isticali stalnu borbu ugnjetača i ugnjetenih – na nacionalnom, ali i na

⁹ Jugoslovenski komunisti su dobrim delom smatrali da potlačeni položaj Afrikanaca (a naročito crnih Afrikanaca) u kolonijama njih indukuje posebno na puteve ka socijalizmu – otud proleter na kvadrat, a boja kože je shvaćena kao drugi nivo „proleterstva”. Taj termin naročito koristi afrikanista Petar Guberina: Vidi: Guberina, Petar, „Pogovor”, Dejvidson, Bazil, *Genij Afrike*, Stvarnost, Zagreb, 1977, 297-320.

supranacionalnom nivou.¹⁰ Pogled iz „lagera“ bio je skućen, a Treći svet nije privlačio preveliku pažnju dok je Jugoslavija bila pod sovjetskom egidom.¹¹ U moru izveštaja Komisije za međunarodne odnose za godinu 1947. nalazimo i jedan izveštaj o Komunističkoj partiji Južne Afrike, koji replicira sovjetsku dogmatiku.¹²

Sa raskidom sa Informbiroom 1948. dolazi do postepene promene politike. Proces stvaranja novih odnosa između KPJ/SKJ te partija i pokreta u Africi mora se posmatrati dvosmerno. Afričke partije i pokreti, delujući u ilegalnosti i pripremajući se za pobunu, bile su spremne obratiti se svakom ko je nudio oružje, okvir ideološkog delovanja, novac i ostalo potrebno za vođenje dugotrajnog rata za oslobođenje. Jugoslavija je, probijajući međunarodnu izolaciju, imala interes da svoj prelom sa Istokom objasni i sebi i drugima. U tom smislu, predstavnici afričkih oslobodilačkih pokreta počeli su da posećuju jugoslovenske ambasade i sam Beograd u potrazi za pokroviteljima. Alžirski pokret PPA (*Parti du Peuple Algérien*), preteča FLN, brzo se izdvojio kao dobar mogući partner. Njegovi predstavnici posetili su parisku ambasadu Jugoslavije 1950, zatim su na sastanku 1951. ocenjeni kao najperspektivniji afrički pokret.¹³ Ova rana poseta oslobodilačkih pokreta može biti uzrokovana jugoslovenskim pokušajem da se diferencira od „lagera“, a istovremeno zadrži revolucionarni potencijal. Tako već 30. avgusta 1950. u štampi izlazi kritika politike Komunističke partije Francuske prema Alžiru, iskazujući embrion jugoslovenskog stava u podršci narodnim pokretima.¹⁴ Jugoslavija gradi, najpre sa geografski najbližim pokretima, odnosno onim koje je procenila kao „progresivne/napredne“, začetak odnosa šaljući im oružje odnosno pružajući vojnu obuku, stipendiranje studenata, obuku funkcionera kao i diplomatsku podršku u

¹⁰ Young, 115-126, 119, 126.

¹¹ Đilas, Milovan, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Službeni list SRJ, Beograd, 1994, 83.

¹² Arhiv Jugoslavije (AJ), Komisija za međunarodne odnose i veze sa inostranstvom CK SKJ, (507/IX), 55/I-1-28, Izveštaj Ivana Miošića o Komunističkoj partiji Južne Afrike, 6.10.1947; Up: Matushevich, Maxim, ur., *Africa in Russia. Russia in Africa*, Africa World Press, Trenton – Asmara, 2007.

¹³ AJ, 507/IX, 2/V-1-4, Sastanak sa oslobodilačkim pokretima Afrike, 5.11.1951, 16,15 časova.

¹⁴ „Pismo iz Alžira. KP Francuske i napredni pokret Alžira“, *Međunarodna politika*, 7, 30.8.1950.

formi pokroviteljstva u UN, posredovanja u pregovorima odnosno sankcija protivnicima pokreta. Okvir koji je zadat od jugoslovenskih ideologa vanredno je bio širok. Čedomir Štrbac, nekadašnji direktor Instituta za međunarodni radnički pokret u Beogradu, objasnio je da se u tim pokretima tražilo i "malo socijalizma" da bi se oni proglasili za „progresivne“.¹⁵

Međutim, sa tim novim vezama nastajali su i novi problemi. Trebalo je jasno i odlučno objasniti diplomatama i širem članstvu KPJ/SKJ kako da se ponašaju u slučaju kontakata sa tim novim „mogućim prijateljima“, novim režimima, te koji je ideološki osnov saradnje. Glavni partijski ideolog Edvard Kardelj kovao je u svojim govorima glavni narativ o „borbi za pravu nezavisnost“ što je u Africi najpre značilo borbu protiv kolonijalizma.¹⁶ Kardelj je u stvari radio na poziciji Jugoslavije ka ovim pitanjima zazivajući zajedničku emancipaciju radničke klase metropola i socijalističkih zemalja te ugnjetenih kolonija, što je misao koja je bila prisutna još od I kongresa Kominterne.¹⁷

Svakako, postulati jugoslovenskog nastupa inspirisani su lenjinističkim klasicima te dokumentima II i III internacionale. U pokušaju da se objasni jugoslovenski stav seže se sve do I internacionale. Jugoslovenski komunisti u oceni odluka i diskusija na kongresima Kominterne ili u diskusiji oko kolonijalnog pitanja u II internacionali nalaze da su ova pitanja posmatrana iz „perspektiva nižih interesa radnika metropola“. Formulaciju svog kasnijeg stava saradnje sa progresivnim pokretima komunisti nalaze u spontanom formiranju načelnog stava socijalističkog internacionalizma u kombinaciji sa poveljom UN.¹⁸ Do 1958. ovaj stav je i formalno ušao u program SKJ što je „razglašeno“ po Trećem svetu.¹⁹ Već sledeće 1959. godine ova komisija je usvojila važan izveštaj koji je prilično optimistično i čak entuzijastično predviđao razvoj odnosa sa afričkim pokretima

¹⁵ „Intervju sa Čedomirom Štrbcom“, Nemanja Radonjić – Muzej afričke umetnosti, Beograd, 1.12.2016.

¹⁶ Niebuhr, Robert, „Nonalignment as Yugoslavia's Answer to Bloc Politics“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No.1, Winter 2011, 146-179, 91.

¹⁷ Young, 128.

¹⁸ Božović, Aleksandar, *Kolonijalizam i neokolonijalizam*, Sedma sila, Beograd, 1964, 10, 18.

¹⁹ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-85, Zaključci sa sastanka Komisije za međunarodne veze CK-SKJ i SSRNJ, 1959, 3.

„južno od Sahare“.²⁰ Svoje takmace CK SKJ pretekla je za par meseci jer je sličnu rezoluciju o progresivnosti narodnih pokreta na globalnom jugu CK KPSS usvojio 1960. godine.²¹ Široka aktivnost na prostoru Afrike i Azije te povezivanje sa radničkim i oslobodilačkim pokretima planirani su kao siguran kurs jugoslovenske politike, na kome se svakako očekivao sukob sa SSSR-om.²² Široku sliku slika Veljko Mićunović, bivši ambasador u Moskvi i jedan od Titovih pratilaca na putu oko Afrike 1961. godine:

„Afrika kao celina u naše vreme je područje od presudnog značaja, jer se nalazi u središtu borbe između imperijalizma i socijalizma, odnosno imperijalizma i antikolonijalističkih snaga [...]“²³

U ovim Mićunovićevim rečima nalazi se odjek uverenja koje Jang tumači kao „intrizički deo borbe proletarijata protiv kapitalističkog sveta“. Borba za nacionalno samoopredeljenje i savez proletarijata sa kolonizovanim narodima, ali i proletarijat u metropolama, shvatani su kao da proizilaze iz osnovnog stava komunista – borbe protiv svih vrsta ugnjetavanja.²⁴ Ostalo je samo različitim pokretima ukazati puteve ka socijalizmu.

Egipat – Naserovi putokazi

Specifičan položaj Egipta uzrokovao je i poseban put razvoja, ali i jedinstvenu percepciju Egipta u Jugoslaviji. Egipat je već kao polukolonijalna zemlja postao primer sekularne modernizacije, industrijalizacije i izgradnje moderne vojske.²⁵ Posle inicijalnih pokušaja povezivanja i delovanja na ovom prostoru, sa par „levih skretanja“, jugoslovenski komunisti su dobili dodatnu motivaciju događajima iz leta 1952. godi-

²⁰ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-84, Neka osnovna zapažanja i podaci o nacionalnooslobodilačkim pokretima u Africi, 25.11.1959.

²¹ Mazov, Sergey, „Soviet Policy in West Africa: An Episode of the Cold War, 1956-1964“, *Russia in Africa. Africa in Russia*, ur. Maxim Matushevich, Africa World Press, Trenton – Asmara, 2007, 295.

²² AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-83, Materijal za sednicu komisije – Nova orijentacija u međunarodnoj politici i naši zadaci, 10.1959, 17, 7, 22.

²³ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-90, Stenografske beleške sa sednice Komisije o pitanju međunarodnih odnosa, 29.9.1960.

²⁴ Young, 125.

²⁵ Isto, 189.

ne.²⁶ Od kada je pokret Slobodnih oficira osvojio vlast u leto 1952. te su pukovnik Nagib (Mohammed Naguib) i potpukovnik Naser (Gamal Abdel Nasser) preuzeli najvažnije državne funkcije, u Jugoslaviji je počelo sve veće oduševljenje uzrokovano odjecima događaja u Egiptu, ali i propagandom. U roku od mesec dana od prevrata članovi SKJ postavljali su ovakva pitanja:

“Kao prvo — da li su te vlade, persiska i egipatska, u stanju da stvarno dosledno vode oslobodilački pokret, s obzirom na društvene krugove iz kojih su proizašle?”²⁷

Na ovu radoznalost brzo je odgovoreno u jugoslovenskim publikacijama i štampi. Događaji u Egiptu predstavljeni su kao „francuska revolucija arapskog sveta”.²⁸ Posle perioda ispitivanja, koji je potrajao do druge polovine 1955, pokret Slobodnih oficira odnosno saradnja sa njim prepuštena je državi – SKJ se povukla. Nagiba je uskoro u unutrašnjoj borbi za prevlast smenio Naser. Naserov potonji oslonac u daljem razvoju na armiju i oficirski kor dodatno je ojačan Revolucionarnim savetom na čijem je čelu bio, a delovao je kao vrhovni organ egipatske uprave.²⁹

Tito je u periodu od 1954. do 1970. u proseku jednom godišnje posećivao Egipat.³⁰ Radilo se o dvojici vođa koji su bili bivši vojnici te su na herojskom narativu najpre proširili legendu o sebi u sopstvenim zemljama. Zajedničko im je bilo i to što su živo podržavali oslobodilačke pokrete.³¹ Priča o Titu i Naseru građena je na osnovu kulta ličnosti, a kroz njih dvojicu povezanost Jugoslavije i Egipta i simbolički je predstavljana. Novinski naslovi kako u Egiptu tako u Jugoslaviji uvek su isticali krilaticu „Tito-Naser“ odnosno u Egiptu

²⁶ Vidi: Petrović, Vladimir, *Jugoslavija stupa na Bliski Istok: Stvaranje jugoslovenske bliskistočne politike*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2007.

²⁷ Žegarac, Dušanka, „Događaji u Egiptu i Iranu”, *Međunarodna politika*, 3, 14, 1952.

²⁸ Pečar, Zdravko Zagorac, Veda, *Egipat. Zemlja, narod, revolucija*, Kultura, Beograd 1958; Radovanović, Ljubomir, *Afrika u savremenom svetu*, Sedma sila, Beograd, 1962, 30.

²⁹ Hrbek, Ivan, „North Africa and the Horn“, *General History of Africa, VIII: Africa since 1935*, ur. Ali Mazrui, UNESCO – Heinemann – University of California Press, Paris – Oxford – Berkley, 1993, 127-161, 146; Petrović, 90; Young, 165.

³⁰ Za detaljan popis poseta vidi prilog u: Vučetić, Radina, Pol Bets, ur., *Tito u Africi. Slike solidarnosti*, Pol, MIJ, Beograd, 2017.

³¹ Životić, Aleksandar, *Forsiranje peska. Odred JNA na Sinaju*, Odbrana, Beograd, 2011, 488.

„Naser-Tito“.³² Njih dvojica su aklamirani kao „vođe revolucije“.³³ Tito je u prvom izveštaju o susretu sa Naserom dao veoma povoljan prikaz egipatskog predsednika kao poštenog i racionalnog, ali je takođe napomenuo: „Prvo, nema partije niti neke stranke na koju bi se mogao osloniti.“³⁴

U jugoslovenskom osnovnom pregledu radničkih i narodnooslobodilačkih pokreta u Africi kao najprogresivnija snaga Egipta označeno je „revolucionarno rukovodstvo zemlje“.³⁵ Dakle, postoji upućivanje na sam vrh državnog vođstva. Ukoliko se zaviri u partijske arhive, primećuje se da SKJ tek 1963. planira saradnju sa „organizacijama u UAR“.³⁶ Pre ovog datuma nema takve organizacije koja bi bila parnjak SKJ ili Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Te godine je, posle više bezuspešnih pokušaja, stvorena Arapska socijalistička unija, masovna organizacija koja je trebala obuhvatiti veliki deo progresivnih slojeva Egipta.³⁷ Međutim, ni nakon ovog datuma ova organizacija nije viđena kao nosilac naprednih tendencija, već samo kao pokušaj omasovljavanja političke organizacije establišmenta. Naserov naslednik Anvar al-Sadat (Mohammed Anwar el Sadat) smatrao je da je tok razmene o organizaciji pokreta koji bi vodili progresivnu politiku u Egiptu išao tako što su Naser i Tito vodili beskrajsne razgovore.³⁸ Dakle, nije percipirana organizaciona osnova „progresivnosti“ u Egiptu, već samo lična, odnosno sužena na krug ljudi oko Nasera. To je bila i suština „naserizma“.³⁹

³² Bets, Pol, „Crveni vetar promene: Afrička štampa o Titovim posetama Africi tokom procesa dekolonizacije“, *Tito u Africi. Slike solidarnosti*, ur. Radina Vučetić, Pol Bets, MIJ, Beograd, 2017, 47-77; Zagorac, Veda „Završeni egipatsko-jugoslovenski razgovori“, *Oslobodenje*, 6.1.1955.

³³ Pečar, Zagorac, 319.

³⁴ Petrović, 104.

³⁵ *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti. Enciklopedijski priručnik. Tom I, Afrika, Azija, Latinska Amerika*, grupa autora, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968, 308.

³⁶ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-119, Program rada komisije za 1963. godinu, 3.

³⁷ *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, 308.

³⁸ Citirano u: Petrović, 85.

³⁹ Arnold, Guy, *Africa. A Modern History 1945-2015*, Atlantic Books, London, 2017, 191-193; Meredith, Martin, *Fate of Africa. A History of the Continent since Independence*, New York, 2005, 25.

Postoji teza da je Jugoslavija u Africi pratila Naserove putokaze.⁴⁰ Naserov „mig“ praćen je pedesetih i šezdesetih i kada su u pitanju bili subsaharski „napredni pokreti“ te se u dokumentima SKJ navodi: „to su Naserovi prijatelji“ kada je reč o jednoj partiji, a za drugu se beleži „šta će Naser reći“.⁴¹ Šta je onda o putu u socijalizam Naser rekao? Uticajni teoretičar Jang nalazi da je u njegovoj knjizi *Filozofija revolucije*, objavljenoj 1954, relativno malo rekao o „fundamentalnom socijalističkom pristupu“, već je predstavio „snažno zalaganje za sekularnu modernizaciju“ te tri kruga delanja: pan-arapski, pan-islamski, pan-afrički. Njegov pragmatični i responzivni pristup učinio je da neki teoretičari ne smatraju da je uspeo da doprinese na idejnom frontu socijalizmu.⁴² Četvrti, nesvrstani Naserov krug dodao je nakon 1955. ili 1961, a on je za Jugoslovane bio jednako ako ne i više značajan za ocenu Nasera čak i od kretanja ka socijalizmu.⁴³

Jugoslovenski pragmatični komunisti na čelu sa Titom, prihvatili su Nasera kao vođu Egipta i u stvari državne organizacije koja je predstavljala napredni pokret. Kako 1955. tako i 1968. govorilo se o „Naserovoj grupi“ koja je najvažnija za razvoj zemlje.⁴⁴ Tito i SKJ, kao i službe poput Državnog sekretarijata za inostrane poslove (DSIP) i SSRNJ, u tom su smislu nastupale pragmatično – vrednujući državnu politiku iznad postojanja revolucionarne partije koja će povesti narod u socijalizam. Potpuno drugačiju ocenu nalazimo u slučaju Gane.

⁴⁰ Rubinstein, Alvin, *Yugoslavia and the Non-aligned World*, Princeton University Press, Princeton, 1970, 275-280; Petrović, 207.

⁴¹ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-126, Stenografske beleške sa sastanka Komisije za međunarodne veze CK SKJ održanog na dan 25. avgusta 1965, 8; AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-99, Informacija o materijalnoj pomoći i stipendijama oslobodilačkim pokretima Afrike, 20.5.1961, 26; CK SKJ, 507/IX, 59/5, Telegram Veljka Vlahovića iz Kaira, 22.1.1960.

⁴² Young, 190.

⁴³ Hrbek, 147.

⁴⁴ Petrović, 86, 87, 114, 132, 148, 164; *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, 310; Dimić, Ljubodrag, Dragan Bogetić, *Beogradska konferencija 1961. Prilog istoriji Trećeg sveta*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013, 83.

Gana – nevoljni saveznici

Gana, prva subsaharska afrička država koja je dobila nezavisnost, na jugoslovenske komuniste ostavljala je mešoviti utisak. Samo utisci o Kwame Nkrumahu (Kwame Nkrumah), vođi Partije narodne konvencije (*Convention People's Party*) dovoljno su raznovrsni: „Poput robovlasnika“, „Crni Bizmark“, „Ima velike pretenzije“.⁴⁵ Ovim pogledima treba dodati i poglede na Gance – poglavice kojima je Nkrumah bio okružen prilikom prijema Tita 1961. izgledale su „svetački“, a u svojoj karakterističnoj nošnji nalik na rimske toge viđeni su i kao „Rimljani afričkog kontinenta“.⁴⁶

Pre Titovog iskrcavanja na tlo podsaharske Afrike 1961, pogledi na razvoj socijalizma u ovim državama izazivali su oštre rasprave. Tako su se na jednoj sednici SIV-a 1956. Zdenko Štambuk i Dušan Kveder, dvojica visoko pozicioniranih diplomata, ušla u raspravu o budućoj progresivnosti država i pokreta. Sporili su se oko prostora Istočne ili Zapadne Afrike kao „progresivnijeg“, odnosno da li se osloniti na već formirane države ili na progresivne pokrete, a sve nakon Titovog putovanja u Egipat i Etiopiju u zimu te godine.⁴⁷ Ovaj sukob razrešen je tri godine kasnije te se na sednici Komisije za međunarodne odnose 25. novembra 1959. raspravljalo sa temom „Nacionalno-oslobodilački pokreti i progresivne partije Crne Afrike“. U toj raspravi i priloženom dokumentu zaključeno je da se pruža „izvanredna prilika [...] posebno u Gani, Gvineji, Liberiji i Nigeriji [...] s obzirom na naš dugoročni interes i mogućnosti razvijanja odnosa sa zemljama toga područja, potrebno [je] slati naše jače predstavnike“.⁴⁸ Područje označeno kao „područje najvećeg uspeha i snage južno od Sahare od Senegala do Konga“ uključivalo je Ganu i Gvineju gde su pokreti uspeli da izbore nezavisnost svojih država, koje su se sada kretale „progresivno“.⁴⁹

⁴⁵ Jakovina, Tvrtko, *Treća strana Hladnog rata*. Fraktura, Zagreb, 2011, 39; Ćosić, Dobrica, *Piščevi zapisi (1951–1968)*, SKZ, Beograd, 2000; Crnobrnja, 76.

⁴⁶ Zorić, Nedeljko, *Zapisi jugoslovenskog diplomate 1948–1983*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, 180; Pečar, Zdravko, *Afrička kretanja*, Kultura, Beograd, 1965, 408.

⁴⁷ Tasić, Dmtar, „Otkrivanje Afrike. Jugoslovensko-etioipski odnosi 1954–55 i počeci jugoslovenske afričke politike“, *Spoljna politika Jugoslavije 1951–1961*, ur. Slobodan Selinić, INIS, Beograd, 2008, 515.

⁴⁸ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-84, Neka osnovna zapažanja i podaci o nacionalnooslobodilačkim pokretima u Africi, 25.11.1959, 1.

⁴⁹ Isto, 9-10.

Međutim, CPP nikada nije bila progresivna za ključne jugoslovenske komuniste, iako je to prisutno u starijoj literaturi.⁵⁰ Sama CPP osnovana je 1949, a i pre nezavisnosti Gane vođa je bio Nkrumah. Ovaj intelektualac sa prostora britanske kolonije Zlatne obale igrao je važnu ulogu u afričkoj dijaspori još od Panafričkog kongresa u Mančesteru 1945. godine.⁵¹ Njegova partija u Gani, međutim, sadržala je više „lobija“ i bila je daleko od monolitne.⁵² CPP nikada nije pomenuta kao jedna od nosećih partija te oblasti (kao progresivna je gledana sama država), a kada je visoki funkcioner SKJ Svetozar Vukmanović Tempo posetio Ganu 1962, morao se privatno sastati sa Nkrumahom jer se CK CPP protivila bližim odnosima!⁵³ Tempo je istakao da je situacija „konfuzna“, a „partija kao takva ne postoji [...] partijsko rukovodstvo imenovano, ne istupa, ne zna se njegov puni sastav“.⁵⁴ Tempo je i kasnije smatrao da je glavni razlog neuspeha Nkrumaha „nepostojanje revolucionarne partije“.⁵⁵

Nepostojanje čvrste organizacije, kao i pokušaj Nkrumaha da se nametne za većeg arbitra na panafričkom nivou, izgledalo je sumnjivo Jugoslovenima.⁵⁶ Želja za širim priznanjem Gane, odnosno njenog nesumnjivog „šefa“ u periodu 1957–1965, uslovia je poteze koji su Ganu doveli na liniju sukoba sa raznim silama hladnoratovskog sveta. Nkrumahov ego bio je nešto sa čim se moralo računati.⁵⁷ Njegova ideologija „panafricanizma“ te njegov položaj kao „panafričke ikone“, „drugog najpoznatijeg Afrikanca“ itd. i dalje su deo mentalnih mapa Afrikanaca i drugih ljudi.⁵⁸ Ovaj dobitnik Lenjinove nagrade za mir, viđen je najpre kao potencijalni saveznik SSSR-a odnosno

⁵⁰ Rubinstein, 196.

⁵¹ Young, 238.

⁵² Segal, Ronald, *African Profiles*, Penguin, London, 1962, 216-218, 227.

⁵³ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-117, Zapisnik sa sastanka Komisije za međunarodne veze, 21.9.1962, 1.

⁵⁴ Isto, 2-3.

⁵⁵ Tempo, Svetozar Vukmanović, *Memoari 1966–1969*, Narodna knjiga, Beograd, 1982, 245-246.

⁵⁶ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-123, Zapisnik sa sednice za Komisije za međunarodnu saradnju i veze SO SSRNJ, 5.7.1962, 1-2.

⁵⁷ Lawrence, James, *Empires in the Sun. The Struggle for Mastery of Africa: 1830–1990*, Weidenfeld and Nicolson, London, 2016, 268; Young, 243.

⁵⁸ Fuller, Harcourt, *Building the Ghanaian Nation-State. Kwame Nkrumah's Symbolic Nationalism*, Palgrave Macmillan, New York, 2014, 1-4.

„potpuni komunista“ od strane Britanaca.⁵⁹ U zavisnosti od njegovog postavljanja na klizavom terenu Globalnog Juga u Hladnom ratu percepcije su se menjale. Čini se da je jedino njegova ambicija ostala ista. Jang piše da je čak progresivno povećavao nepoverenje „spolja i unutra“. Ovo je bitno u kontekstu stvaranja Nkrumahovog pogleda na socijalizam, odnosno pokušaja autentičnog „afrikanizovanog“ tumačenja marksizma koje je proizvelo uglavnom negativne ocene u Jugoslaviji. Paulin Hountondji pokazala je da je Nkrumahov politički put kretao od „afrikanističke“ do faze „konvencionalnijeg marksizma-lenjinizma“.⁶⁰

Politička, ekonomska i kulturna saradnja sa Ganom otkriva veliki broj nesporazuma. Odnosi sa Jugoslavijom uspostavljeni su tek 1959, a sama saradnja je počela tek 1961, što otkriva malo interesovanje Gane za Jugoslaviju.⁶¹ Tito je, podstaknut čuvenim udruživanjem pet lidera Trećeg sveta pri UN radi zajedničke akcije septembra 1960, za prvu stanicu na svom „Putu mira“ izabrao Ganu. Sam prijem je prošao dosta protokolarno nezgrapno, sa Nkrumahom koji je kasnio, Titom koji je jedino u Gani, od svih afričkih država koje je posetio, pozdravio „ostale vođe“ (sic).⁶² Studenti iz Gane i ambasador Gane u Jugoslaviji su sa jugoslovenskim vlastima ušli u sukobe povodom organizacije afričkih studenata u Jugoslaviji.⁶³

Ipak, kao ključna tačka razdora pomalja se pitanje ideologije i organizacije, odnosno socijalističkog i predsocijalističkog razvoja. U tom smislu, razvoj socijalizma locira se u programu CPP: 1954. „razvitak na bazi socijalizma“, 1959. „postepeni socijalizam“, 1962. „nkrumaizam zasnovan na naučnom socijalizmu“.⁶⁴ Nkrumah se, u autobiografiji objavljenoj na Dan nezavisnosti Gane, otvoreno izjavljao za socijalizam.⁶⁵ U svom govoru 1960. o partiji i socijalizmu

⁵⁹ Meredith, 12-13; Crnobrnja, 146.

⁶⁰ Young, 243.

⁶¹ AJ, Kabinet predsednika republike (KPR), 837, I-3-a/29-6, Poseta predsednika republike Gane dr Kwame Nkrumaha Jugoslaviji 3-8.1961, Informativna beleška o Gani; Bogetić, Dragan, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006, 96.

⁶² Tito, Josip Broz, *Selected Speeches and Articles 1941–1961*, Naprijed, Zagreb, 1962, 343.

⁶³ AJ, 507/IX, 144 XLVI-5, Učesće afričkih studenata iz Jugoslavije na konferenciji afričkih studenata sa evropskih univerziteta, 19.9.1962, 19.

⁶⁴ *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, 96-98.

⁶⁵ Segal, 223.

Nkrumah izjavljuje: „Naša partija je velika i jaka i zato što stremimo socijalističkom obrascu društva.“⁶⁶ Dakle, na retoričkom nivou podražavanje socijalizma je svakako bilo prisutno, ali na prostoru na kojem se tih godina izraz „socijalizam“ rabio bez ikakve obaveze, to ne znači mnogo. Nkrumah je pokušao da iskombinuje pređašnje ideje panafrikanizma i trenutna socijalistička kretanja. Gradeći na tradiciji Crnog Atlantika,⁶⁷ odnosno na antikolonijalnoj komunističkoj tradiciji, Nkrumah je tražio ključ za čitav kontinent. U tom smislu ostao je, kao i sam afrički socijalizam, nedovoljno definisan.⁶⁸

Nkrumah Jugoslaviju u svojim govorima i knjigama predstavlja kao relativno bitan deo hladnoratovskog sveta, ali samo u smislu nesvrstanosti. Pisanje o jugoslovenskom posebnom putu u socijalizam nije prisutno.⁶⁹ Čak i kod Zdravka Pečara koji je krajem pedesetih i početkom šezdesetih putovao Afrikom i intervjuisao mnoge afričke lidere, i koji je na plimi afrooptimizma ocenio CPP i Nkrumaha vanredno pozitivno, postoje retoričke ograde kada se govori o socijalizmu u Gani. Pečar, naime, za CPP kaže: „tvrdi da je na pozicijama socijalizma“, a Nkrumaha pušta da sam o svojoj partiji govori kao „progresivnoj“.⁷⁰

Drugi jugoslovenski posmatrači nisu bili ni izbliza toliko pozitivni. Prilikom posete Beogradu avgusta 1961. Nkrumah se sastao sa Titom. U razgovorima koji su usledili, predsednici dveju država fokusirali su se na pitanja ekonomskog razvoja i izgradnje.⁷¹ Prisutan na sastancima u Beogradu i na Brionima, Crnobrnja zapisuje u svoj dnevnik da je „Nkrumah opsednut afričkim jedinstvom [...] ima velike pretenzije“, a kada govori o socijalizmu „ima tu dosta zbrke“.⁷² Na sličnom tragu je najbolji poznavalac ideja „tropskog socijalizma“ Jokica Hadži Vasileva, koja tvrdi: „Često i kod jednog čoveka možemo

⁶⁶ Nkrumah, Kwame, *I Speak of Freedom*, Praeger publishers, London, 1961, 208-209.

⁶⁷ Up. Gilroy, Paul, *Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*, Verso, London-New York, 1993; July, Robert W., *The Origins of Modern African Thought. Its Development in West Africa During the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Africa World Press, Trenton – Asmara, 2003.

⁶⁸ Young, 238-240.

⁶⁹ Nkrumah, 142-3, 206.

⁷⁰ Pečar, 426, 428, 431.

⁷¹ AJ, KPR, 837, I-3-a/29-6, Zabeleška sa zvaničnih jugoslovensko-ganskih razgovora u Beogradu, 4.8.1961.

⁷² Crnobrnja, 76.

naći na različite i veoma kontradiktorne definicije socijalizma“; te za Nkrumaha dodaje da je razvio „marksizam-nkrumaizam“. ⁷³

Tek Nkrumahovo zbacivanje sa vlasti 1966. donosi blago revidiranje ocene njega kao marksiste kako u Jugoslaviji tako i u Gani. ⁷⁴ Predstavljen je kao progresivan teg na strani prosocijalističkih snaga. Jugoslovenski izvori će potom za prevrat i potonji „haos“ u Gani okriviti „Zapad“, „siromaštvo“, „birokratizaciju“, a sve grupisati u „antisocijalističke snage“. ⁷⁵ Ipak, ne može se reći da je u tom smislu Nkrumah vrednovan kao dobar saveznik ili dobar marksist jer čak i povodom njegove sahrane 1972, kojoj je prisustvovao dr Stane Pavlič ispred SSRNJ, nema pomena o Nkrumahu kao socijalisti. ⁷⁶

U oceni jugoslovenskih komunista Nkrumaha i CPP treba pre svega imati u vidu da je ključnu ulogu igrala konstelacija međunarodnih odnosa odnosno preveliko gansko prilagođavanje afričkim specifičnostima (*svesnost – conscientism*) pa je za Jugoslaviju ova zemlja bila sve manje aktuelna. Dakle, Nkrumahova ambicija i nestalnost te neubedljivo zastupanje socijalizma bez revolucionarne partije, odnosno uz preveliku pažnju prema „afričkoj ličnosti“ i „afričkoj sredini“, ⁷⁷ odredilo je njegovu sliku u Jugoslaviji.

Gvineja – na pravom putu

Gvineja (Konakri) je bila specifičan slučaj u svetu Hladnog rata: jedna od prvih subsaharskih država koje su dobile nezavisnost; njeno kidanje veza sa metropolom (Francuskom) bilo je prilično dramatično; Francuska je povukla svu tehničku pomoć, oštetila infrastrukturu i pogoršala odnose Gvineje sa ostalim afričkim državama koje su ostale u Francuskoj uniji. U mnogo čemu vešt kormilar na plimama svetske politike, Seku Ture (Ahmed Sékou Touré) će sve do svoje smrti voditi Gvineju kroz opasne međunarodne vode. ⁷⁸ I to neće biti jedini razlog

⁷³ Hadži Vasileva, Jokica, *Socijalistička opredeljenja u tropskoj Africi*, IMPP, Beograd, 1973, 70-71, 85.

⁷⁴ Dejvidson, Bazil, *Afrika u povijesti. Teme i osnove razvoja*, Globus, Zagreb, 1984, 278.

⁷⁵ Tempo, 244-245; *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, 98.

⁷⁶ AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, Fond 142, Popis I, Arhivska jedinica 538, Izveštaj o boravku u Gvineji, Zairu i Senegalu od 14. do 26. maja 1972, bez datuma.

⁷⁷ Young, 244-245.

⁷⁸ Young, 306-307; Segal 273; Mazov, 293-314, 293, 306-307.

zašto je Gvineja, Ture i Demokratska partija Gvineje (*Parti démocratique guinéen*) bila toliko omiljen primer za izgradnju socijalizma u Jugoslaviji.

Jugoslovenski komunistički funkcioneri, publicisti i naučnici bili su jednoglasni u pozitivnoj oceni gvinejskog puta u socijalizam. Prve misije Jugoslavije u Gvineju 1958. donele su izvanredno dobre utiske.⁷⁹ Svetozar Vukmanović Tempo – čije je svako putovanje, poput Titovog, uključivalo i dublju analizu no što nalaže uobičajeni izveštaj sa puta po Africi – toplo je primljen 1962. godine. Tada je već Ture promenio kurs i ušao u sukob sa SSSR-om. Tempo je izvestio da se Ture posle loših iskustava sa lagerom odlučio za koncept „orijentacija prema nama i otvaranje prema Zapadu“.⁸⁰ Dinamična, ponekad i nagla spoljna politika Turea i Gvineje koja je uključivala proterivanje sovjetskog i američkog ambasadora (1961. odnosno 1966.) čini se da je pogodovala oceni Gvineje kao napredne države u očima Jugoslovena.⁸¹ U tom pravcu ide intervju Zdravka Pečara sa Seku Tureom u Konakriju 1959. gde Ture kaže o spoljnoj politici: „Bila bi to politika kao vaša u Jugoslaviji, ali znam da to nije nimalo lako.“⁸² Isticanje primera Jugoslavije kao i insistiranje na posebnom putu u spoljnoj politici, naročito u odnosu prema supersilama, bile su dve ključne reči za jugoslovenske posmatrače.

Čini se da čak ni Tureovi prilično nagli i pragmatični potezi prema samoj Jugoslaviji nisu uspeali da pokvare sliku o njemu. Iako je isprva našao konsenzus sa Titom u Gvineji 1961, a socijalizam u Gvineji ocenjen je pozitivno, Ture je od Beogradske konferencije odustao na mah.⁸³ Dakle, Ture je od samog početka bio spreman da retorički podržava jugoslovenski primer, međutim njegova laviranja u spoljnoj politici ponekad su se sukobljavala sa jugoslovenskim.

Unutrašnji put Gvineje otkriva još neke faktore pozitivne ocene u Jugoslaviji.⁸⁴ Ture je našao pravu meru u iznalaženju sopstvenog puta u socijalizam. Retorika Turea te njegov način analiziranja

⁷⁹ Rubinstein, 216.

⁸⁰ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-117, Zapisnik sa sastanka Komisije za međunarodne veze, 21.4.1962, 3.

⁸¹ Mazov, 307.

⁸² Pečar, *Afrička kretanja*, 487.

⁸³ Crnobrnja, 96; Zorić, 194; Bogetić, 100.

⁸⁴ Pečar, *Afrička kretanja*, 488.

„stvarnosti“ pogodovali su dobroj oceni u Jugoslaviji uprkos svemu. Tempo ističe da je Ture „o razvoju govorio marksistički“, a sam Ture je Tempu naglasio da „su [Jugoslavija i Gvineja] na zajedničkoj liniji protiv kopiranja tuđih iskustava“.⁸⁵ U diskusijama Komisije za međunarodne odnose Gvineja je zavređivala poštovanje jer nije sprovodila „afrički socijalizam“ već „naučni“.⁸⁶ Jugoslovenske rasprave o prirodi afričkih režima i socijalističkim kretanjima bile su dosta fleksibilnije i jugoslovenski komunisti, za razliku od svojih sovjetskih kolega, znali su da svoje rezerve drže iza zatvorenih vrata – bez obzira na stalne rasprave o afričkom društvu i klasnoj borbi.⁸⁷

Pogledi na partijsku organizaciju i zvanični program otkrivaju još razloga za povoljnu ocenu Gvineje. PDG ocenjena je kao „prava“ snaga koja zasniva svoje ideje na marksističkoj analizi i ima jasan rad partije, sa širokim članstvom i hijerarhizovanom organizacijom.⁸⁸ Programska dokumenta PDG takođe su odlično ocenjena. Godine 1959. PDG je usvojio program koji je po mnogo čemu bio sličan programu SKJ. U njemu se govorilo o „primeni marksističkog principa u određivanju politike i doktrine partije“. Dakle, kod Gvinejaca se nalazi sve ono što SKJ i sama propoveda: višestrukost puteva koji neizbežno vode u socijalizam, iz različitih subjektivnih i objektivnih razloga. Ovde je Ture, marksističkom analizom, zaključio da su ti razlozi poljoprivredna realnost Gvineje i to je polazišna tačka za socijalizam.⁸⁹

Dalja evolucija gvinejskog socijalizma izazvaće neke podignute obrve u Jugoslaviji, ali potezi Jugoslavije dokazuju tezu o „tolerisanju“ veoma različitih puteva u socijalizam, pa i brojnih stranputica. Seku Ture je u svojoj ksenofobičnoj politici sprovodio periodične

⁸⁵ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-117, Zapisnik sa sastanka Komisije za međunarodne veze, 21.4.1962, 4.

⁸⁶ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-135, Stenografske beleške sa sastanka III grupe Komisije za međunarodne odnose i veze CK SKJ, 5.11.1965, 4; Pečar, *Afrička kretanja*, 499.

⁸⁷ Videti izlaganja Lea Matesa i Jokice Hadži Vasileve na sednici: AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-135, Stenografske beleške sa sastanka III grupe Komisije za međunarodne odnose i veze CK SKJ, 5.11.1965; Mazov, 308.

⁸⁸ Pečar, 492, 496, 498-508; AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-117 Zapisnik sa sastanka Komisije za međunarodne veze, 21.4.1962, 3; *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, 109.

⁸⁹ *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, 110-111.

čistke.⁹⁰ Pošto je za 1965. zakazana zvanična državna poseta Jugoslaviji, predsednik Tito pozvao je Petra Guberinu, afrikanistu i poznavao gvinejske elite, da se posavetuje oko najnovije čistke koja se dogodila u Tureovom okruženju. Guberina je uverio Tita da je u pitanju Tureova paranoja, da je on „ludak“, da ubijeni funkcioneri PDG „nisu izdajice“ te da se u gvinejskom rukovodstvu nije desila nikakva zavera. Naizgled uvereni Tito, međutim, nije želeo da zbog unutrašnjih stvari Gvineje žrtvuje spoljnopoličke odnose.⁹¹ Saradnja sa Gvinejom uprkos svemu nastavljena je uobičajenim tokom. Ahmed Seku Ture posetio je Jugoslaviju još dva puta (1965, 1979).⁹²

VII kongres PDG proglasio je Turea za „vrhovnog vođu revolucije“. Ture je time učvršćivao svoj kult ličnosti, što su Jugosloveni komentarisali sa dozom licemerja. Prilikom Nkrumahove sahrane 1972, koju je Ture opet iskoristio za svoju promociju, jedan jugoslovenski posmatrač nije mogao više taj kult da toleriše pa je komentarisao sa gađenjem kako pevačica „stotinu puta izgovara ime Seku Turea u jednoj pesmi“.⁹³ Kult ličnosti ovih socijalističkih, autoritarnih vladara imao je dvosmernu komunikaciju. Ture je koristio svaku priliku susreta sa Jugoslovenima da pohvali Tita i jugoslovenski primer. Može se priložiti još jedan dokaz tome da je Ture pogodan primer za reklamiranje univerzalnosti jugoslovenske ideje različitih puteva u socijalizam. Naime, Ture je kao deo prve generacije afričkih vođa, tzv. „big men“, bio retkost na sceni 1980. godine; mnogi su umrli, zbačeni, ubijeni. Te godine umro je Josip Broz Tito, a Ture je u jugoslovenskim medijima uz Keneta Kaundu (Kenneth Kaunda) iskorišćen za veličanje Titove uloge u svetu. Time je Tito, ali i Ture dobio priznanje.⁹⁴

Naravno, dok je Ture ostajao na kursu ka socijalizmu, odnosno pod kišobranom nesvrstanosti, kult ličnosti, represija i pragmatična (pa čak nepredvidiva) politika mogle su biti zanemarene u

⁹⁰ Meredith, 155; Nugent, Paul, *Africa since Independence. A Comparative History*, Palgrave Macmillan, Second Edition, London, 2012, 191-197.

⁹¹ „Politika je progutala jezik“, *Drugo čitanje*, ur. Mirko Galić, Zagreb, 2007, 208.

⁹² Vučetić, Bets, Prilog 1: *Hronologija bilateralnih odnosa Jugoslavije sa zemljama Afrike*.

⁹³ AJ, 142, 538 I, Izveštaj o boravku u Gvineji, Zairu i Senegalu od 14. do 26. maja 1972, bez datuma.

⁹⁴ Seku Ture, Ahmed, „Tito nas je mobilisao da ostvarujemo naše plemenite ciljeve“, *Borba*, 7.5.1980.

Jugoslaviji. Činjenica da postoje dokazi da su najviši jugoslovenski funkcioneri dobijali npr. proverene informacije o Tureovoj paranoji i političkim lutanjima, govori nam da su odluke donošene upravo iz pragmatizma, a ne neobaveštenosti.

Alžir – učenici koji su prevazišli učitelje

Sa početkom ustanka u Alžiru 1. novembra 1954. na jugoslovenskim partijskim forumima javlja se sve češće tema Alžira. Od posete partijske delegacije FLN Brionima jula 1956, kada je Tito pokušao da se nametne kao posrednik između FLN i francuskih vlasti, do počasnog mesta za FLN na VII kongresu SKJ, došlo se najplodnijeg perioda saradnje (1962–1965). SKJ se postavila kao „učitelj“ i delimično organizacioni i ideološki model ovog novog pokreta u Africi. Termin „model“ ipak treba upotrebljavati uz oprez, budući da kao takav nije u potpunosti shvatan ni u Jugoslaviji ni u Alžiru.

FLN je bio spreman da na početku prihvati ulogu učenika SKJ. Pogled ka Jugoslaviji bio je pogled ispunjen interesovanjem. Jedan alžirski rukovodilac izjavljuje: „Borba Jugoslavije najbližnja je našoj, a humanost jugoslovenskog socijalizma približna našem [...]“. ⁹⁵ Pogled Jugoslavije na Alžir bazirao se na velikom broju diplomatskih izveštaja, analitičkog materijala, ali i izveštaja delegacija i ljudi na samom terenu. Pored uspeha u gerilskoj borbi, vojne organizacije i sveukupnog ratnog položaja, ideološka podobnost potencijalnih saveznika bila je važna tema. Tokom rata za nezavisnost (1954–1962) CK SKJ dobija izveštaje o FLN kao „prirodnim saveznicima“ i „najvećoj snazi Severne Afrike“. Istovremeno, u Jugoslaviju stižu izveštaji o stavovima FLN prema socijalizmu. Svet, u njemu i Afrika, od jugoslovenskih komunista sredinom pedesetih gledani su kao na „plimi socijalizma“; percipirala se velika snaga u novooslobođenim kolonijama. Zalaganje za mir kao najpogodnije „vreme“ za razvoj socijalizma, kako će to Kardelj objasniti, nije značilo da SKJ neće podržati borbu za mir. Drugim rečima aktivna miroljubiva koegzistencija za koju se Jugoslavija zalagala, nije značila i sukob sa idejama da narodi moraju *najpre da egzistiraju*, da bi koegzistirali, koje

⁹⁵ AJ, CK SKJ, 507/IX, 2/V-2, Izveštaj o Alžiru, 1957. Vidi: Dimić, Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2014.

su propovedali apostoli afričke antikolonijalne borbe Franc Fanon i Amilkar Kabral, naprotiv.

Već u prvim izveštajima, na marginama opisanih čarki i bitaka sa francuskom kolonijalnom vojskom, primećuje se izvanredna spremnost na saradnju obe strane. U jednom dokumentu isporučenom CK SKJ, stoje reči Ben Hede, koji će postati predsednik Privremene vlade Alžira i koji govori o pragmatičnoj fazi borbe: „Svi smo mi [iz FLN] socijalisti ali zbog saveznika [...]”.⁹⁶ Zaključeno je da je pokret gajio „najviše poverenja u Jugoslaviju [...]” saradnja im je više od koristi nego povezivanje sa Egiptom.⁹⁷ Ovo poverenje kupljeno je i materijalnom i političkom podrškom.⁹⁸ Međutim, ne treba isključiti moć posebnog jugoslovenskog ideološkog položaja u podeljenom svetu Hladnog rata, koji je generisao radoznalost na Globalnom Jugu od ranih pedesetih.

Ovakvo, obostrano poverenje, brzo je kapitalizovano. U Beogradu je 1960. otvoren Biro FLN. SSRNJ iste godine razvija saradnju sa FLN, a prvi celovit program saradnje izrađen je za 1963, prvu kalendarsku godinu alžirske nezavisnosti.⁹⁹ U Jugoslaviju uskoro stižu radničke, vojne i sindikalne delegacije iz Alžira u velikom broju. Proučavaju Ustav, statute SKJ i SSRNJ, pravilnike i statute radničkih saveta. Tito je često lično primao šefove delegacija pridajući im posebnu pažnju.¹⁰⁰ U čestim razgovorima sa ambasadorom Alžira u Jugoslaviji, Tito je naročito razmišljao o tome „kako primeniti socijalizam na alžirsko tlo”.¹⁰¹ Za period posle sticanja nezavisnosti 1962. predviđeno je: 1. pomoć pri formiranju kadrova koji bi učestvovali u obavljanju odgovornih funkcija u samom Alžiru; 2. pružiti

⁹⁶ AJ, CK SKJ, 507/IX, 2/V-2, Izveštaj o Alžiru, 1957, 15. Za najbolje preglede alžirskog rata za nezavisnost i revolucije pogledati: Alistair, Horne, *A Savage War of Peace: Algeria 1954–1962*, London, 2006; Connely, Matthew, *A Diplomatic Revolution: Algeria's Fight for Independence and the Origins of the Post Cold War Era*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 162.

⁹⁷ AJ, CK SKJ, 507/IX, 2/V-2, Izveštaj o Alžiru 1957, 32; Up. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 284.

⁹⁸ Vidi: Pećar, Zdravko, *Istorija oslobodilačkog pokreta naroda u Alžiru*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofsko-istorijski fakultet, Beograd, 1964.

⁹⁹ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-119, Program rada komisije za 1963. godinu, 3; Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 283.

¹⁰⁰ Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 288–290.

¹⁰¹ Byrne, Jeffrey, James, *Mecca of Revolution. Algeria, Decolonization and the Third World Order*, Oxford University Press, Oxford, 2016, 166; Dimić, *Jugoslavija i Alžir*, 298.

mogućnost proučavanja jugoslovenskog iskustva. Rukovodstvu FLN je preporučeno da proučava NOB, strukturu i rad pojedinih društvenih organizacija kao i političku i ekonomsku izgradnju u Jugoslaviji.¹⁰²

O kadriranju najvažnijih institucija novog Alžira brinuli su se svi jugoslovenski komunisti i učesnici alžirske borbe. Tito je predsedniku Ben Beli (Ahmed Ben Bella) ponudio pomoć pri obuci kadrova.¹⁰³ Prvi ambasador Jugoslavije u Alžiru Nijaz Dizdarević brzo je postao jedan od glavnih savetnika predsedniku Ben Beli i dosta njegovih saveta kretalo se u smeru o kadriranju.¹⁰⁴ Stevan Labudović, snimatelj *Filmskih novosti*, učesnik alžirskog rata za nezavisnost, Titov kameraman i potonji kum Huari Bumedijsena (Houari Boumédiène), drugog predsednika nezavisnog Alžira, u odgovoru na pitanje o situaciji odmah posle rata osvrnuo se na svoje savete Bumedijsenu. Iz jugoslovenskog iskustva govorio je o borbi za fotelje, frakcionaštvu.¹⁰⁵ Dakle, jedna od glavnih jugoslovenskih briga jeste bila adekvatan izbor kadrova, bliskih socijalizmu i dokazanih u oslobodilačkoj borbi. Povezanost narodnooslobodilačke borbe i socijalističkih težnji bila je specifično jugoslovenska briga.

Na sličan način su se jugoslovenski komunisti brinuli o političkoj ličnosti predsednika Alžira. Ben Bela, postao je prvi predsednik Alžira u situaciji kada su rukovodstvo FLN i alžirska vojska predstavljali samo dve od mnogih različitih frakcija unutar oslobodilačke borbe. Javljale su se desne i leve težnje, pojava SSSR-a i Kine, kao i odnosi sa bivšom metropolom Francuskom. O Ben Beli je Dizdarević u Beograd 1962. javio: „On nije komunist, ali svaki marksist može videti istinu u njegovim rečima.“ Slično mišljenje o njemu gajio je i vođa najveće socijalističke države Nikita Hruščov.¹⁰⁶ Na primeru Ben Bele može se potvrditi teza o učenicima koji su prevazišli učitelje. Ben Bela je još pre nezavisnosti Alžira izjavio u štampi: „Kastro je za mene brat, Naser učitelj, a Tito primer.“¹⁰⁷ Tito je sa Ben Belom

¹⁰² AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-93, Zapisnik komisije za međunarodne veze SSRNJ, 11.3.1961, 12.

¹⁰³ Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 298.

¹⁰⁴ Byrne, 225, 267.

¹⁰⁵ „Intervju sa Stevanom Labudovićem“, Nemanja Radonjić – Muzej afričke umetnosti Beograd, 2016.

¹⁰⁶ Byrne, 162-163, 263.

¹⁰⁷ Isto, 166.

gajio prijateljske odnose nazivajući ga „dragi prijatelju“ i „brate“.¹⁰⁸ Titu su Ben Bela i Alžir bila zgodna pokazna vežba jer je konstantno koristio Alžir da podvuče principe antikolonijalizma dok je posle oslobođenja koristio alžirski primer da podvuče univerzalnost socijalizma.¹⁰⁹ Ben Bela je dobru sliku u jugoslovenskim očima održavao i stavovima poput onog da je za socijalistički preobražaj najvažnije radničko samoupravljanje, a socijalističku izgradnju gledao je kao branu reakcionarnim režimima.¹¹⁰ Ben Bela je cenjen kao progresivan, kao neko ko se zalaže za progresivni razvoj i spoljnu politiku.¹¹¹ Došavši u Jugoslaviju 1964. po drugi put, Ben Bela i delegacija izazivaju manji incident rečima da su u Alžiru unapredili samoupravljanje. U razgovorima sa Titom Ben Bela sada ističe da mogu „dosta da nauče Naseru o revoluciji i masama“.¹¹² Titovo izlaganje o razvoju Jugoslavije i samoupravljanja, Ben Bela žurno prekida rečima „vidite kako brzo učimo [...] i kako je čovek isti gde god se nalazio“.¹¹³ Prelazak Alžira za tri mirnodopske godine iz „podređenog“ položaja učenika do kreatora sopstvenog puta, podseća svakako na primer same Jugoslavije prema SSSR-u, a čini se da je model postao evolutivniji no što su to Jugosloveni želeli.

Ocene partije FLN i usvojenih dokumenata bile su pozitivne. U jugoslovenskoj terminologiji progresivna kretanja smatrana su za puteve ka socijalizmu. Iako su Alžirci socijalističku izgradnju shvatali kao period kada se partija mora osloniti na druge snage, u odnosu na one na koje se oslanjala u oslobodilačkoj borbi, ne nalazimo da je to naišlo na jugoslovensku kritiku, što demonstrira tu pragmatičnost.¹¹⁴ Literatura i izvori govore o „transferu modela“. Međutim, izvori o saradnji sa FLN iz perioda 1954–1970. takođe govore o prilagodljivosti tog modela na afričkom tlu. Model nije podrazumevao samo unutrašnju

¹⁰⁸ Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 263.

¹⁰⁹ Tito, 290, 321, 329; Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 298, 305.

¹¹⁰ Byrne, 245.

¹¹¹ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-128, Sednica komisije za međunarodne veze CKSKJ, Stenografske beleške sa sastanka grupe o Alžiru, 8.9.1965, 4.

¹¹² Byrne, 124.

¹¹³ „Beleška o nastavku razgovora Jugoslavije i Alžira, Brioni, 12. mart 1964.“, *Jugoslovensko alžirski odnosi 1956–1979*, ur. Miladin Milošević, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2013.

¹¹⁴ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/a-98, Sednica komisije CK SKJ 6. maja 1961, 3; AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-128, Sednica komisije za međunarodne veze CK SKJ, Stenografske beleške sa sastanka grupe o Alžiru, 8.9.1965.

politiku, već i čitavu spoljašnju opnu nesvrstanosti i aktivne miroljubive koegzistencije. Govorilo se, svakako, otvoreno o jugoslovenskom iskustvu, ali na Alžircima je ostajala primena na alžirsko tlo.

Programom iz Tripolija iz 1962. zacrtan je „socijalistički put razvoja“ obznajući prvi put zvanično socijalistički put Alžira.¹¹⁵ Ovo je u Jugoslaviji dobro primljeno kao i *Martovski dekreti* iz 1963. koji su se odnosili na samoupravljanje. Pitanje organizacije partije FLN Jugosloveni su videli kao delimično nerazjašnjeno. Komunističku partiju Alžira, sa kojom nije postojala nikakva saradnja, SKJ nije cenio. Videvši program KPA kao kompatibilan FLN i blizak SSSR-u, Jugoslavija ne osuđuje progon komunista pod Ben Belom 1962. i Bumedijenom 1965. godine.¹¹⁶

Sav ovaj ekvilibrijum u oceni FLN i alžirskog razvoja kao i saradnje Jugoslavije i Alžira, prekinuće vojni puč izvršen 19. juna 1965. godine. Njime je pukovnik Bumedijen, načelnik generalštaba, smenio dugogodišnjeg predsednika Ben Belu. Ovaj državni udar ne samo da je izneo na videlo unutrašnje suprotnosti u Alžiru, već je isto učinio u SKJ te otkrio svu pragmatičnost jugoslovenske politike. Već par meseci pre ovih događaja, međutim, Jugosloveni su osećali potrebe. Napuštanje sale od alžirskih vojnih starešina za vreme jedne proslave bio je siguran znak za narodnog heroja Alžira Stevana Labudovića da je frakcijski sukob, koji je vukao koren iz oslobodilačkog rata, pri kulminaciji. Pronicljivi general Pavle Jakšić, vođa jedne delegacije Saveza boraca iz Jugoslavije, pisao je Beogradu 22. maja 1965:

„Sukobi [...] vuku korene iz karaktera oslobodilačke borbe u Alžiru [...] izrazito antifeudalni i anitkolonijalni karakter bez proglašavanja socijalističkih ciljeva za vreme borbe [...] dovodi do unutrašnje političko-ideološke polarizacije na klasnoj osnovi.“¹¹⁷

Istoričar Ljubodrag Dimić opisuje atmosferu u Jugoslaviji povodom državnog udara od 19. juna rečima „zabrinutost i iznenađenje“.¹¹⁸ U narednih pola godine sastao se bezbroj komisija, komiteta i područnih

¹¹⁵ *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, 57; AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-128, Sednica komisije za međunarodne veze CK SKJ, Stenografske beleške sa sastanka grupe o Alžiru, 8.9.1965.

¹¹⁶ *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, 68.

¹¹⁷ Jakšić, Pavle, *Nad uspomenu*, Rad, Beograd, 1990, 175.

¹¹⁸ Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 306.

odeljenja koji su se bavili ovom temom. Od Komisije za međunarodne odnose, Saveza boraca, CK SKJ, svi bitniji ogranci države i partije sastajali su se i raspravljali ne samo o karakteru „događaja od 19. juna“, kako će glasiti eufemizam za državni udar, već celokupnom posleratnom razvoju Alžira. Razmatralo se koji su prioriteti nove vlasti – bivši ambasador u Alžiru Nijaz Dizdarević lista i ispituje: samoupravljanje, socijalistička izgradnja uopšte, orijentacija u spoljnoj politici.¹¹⁹ Do kulminacije rasprave dolazi u Komisiji za međunarodne odnose u septembru-novembru 1965. i javlja se sukob dve frakcije u SKJ oko pristupa Alžiru: prve, teorijski i emotivno vezane za stari režim; i druge, pragmatične i dinamične, koja želi da što pre normalizuje odnose.¹²⁰ Posle dugačkih rasprava simptomatičan je zaključak sednice Mira Zogovića: „Lepeza režima kao nužnost, nastaviti tradicionalnu politiku.“¹²¹

Za sve ovo vreme predsednik Bumedijen odašilje delegacije u Beograd radi ponovnog uspostavljanja odnosa. Na osnovu svih ovih podataka Tito donosi odluku. Sastaje se sa Bumedijenom u Jugoslaviji 1966. godine. Ben Bela je kao prijatelj prežaljen, a Tito koristi priliku i poredi situaciju sa Ben Belom sa situacijom sa Aleksandrom Rankovićem u Jugoslaviji.¹²² Alžir se smatra progresivnim, a pod Titovom rukom, kapom partije i kišobranom nesvrstanosti pragmatično se odriče i najbližih partijskih odnosa.

Zaključak: države i državnici, a ne pokreti?

Jugoslovenski komunisti postavili su sebi vanredno široko polje delovanja – sa tim u skladu postavili su i široke okvire saradnje. Nazvan i „tradicionalna politika“, ovakav pristup podrazumevao je da se saraduje sa različitim pokretima, podrazumevao je pragmatizam. Međutim, na primeru ove četiri zemlje vidi se da u nekim slučajevima pokreti nisu ni bili bitni. Države i državnici, odnosno usko rukovodstvo, bili

¹¹⁹ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-128, Sednica komisije za međunarodne veze CK SKJ, Stenografske beleške sa sastanka grupe o Alžiru, 8.9.1965.

¹²⁰ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-131, Sednica III grupe Komisije za međunarodne odnose, 11.9.1965; AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-140, Sednica III grupe Komisije za međunarodne veze CK SKJ, 9.4.1966, 15.

¹²¹ AJ, CK SKJ, 507/IX, S/b-141, Sednica III grupe Komisije za međunarodne veze CK SKJ, Stenografske beleške grupe o Alžiru, nastavak, 19.5.1966, 35.

¹²² AJ, KPR, 837, I-3-a/2-17, Razgovori Tito – Bumedijen, Brioni, 1966; Up. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 307.

su dovoljni jugoslovenskim komunistima za percepiranje napretka u socijalizam. To se dešavalo kada su državni odnosi bili dovoljno jaki, partija se povlačila, u slučaju Egipta može se čak govoriti i o ličnoj Titovoj politici. Ključne političke ličnosti bile su veoma važne za ocenu progresivnosti. O njima je suđeno i na osnovu ličnih utisaka – odaju to atributi iz izveštaja poput „racionalan“, „ambiciozan“ itd. Međutim, vidimo kako „revolucionarna partija“ igra ulogu u percepciji izgradnje socijalizma – to je neizbežno, jedino je u Egiptu prećutano. Njeno nepostojanje uzeto je kao razlog Nkrumahovog pada. Bez nje nema puta u socijalizam, ma kako on bio „različit“. Dakle, to je bio drugi faktor ocene „progresivnosti“. Pored ključne ličnosti i partije koji čine „subjektivni deo“ puta u socijalizam, za objektivni deo su bitna dva faktora. Jedan se vidi u oceni stanja u pojedinim zemljama te njihovim specifičnim uslovima. Vrlo retko se porede različite zemlje, čak i bliske po geografiji i kulturi poput Gane i Gvineje. Na to stanje najviše utiče kolonijalno nasleđe, smatraju jugoslovenski komunisti. Drugi „objektivni“ faktor nalazi se u međunarodnoj politici, gde je jugoslovenska optika dovoljno široka da prihvati sva laviranja. Na kraju treba reći da su svi objektivni i subjektivni razlozi napravili zaista mnogo mogućih različitih puteva u socijalizam u viđenju jugoslovenskih komunista te su jugoslovenski komunisti potkraj šezdesetih za tri od obrađene četiri zemlje i dalje, pomalo utopijski i afrooptimistično, smatrali da su na putu ka socijalizmu. Sve to svedoči o pragmatičnosti njihove optike te o uspešnosti modela demokratskog centralizma i u odnosima sa pokretima u Africi.

Bibliografija

Izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)

142 Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije

507 Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije

837 Kabinet Predsednika Republike

Štampa

Oslobođenje

Borba

Međunarodna politika

Memoari

- Jakšić, Pavle, *Nad uspomename*, Rad, Beograd, 1990.
- Čosić, Dobrica, *Piščevi zapisi (1951–1968)*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
- Đilas, Milovan, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Službeni list SRJ, Beograd, 1994.
- Zorić, Nedeljko, *Zapisi jugoslovenskog diplomate 1948–1983*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
- Црнобрња, Станко и МИЈ, *Неочекивана промјена. Дневнички записи Богдана Црнобрње из 1961*, МИЈ, Београд, 2016.

Drugo

- Božović, Aleksandar, *Kolonijalizam i neokolonijalizam*, Sedma sila, Beograd, 1964.
- Hadži Vasileva, Jokica, *Socijalistička opredeljenja u tropskoj Africi*, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1973.
- Intervju sa Čedomirom Štrbcom, Nemanja Radonjić – Muzej afričke umetnosti, Beograd, 1.12.2016. (pohranjeno u arhivu Muzeja afričke umetnosti)
- Intervju sa Stevanom Labudovićem, Nemanja Radonjić – Muzej afričke umetnosti Beograd, 2016. (pohranjeno u arhivu Muzeja afričke umetnosti)
- Nkrumah, Kwame, *I Speak of Freedom*, Praeger Publishers, London, 1961.
- Pečar, Zdravko, *Afrička kretanja*, Kultura, Beograd, 1965.
- Pečar, Zdravko, *Istorija oslobodilačkog pokreta naroda u Alžiru*, doktorska disertacija, Filozofsko-istorijski fakultet, Beograd, 1964.
- Pečar, Zdravko, Veda Zagorac, *Egipat. Zemlja, narod, revolucija*, Kultura, Beograd 1958.
- Program Saveza komunista Jugoslavije. Usvojen na Sedmom kongresu SKJ 22–26. aprila 1958*, Komunist, Beograd, 1980.
- Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti. Enciklopedijski priručnik. Tom I: Afrika, Azija, Latinska Amerika*, grupa autora, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968.
- Radovanović, Ljubomir, *Afrika u savremenom svetu*, Sedma sila, Beograd, 1962.
- Tempo, Svetozar Vukmanović, *Memoari 1966–1969*, Narodna knjiga, Beograd, 1982.
- Tito, Josip Broz, *Selected Speeches and Articles 1941–1961*, Naprijed, Zagreb, 1962.

Literatura

- Alistair, Horne, *A Savage War of Peace: Algeria 1954–1962*, New York Review Books, New York, 2006.
- Arnold, Guy, *Africa. A Modern History 1945–2015*, Atlantic Books, London, 2017.
- Blagojević, Novica, *Međunarodno kretanje kapitala i finansiranje razvoja nerazvijenih zemalja*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1968.
- Bogetić, Dragan, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006.
- Byrne, Jeffrey James, *Mecca of Revolution. Algeria, Decolonization and the Third World Order*, Oxford University Press, Oxford, 2016.
- Connely, Matthew, *A Diplomatic Revolution: Algeria's Fight for Independence and the Origins of the Post Cold War Era*, Oxford University Press, Oxford, 2002.
- Davidson, Basil, *Afrika u povijesti. Teme i osnove razvoja*, Globus, Zagreb, 1984.
- Davidson, Basil, *Genij Afrike*, Stvarnost, Zagreb, 1977.
- Đimić, Ljubodrag, Dragan Bogetić, *Beogradska konferencija 1961. Prilog istoriji Trećeg sveta*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013.
- Đimić, Ljubodrag, *Jugoslavija i Hladni rat*, Arhipelag, Beograd, 2014.
- Fuller, Harcourt, *Building the Ghanaian Nation-State. Kwame Nkrumah's Symbolic Nationalism*, Palgrave Macmillan, New York, 2014.
- Galić, Mirko, *Drugo čitanje*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
- Gilroy, Paul, *Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*, Verso, London – New York, 1993.
- Hrbek, Ivan, „North Africa and the Horn“, *General History of Africa, VIII: Africa since 1935*, ur. Ali Mazrui, UNESCO – Heinemann – University of California Press, Paris – Oxford – Berkley, 1993, 127-161.
- Jakovina, Tvrtko, *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zagreb, 2011.
- July, Robert W., *The Origins of Modern African Thought. Its Development in West Africa During the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Africa World Press, Trenton – Asmara, 2003.
- Lawrence, James, *Empires in the Sun. The Struggle for Mastery of Africa: 1830–1990*, Weidenfeld and Nicolson, London, 2016.
- Matushevich, Maxim, *Africa in Russia. Russia in Africa*, Africa World Press, Trenton – Asmara, 2007.
- Meredith, Martin, *Fate of Africa. A History of the Continent Since Independence*, Little, Brown and Co., New York, 2005.

- Niebuhr, Robert, „Nonalignment as Yugoslavia's Answer to Bloc Politics“, *Journal of Cold War Studies*, 1, 13, 2011, 146-179.
- Nugent, Paul, *Africa since Independence. A Comparative History*, Palgrave Macmillan, Second Edition, London, 2012.
- Petković, Ranko, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije*, Službeni list SRJ, Beograd, 1995.
- Petrović, Vladimir, *Jugoslavija stupa na Bliski Istok: Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2007.
- Prashad, Vijay, *The Darker Nations. A People's History of the Third World*, New Press, New York, 2007.
- Rubinstein, Alvin, *Yugoslavia and the Non-Aligned World*, Princeton University Press, Princeton, 1970.
- Segal, Ronald, *African Profiles*, Penguin, London, 1962.
- Selinić, Slobodan, ur., *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2008, 513-525.
- Stanovnik, Janez, *Zemlje u razvoju u svjetskoj privredi*, Informator, Zagreb, 1965.
- Tasić, D Mitar, „Otkrivanje Afrike. Jugoslovensko-etiopski odnosi 1954–55. i počeci jugoslovenske afričke politike“, *Spoljna politika Jugoslavije 1951–1961*, ur. Slobodan Selinić, INIS, Beograd, 2008.
- Vučetić, Radina, Pol Bets, ur., *Tito u Africi. Slike solidarnosti*, MIJ, Beograd, 2017.
- Young, Robert, *Postcolonialism. An Historical Introduction*, Blackwell Publishing, Oxford, 2001.
- Životić, Aleksandar, *Forsiranje peska. Odred JNA na Sinaju*, Odbrana, Beograd, 2011.

„Živio Tito!“

Parole povodom dolaska Međusavezničke komisije za razgraničenje u Istru 1946. godine

IVAN SMOLJAN I NIKOLINA RUSAC

Italija je krajem 1918., na temelju tajnog Londonskog ugovora iz 1915., zaposjela Istru, Trst, Goricu i druge krajeve. Stanovništvo tih područja bilo je većinski hrvatsko i slovensko te je u razdoblju između dva svjetska rata trpjelo razne oblike fašizacije i nasilne talijanizacije. Po kapitulaciji Italije u Drugom svjetskom ratu, u rujnu 1943. došlo je do općeg ustanka u Istri čija je glavna pokretačka snaga bila Komunistička partija Jugoslavije. Nakon što je Jugoslavenska armija uspješno oslobodila sporni teritorij, on je 1945. podijeljen tzv. Morganovom crtom na Zonu A i Zonu B te je čekao odluku o talijansko-jugoslavenskoj granici. Zonu A okupirale su savezničke jedinice, a u Zoni B ostale su jugoslavenske jedinice, dok se Mirovnom konferencijom u Parizu ne budu odredile granice. Pritom je Zona A obuhvaćala teritorij koji se nalazio zapadno od Morganove crte, uključujući i Pulu s okolicom, dok je Zonu B činio teritorij istočno od crte razgraničenja.¹ Vijeće ministara vanjskih poslova velikih sila trebalo je pripremiti nacrt mirovnog ugovora s Italijom, što je uključivalo i pitanje granice Italije i Jugoslavije.

Osnovana je Međusaveznička komisija s ciljem obilaska spomenutih krajeva kako bi na terenu utvrdila činjenice o etničkom sastavu stanovništva u nekadašnjoj Julijskoj krajini te ekonomske i geografske karakteristike toga područja.² Komisija je na terenu provela 28 dana, a sastojala se od 37 članova, od kojih je najbrojnija bila sovjetska delegacija s 13 članova, zatim francuska s 9, američka s 8, te britanska sa 7 članova. Njima su se pridružili i ekonomski struč-

¹ Bagarić, Petar, „Popis Jadranskog instituta u Istri 1945. godine“, *Acta Histriae*, 23, 2015., 446.

² Jaman, Nada, „Načelo etničke granice i etnička ravnoteža u razgraničenju Jugoslavije s Italijom (1945–1977. g.)“, *VIA*, 1991., 68.

njaci koji su također obilazili teren, kao i brojni novinari. Stanovnici krajeva koje je Komisija obilazila, njen dolazak shvatili su ozbiljno te se u skladu s time i pripremili: „...u svim mjestima kroz koje je prolazila, narod Istre s oduševljenjem je dočekivao Komisiju, klicalo se Saveznicima, Jugoslaviji i Titu. Sve su kuće bile okićene hrvatskim i slovenskim zastavama. Na pročeljima mnogih kuća mještani su ispisali razne parole i poruke.“³ Upravo su te parole – tzv. istarski grafiti ili crveni grafiti – i danas svjedoci tog razdoblja te se mogu vidjeti diljem Istre na velikom broju pročelja koja od tada nisu obnovljena. Svjedoci su to tadašnjeg izražavanja i prenošenja poruka, što grafiti u svojoj suštini jesu i danas. Oni su međutim, samo jedna u nizu aktivnosti provedenih u tom razdoblju i potaknutih od strane KPJ i masovnih organizacija.

Slika 1. Parole u Vodnjanu (N. Rusac, lipanj 2017.)

Cilj je ovog rada i provedenog istraživanja prikazati što se krije iza parola ispisivanih 1946. povodom dolaska Međusavezničke komisije za razgraničenje u Istru. Pokušat ćemo odgovoriti na pitanje koliki je utjecaj i značenje imala KPJ, odnosno KPH u tim događajima. Namjera je bila saznati i osobna sjećanja ljudi na atmosferu uoči dolaska Međusavezničke komisije te na samu organizaciju dočeka. Kako bismo informacije saznali iz prve ruke, nadali smo se kazivačima koji su u samom procesu i sudjelovali, organizirali akcije ili ispisivali grafiti te dočekivali

³ Grgurić, Mladen, *Mirovni ugovor između FNRI i Italije. Pariz 1947.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2007., 60-61.

Komisiju. Međutim, prvi problem pojavio se u pronalasku sugovornika, prije svega zbog njihove dobi i zdravstvenog stanja. S druge strane, mali je broj njih bio zainteresiran za razgovor o toj temi, koja se pokazala delikatna bez obzira na poduži vremenski odmak od tih događaja. Ipak, svi podaci s terena dragocjeni su za istraživanje, a činjenica da kazivači nisu u većoj mjeri bili voljni o tome otkrivati svoje stavove i sjećanja, mnogo govori i sama po sebi. Što se tiče literature, o širem povijesnom kontekstu tog vremena dosta je pisano, iako je jasan nedostatak istraživanja i izdanja s konkretnom tematikom ispisivanja parola. Također, manji je broj radova koji detaljnije obrađuju temu djelovanja Agitpropa u Istri tijekom i krajem Drugog svjetskog rata. Na koncu, treba naglasiti da se ovo istraživanje fokusira na područje današnje hrvatske Istre, dok ispisanih parola ima na području čitave nekadašnje Julijske krajine.

Slika 2. Parole u Oprtlju (N. Rusac, lipanj 2018.)

Uoči dolaska Komisije – politički kontekst

KPJ, na čelu s Josipom Brozom Titom, postala je najozbiljniji protivnik nacističkim i fašističkim napadima u Drugom svjetskom ratu na prostoru Jugoslavije. To joj je, između ostalog, omogućila činjenica da je dotadašnja jugoslavenska vlast izbjegla u London, i da su zapadne sile s vremenom shvatile da četnici nisu čimbenik obrane Jugoslavije, već da surađuju s Hitlerovom Njemačkom i Mussolinijevom Italijom.⁴

⁴ Lilly, Carol S., *Power and Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, Westview Press, Boulder, 2001., 18.

Slika 3. Parole u Svetoj Luciji kraj Oprtja (R. Matijašić, rujan 2006.)

Višestruki su razlozi uspjeha KPJ, naročito ako se govori o pitanju priključenja Istre Hrvatskoj: bila je to jedina stranka koja se nije priklanjala niti jednoj nacionalnosti, već je pozivala na „bratstvo i jedinstvo.“ To je zasigurno bila određena prednost pri omasovljivanju pokreta i priključivanju stanovništva partizanima, a najveći broj pridružio se s istim ciljem, a to je borba protiv okupatora. Partizanima se počinju priključivati i oni koji nisu bili vezani za komunizam, kao i oni koji nisu čak ni znali što komunizam jest. Kako je rat odmicao, KPJ je stvarala svoje organe vlasti na svim razinama društva. Od lokalnih komiteta, preko kotarskih, gradskih i onih regionalnih, u početku osnivanih sa zadaćom opremanja vojske, no oni su ubrzo postali organi vlasti.⁵ Osim toga, KPJ je krajem i neposredno nakon rata osigurala vodstvo u svim političkim, društvenim i kulturnim institucijama, postavljajući svoje članove na vodeće pozicije u sve državne i javne službe, vojsku, medije, sportske organizacije i slično.

Počeci djelovanja KPH u Istri sežu u 1941. kada se na poluotok vraćaju politički emigranti, komunisti koji počinju politički

⁵ Lilly, 19.

djelovati u strogoj tajnosti.⁶ Povezuju se s narodnjacima, omladin-
cima, članovima svojih obitelji i prijatelja, a oslanjaju se i na hrvat-
ske svećenike, te postaju pokretačka snaga Narodnooslobodilačkog
pokreta (NOP) u Istri. Partijsko rukovodstvo za Istru osnovano je u
ožujku 1943. u Karojbi. Počinje se zatim stvarati mreža narodnoos-
lobodilačkih odbora (NOO), a krajem kolovoza 1943. osnovan je i
Okružni NOO za Istru.⁷ Komunistička partija Julijske krajine (KP
JK) i njezin Glavni komitet formirani su u Trstu 13. kolovoza 1945.,
a partijskom organizacijom u Istri te Oblasnim komitetom KP JK
za Istru rukovodio je Centralni komitet KPH.⁸ Hijerarhijsku struk-
turu činili su Centralni komitet, oblasni, kotarski, mjesni, općinski
komiteti. Iako su se njihov broj i organizacija na terenu mijenjali,
cilj je bio isti: putem takve strukture htjelo se ubrzati „prenošenje za-
dataka, uputstava, direktiva i odgovarajućih naređenja iz centralnih
ustanova na niže organe“.⁹

Kako je to izgledalo u praksi, mjesec dana uoči dolaska Komisije,
saznaje se iz Zapisnika II. sjednice Kotarske Narodne skupštine ko-
tara Pazin održane 17. veljače 1946. godine:

„Opaža se, da je u većim mjestima već dosta uradjeno na ukrašavanju
kuća i cesta, ali u selima je dosada malo uradjeno. Treba da bude
okićena svaka kuća i svaki prozor kako bi se komisija, ako bi prola-
zila kroz neko selo, mogla uvjeriti, da je čitav narod za priključenje
Jugoslaviji. Svima onima, koji su protiv kićenja treba reći da su pro-
tiv naroda. Preporuča se upoznati narod u našim selima, da na even-
tualna pitanja članova komisije odgovara samo hrvatskim jezikom...
Treba da narod stavi na prsa trobojke i da ih nosi svakom zgodom,
pa čak i pri poljskom radu, kako bi se na taj način pokazalo komisiji
da je ovaj kraj hrvatski i za Jugoslaviju.“¹⁰

⁶ Buršić, Herman, *Od ropstva do slobode: Istra 1918.–1945. – mali zapisi o velikom putu*, C.A.S.H. – Histria Croatica, Pula, 2011., 123.

⁷ Isto, 138–141.

⁸ Jandrić, Berislav, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952. Organizacija, uloga, djelovanje*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 51.

⁹ Isto, 54.

¹⁰ Državni arhiv u Pazinu (HR-DAPA), 87 Narodni odbor kotara Pazin, Zapisnici 1945.–1949., Zapisnik II. sjednice Kotarske Narodne skupštine kotara Pazin, 17.2.1946., Narodni dom u Pazinu.

Jugoslavenska armija stigla je 1. svibnja 1945. vojnim operacijama do Trsta i do rijeke Soče, gdje se namjeravala postaviti nova granica između dviju država.¹¹ Saveznici su tražili povlačenje jugoslavenskih snaga iz Trsta radi osnivanja privremene savezničke vojne uprave do konačne podjele teritorija na mirovnoj konferenciji. Tito je neko vrijeme odugovlačio i taktizirao, no (čini se na nagovor Staljina) to je ipak učinio 9. lipnja kad se u Beogradu sastao sa savezničkom delegacijom na čelu s generalom Williamom D. Morganom.¹² Tada je dogovoreno razgraničenje poznato kao Morganova crta. Njome je Julijska krajina podijeljena na Zonu A i Zonu B. Pritom je u Zoni A, koja je obuhvaćala grad Trst s okolicom i grad Pulu s okolicom, vlast obnašala Saveznička vojna uprava, dok je Zona B bila pod Vojnom upravom jugoslavenske armije (VUJA). Nacrt mirovnog ugovora s Italijom pripremila je Velika Britanija i u rujnu je s tekstom upoznala saveznike. U ovoj fazi Italija i Jugoslavija nisu imale pravo sudjelovanja, no prosvjedne note slale su obje strane za čitavog trajanja procesa. Težnje Italije branili su pojedinci među zapadnim silama, a Sovjeti su čvrsto podržavali jugoslavenske zahtjeve za teritorijem iz više razloga. Jedan od njih bila je strateška važnost trgovačke luke Trst za srednju i jugoistočnu Europu, a drugi je bilo širenje granica komunističkih država u Europi, što je i drugoj strani, naročito Britaniji zadavalo glavobolje.¹³ Kako do rješenja nije dolazilo, sovjetska delegacija predložila je da se u Julijsku krajinu uputi komisija koja bi prikupljala podatke o etničkoj strukturi žitelja, kako bi teritorij naseljen većinskim slovenskim i hrvatskim stanovništvom pripao Jugoslaviji, a prostor naseljen većinski talijanskim stanovništvom Italiji.¹⁴ Na temelju te inicijative donesena je odluka da granica bude uglavnom etnička, tako da s obje strane granice ostane minimum Slovenaca i Hrvata, odnosno Talijana. U tu je svrhu imenovana komisija sastavljena od predstavnika velikih sila (Francuska, SSSR, SAD i Velika Britanija) koja je trebala proučiti problem i odrediti „etničku“ crtu razgraničenja.

Situacija u Zoni A i Zoni B bila je u mnogočemu različita. U Zoni A postojala je jaka propaganda koja je nastojala uvjeriti Komisiju da

¹¹ Buršić, 398.

¹² Isto, 398.

¹³ Isto, 399.

¹⁴ Isto, 541.

je raspoloženje stanovništva protiv priključenja Jugoslaviji. To ne treba čuditi ako se uzme u obzir većinski talijanski sastav stanovništva Zone A. Na području Zone B, prema Darko Dukovskom, zastrašivanje hrvatskog stanovništva provodile su grupe od pet-šest ljudi s ciljem utjecanja na njihovu odluku o sjedinjenju. Tako je primjerice početkom studenog 1945. u Kašteliru došlo do incidenta u kojemu su nepoznati počinitelji u noći na zidu kuće jednog mještana, Hrvata i člana Komunističke partije, napisali „W Mussolini – si ritorneremo e la casa ti bruceremo“. Iste su noći ukrali tridesetak kokoši i bacili bombe na zgradu Narodne milicije te osuli paljbu iz pištolja i revolvera raniвши pritom jednog pripadnika milicije.¹⁵ Ovaj primjer ipak je jedan od rijetkih takvih u Zoni B, dok se iz *Borbe* saznaje da je na čitavom području Zone A svakodnevno dolazilo do sukoba između policije te stanovništva slovenske i talijanske nacionalnosti koje je manifestiralo za priključenje tog prostora Jugoslaviji. Grupe profašistički orijentiranih mladića u Trstu i u čitavoj Zoni A, rušile su i palile slavoluke, skidale zastave i brisale parole. Osim njih, s javnih zgrada zastave je uklanjala i policija. Druga pak strana svakodnevno je postavljala nove zastave, pisala nove parole i podizala slavoluke.

Načini djelovanja agitacije i propagande u Istri

Politički život u Zoni B diktirala je KPJ, a za provođenje njenih ideja brinula su se odjeljenja agitaciono-propagandne komisije, odnosno Agitpropa. Ova institucija opisivana je kao „najautoritativnija u sustavu informiranja, koja ‘s vrha’ daje osnovne ideološke i političke smjernice, kontrolira provedbu, arbitrira u nizu konkretnih pitanja, pa i sitnica“.¹⁶ Svaki je partijski komitet (od centralnih do rajonskih) trebao imati pripadajući odjel ili komisiju Agitpropa. Oni su bili zaduženi za „pravilno provođenje‘ političkih smjernica Komunističke partije – od konkretne svakidašnje provedbe do brige o ‘liniji’ KP dugoročno, u oblasti kulture, umjetnosti i prosvjete“. Unutar Agitpropa aktivni su bili razni sektori, poput sektora za štampu i agitaciju, teorijsko-predavačkog, kulturnog, pedagoškog, i organizacijsko-tehničkog sektora.

¹⁵ Dukovski, Darko, „Međunacionalni odnosi u Istri nakon II. svjetskog rata (1945.–1955.)“, *Pazinski memorijal*, 26-27, 2009., 445.

¹⁶ Spohnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 2002., 93.

Američka povjesničarka Carol S. Lilly smatra da je KPJ od oslobođenja Beograda u listopadu 1944. pa do parlamentarnih izbora u studenom 1945. bila fokusirana na rast i jačanje svojih redova.¹⁷ Sve što je Partija poduzimala u tom razdoblju putem agitacije i propagande, činila je zbog kratkoročnih političkih ciljeva (omasovljavanje pokreta) i tendencije dugoročne transformacije i održivosti sustava.¹⁸ Retorika kojom se KPJ služila u toj ranoj fazi rezultirala je razvojem atmosfere revolucije i entuzijazma među ljudima jer je najčešće uz „borbu protiv neprijatelja“ obećavala i bolju budućnost. Analizirajući djelovanje agitacije i propagande u Jugoslaviji od 1944. do 1953., Lilly sumira da je vrijeme do 1947. bilo najproduktivnije kad je u pitanju odnos vladajućih i stanovništva te da je u tom razdoblju Agitprop najviše ljudi pridobio za razne oblike aktivnosti. Nakon toga, na krutost u retorici Partije i sve veće korištenje raznih oblika prisile, građani odgovaraju sve manjim društvenim i političkim angažmanom te okretanjem svojim vlastitim životima.¹⁹

Za vrijeme rata Agitprop je u Istri do kraja rujna 1944. djelovao u sklopu NOO-a, a nakon toga u sklopu Jedinствene narodnooslobodilačke fronte Jugoslavije (JNOF) jer je tada došlo do razgraničenja nadležnosti između NOO-a kao političkih organa vlasti i političkih organizacija kao nositelja procesa široke politizacije društva.²⁰ Čini se da je, za vrijeme dok je agitacija i propaganda u Istri djelovala kao dio NOO-a, bio ustrojen sustav prop-odjela koji je imao slične ili iste zadatke kao i odjeli koji su djelovali u legalnosti na području Jugoslavije. Tako je u studenom 1944. prop-odjel Oblasnog NOO-a za Istru poslao Odjelu za informacije ZAVNOH-a tekst političkog i organizacijskog izvješća, u kojem se navode imena i broj ljudi u prop-odjelima diljem Istre. To izvješće otkriva da je „u posljednje vrijeme omladina Rijeke ispisala gotovo čitav grad parolama i izlijepila plakatima i letcima. Isti je slučaj u Puli i ostalim gradovima Istre“.²¹ To ujedno potvrđuje i visok stupanj angažiranosti mladih oko pisanja zidnih parola i za vrijeme rata. Čini se da je sustav prop-odjela u Istri zaživio u jesen 1943., što se nazire iz prepiski između partijskog rukovodstva za Istru

¹⁷ Lilly, 245.

¹⁸ Isto, 245-246.

¹⁹ Isto, 246.

²⁰ Buršić, 230.

²¹ Buršić, 237-238.

i Okružnog komiteta KP za Hrvatsko primorje.²² Partijci iz Istre žale se na sporu i otežanu dobavu tiskovina, kao i na nedostatak stručnog osoblja u svojim redovima. Iz Okružnog komiteta KPH odgovaraju da će iz Primorja poslati Antu Drndića radi organiziranja Agitpropa u Istri, a s njime i još nekoliko ljudi i tehnički materijal.

Sva politička okupljanja, kako za vrijeme rata, tako i ona kasnija, bila su pomno isplanirana i priređena. Na njima bi okupljeni izvikivali slogane i izražavali svoju naklonost Partiji.²³ Unaprijed je bilo određeno na koji način će se slaviti državni praznici, a upute su sadržavale detalje poput intonacije proslave, broja zastava, parola i sudionika.²⁴ Te su priredbe trebale, prema Katarini Spehnjak, „služiti stvaranju ili obnavljanju mobilizacijske energije masa i izgradnji političkih karizmi“. ²⁵ Autorica donosi primjer britanskog veleposlanika koji je sudionike mitinga sredinom 1945. nazvao „uvijek-spretni demonstranti“ – „naglašavajući da nošenje odgovarajućih transparentata, zastava i izvikivanje određenih slogana govori o njihovoj organiziranosti, a ne o ‘spontanosti’, kao što je to tumačila vlast“. Veleposlanstvo je također došlo do 36 parola namijenjenih izvikivanju na ‘spontanim’ demonstracijama 1. svibnja.²⁶ Drugi su primjer upute Agitpropa CK KPJ i CK KPH pri obilježavanju 1. svibnja 1946., koje su naglašavale sadržaj parola za objavljivanje u novinama i onih za ispisivanje na transparentima i zgradama.

„Parole za transparente i ispisivanje na javnim mjestima izrazito su klasne i prosovjetske (‘Proleter i svih zemalja ujedinite se u borbi za mir i demokraciju’, ‘Živjela slavna Komunistička partija Jugoslavije – rukovodilac naroda na putu boljeg života’, ‘Živio drug Staljin – genijalni vođa naprednog čovječanstva’, za razliku od novinskih proglašenja koji su klasno i politički neutralniji.“²⁷

Kako Dukovski ističe, bio je to potpuni nadzor nad kulturom, a „agitpropovi raznih razina komiteta partije ‘stvarali su’ tu novu, sveopću,

²² Vlahov, Dražen, „Tri izvještaja iz Istre“, *Vjesnik historijskih arhiva u rijeci i Pazinu*, 20, 1976., 29-57.

²³ Lilly, 246.

²⁴ Jandrić, 165.

²⁵ Spehnjak, 91.

²⁶ Isto, 91.

²⁷ Isto, 95.

svenarodnu, 'socijalističku' kulturu. Kulturu 'za narod i od naroda'. Kulturu po mjeri 'socijalističkog' čovjeka". Dukovski smatra da „kulturno-politički događaji u Istri 1946. započinju s dolaskom Međusavetske komisije za razgraničenje. Bit će to poticaj koji će se osjećati najviše u 1947. godini, u vrijeme obnove kulturnih institucija, kazališta, kina, knjižnica i čitaonica“.²⁸ Agitprop je bio zadužen za organizaciju kulturnih priredbi i pripremu dokumentacije o etničkoj strukturi žitelja Istre. Riječima Berta Črnje, tadašnjeg Agitpropovog namještenika u Rijeci, imali su mnogo posla:

„Da bi se sve na vrijeme obavilo, radilo se često i noću. Nije za nas bilo odmora ni nedjeljom. Nismo radili samo u središtu, u Rijeci, već smo obilazili sve dijelove Istre radi prikupljanja informacija i organizacije niza aktivnosti. Novaca za sve to bilo je dovoljno.“²⁹

Pod kontrolom Agitpropa bila su i uredništva izdanja značajna u poratnom razdoblju i za Istru – *Glas Istre*, *La voce del popolo* i *Borba*. *Glas Istre* od kolovoza 1943. izdavao je Oblasni odbor Narodne fronte.³⁰ Uoči dolaska Komisije više se tematizirala prošlost Istre, kao i situacija nakon Prvog svjetskog rata, odnosno odnos talijanskih vlasti prema istarskim Hrvatima, kako donosi Šanto Kranjac.³¹ Od veljače 1946. list je izlazio češće, pet umjesto tri puta tjedno.

„Do pretvaranja lista u dnevnik došlo je zato, da bi se ubuduće moglo objavljivati još više materijala, kako onih koji će dokazivati stvarno etničko stanje naroda u ovom kraju, tako i onih iz prošlosti i onih iz svakodnevne obnove i izgradnje zemlje i radu narodne vlasti.“³²

La voce del popolo utemeljen je 1944., a bio je organ Slavensko-talijanske antifašističke unije, tj. Narodne fronte. *Naprijed*, informativno-politički tjednik CK KPH, imao je isključivo propagandno-agitacijsku funkciju. Prema Spehnjak, „njegovi napisi uvijek su odraz aktualnog političkog stava partijskog rukovodstva, a uvodnici i komentari

²⁸ Dukovski, Darko „Izgradnja socijalističke prosvjete, kulture i sporta u poratnoj Istri (1945. – 1955.)“, *Acta histriae*, 2, 14, 2006., 262-266.

²⁹ Črnja, Berto, *Zbogom drugovi*, Matica hrvatska, Rijeka, 1992., 147.

³⁰ Spehnjak, 106.

³¹ Kranjac, Šanto „Glas Istre u borbi za prisajedinjenje matici zemlji (1945–1947)“, *Štampa u NOB – Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Materijali sa znanstvenog skupa, Rijeka, 1983., 63.

³² Isto.

direktivnog su značenja“.³³ Berislav Jandrić ističe *Borbu* kao dnevno glasilo s „najvećom političkom razinom“ pod okriljem CK KPJ na razini cijele Jugoslavije, a na koje su sve partijske organizacije imale obavezu pretplate. U svojim izdanjima *Borba* je „kroz intenzivno navođene govore partijskih i državnih funkcionara, zaključke partijskih i državnih tijela i institucija, te uredničke komentare, svakodnevno objavljivala temeljnu političku orijentaciju partijsko-državnog vrha, ali i davala neposredne upute za pomoć u radu partijskih i drugih aktivista“.³⁴

Oblasni NOO za Istru na svom izvanrednom zasjedanju 13. ožujka 1946. (dva dana prije dolaska Komisije u Zonu B) u Pazinu donosi Memorandum koji je kasnije predan Međusavezničkoj komisiji za razgraničenje, a u kojem se iscrpno dokazuje prirodno, ekonomsko i narodnosno pravo na ovo područje.³⁵ U tom Memorandumu se, između ostalog, govori o etničkom sastavu stanovništva Istre, odnosno o popisu stanovništva koji je izradio Jadranski institut na Sušaku 1945. godine. Prema tom popisu ustanovljeno je da u Julijskoj krajini živi mnogo više Slovenaca i Hrvata nego što je to prikazano popisom iz 1910. godine.³⁶ Valja naglasiti da je Jadranski institut na Sušaku osnovan upravo zbog provođenja ovog popisa, a i sam popis rađen je za Komisiju.³⁷ Naime, i jugoslavenska strana osnovala je svoju Komisiju za razgraničenje, na čelu koje je bio dr. Josip Roglić, usto i najodgovornija osoba za provođenje popisa. Međusaveznička komisija za svog boravka u Pazinu dva dana je Roglića ispitivala o popisu te na kraju prihvatila ispravnost popisa, uz neke zamjerke, i koristila ga u daljnjem postupanju. Svećenstvo Istre također je predalo svoj Memorandum Komisiji, a usput rečeno, i danas su vidljive parole ispisane na crkvi sv. Foške, nedaleko Žminja. U razgovoru s kazivačima došli smo do podatka da je i na pročelju crkve u Pazinskim Novakima stajao veliki natpis ove tematike, no on danas nije vidljiv.

Za vrijeme boravka Komisije za razgraničenje u Pazinu organiziran je i Festival muzičkog folkloru pa se i s tog aspekta dokazivalo

³³ Spehnjak, 105, 109.

³⁴ Jandrić, 202.

³⁵ „Međusaveznička komisija stigla u Pazin“, *Glas Istre*, 181, ožujak 1946., 1.

³⁶ Bratulić, Josip, Petar Šimunović, *Prezimana i naselja u Istri*, Čakavski sabor, Pula, 19.

³⁷ Bagarić, Petar, „Popis Jadranskog instituta u Istri 1945. godine“, *Acta Histriae*, 23, 2015., 445-458.

slavenstvo Istre. Također, u Pazinu je otvorena izložba pod nazivom Svjedočanstva o slavenstvu Istre, čiji je cilj bio dokazati da je Istra kroz povijest bila slavenska i da u njoj živi većinsko slavensko stanovništvo.³⁸ Ove manifestacije također su bile pomno isplanirane i u njihovoj realizaciji sudjelovali su provjereni stručnjaci: Božo Milanović i Branko Fučić u osmišljavanju izložbe te Slavko Zlatić koji je na spomenutom festivalu izvodio skladbe Matka Brajše Rašana.

Uloga omladinskih organizacija u ispisivanju parola

Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), kao omladinska organizacija KPJ osnovana još 1919., djelovao je pod izravnim nadzorom partijskog vrha i služio je uvođenju mladih ljudi u sustav Komunističke partije, sve s ciljem ostvarivanja njene politike među mladima i osiguravanja kadrova za budućnost.³⁹ SKOJ-evci su bili vrlo angažirani oko promoviranja Partije, aktivno su se uključivali u kampanje na izborima, mobilizirali mlade u radne akcije, a povrh toga su u Istri tijekom rata i uoči dolaska Komisije ispisivali parole. Prema Dukovskom, prvi temelji SKOJ-a u Istri stvaraju se u lipnju i srpnju 1943. kada članovi KPH mlade kolege proglašavaju SKOJ-evcima, iako bez evidentiranja članstva. Organizacija je utvrđena tek nakon Oblasne konferencije SKOJ-a za Istru, održane u Račicama 29. prosinca 1943., a zapravo u stvarnosti tek početkom 1944., iz razloga jer su se proces njezina nastajanja, kao i proces nastajanja partijske i NOP-ovske organizacije odvijali odozgo prema dolje.⁴⁰ O masovnosti SKOJ-evske organizacije govore i podaci po kojima je 1940. SKOJ ukupno imao 30 tisuća članova, do kraja rata 150 tisuća, a potom taj broj značajno raste.⁴¹

U ovom je kontekstu potrebno spomenuti i djelovanje Narodne fronte, u kojoj je Komunistička partija, prema Spehnjak, „vidjela mogućnosti borbe protiv fašizma, ali i put za ostvarenje svojih revolucionarnih ciljeva“, među kojima je bio i „projekt socijalističke

³⁸ Vidi: „Izložba o slavenstvu Istre“, *Glas Istre*, ožujak 1946.; „Svjedočanstva o slavenstvu Istre“, katalog izložbe, Pazin, 1946., EMI-MEI 54.

³⁹ Lilly, 42.

⁴⁰ Dukovski, Darko, *Rat i mir istarski, Model povijesne prijelomnice (1943.–1955.)*, C.A.S.H., Pula, 2001., 108.

⁴¹ Lilly, 42.

transformacije društva“.⁴² Na V. kongresu KPJ Narodna fronta definirana je kao „škola širokih narodnih masa za socijalističku izgradnju“, odnosno pogodan oblik „rada Partije s masama“. „Tip političkog djelovanja bila je neposredna agitacija i aktivizacija, stil rada – takmičenje i povremena intenzivna aktivnost na čelu dobrovoljnosti“, sumira Spehnjak.⁴³ Valja naglasiti da je Narodna fronta, koja je okupljala sve partizane i njihove simpatizere, 1947. postala masovna organizacija od sedam milijuna članova i predstavljala je najjači stup KPJ.⁴⁴

SKOJ-evci su za vrijeme rata u Istri prikupljali hranu, odjeću i druge potrepštine za vojsku, dijelili tisak i letke, a obavili su i nekoliko diverzantskih akcija, poput rušenja telefonsko-telegrafskih stupova i miniranja željeznice.⁴⁵ Po završetku ratnih sukoba u Istri započinje borba za granicu pa njihove obaveze u prvom redu postaju pisanje političkih parola, dekoriranje prostora za dočekivanje Komisije, dijeljenje i lijepljenje plakata, kao i uključivanje što više ljudi u te akcije. Model takmičenja, koji spominje Spehnjak, javlja se i kod pisanja parola. Tome svjedoče brojni članci u *Glasu Istre*, u kojima se uvijek navodi i točan broj ispisanih parola, bačenih letaka i sličnih akcija, no i druga literatura donosi ovakve podatke.⁴⁶ Tako saznajemo o organiziranim natjecanjima USAOH-a i SKOJ-a unutar općina, između općina, kotara, pa i okruga. Primjerice, uoči prvog kongresa USAOH-a, rovinjska omladina ispisala je 116 parola koje veličaju nadolazeći kongres, druga Tita i zazivaju priključenje Istre Hrvatskoj.⁴⁷ Održano je i opće takmičenje povodom obljetnice narodnog ustanka u Istri, dakle u rujnu 1944., a rovinjska omladina tada je, kao najbolja u Pulskom okrugu, dobila prijelaznu zastavu za dobrovoljni rad. Tada su, osim prikupljene hrane i odjeće za borce, ispisali 205 parola, nacrtali 161 zvijezdu petokraku, izvjesili 136 zastava, zapalili 29 krjesova i održali četiri narodna zbora.⁴⁸ Na stranu to jesu li i u kojoj mjeri podaci preuveličavani, ovo je još

⁴² Spehnjak, 8-9.

⁴³ Isto, 57-58.

⁴⁴ Lilly, 18.

⁴⁵ Buršić, 142.

⁴⁶ Isto, 237-238.

⁴⁷ Isto, 444.

⁴⁸ Isto, 445.

jedna potvrda o dogovorenom konceptu djelovanja, temeljenom na striktnom nadzoru nad učinjenim i poticanjem na što veći doprinos u političkoj borbi putem natjecateljskih formi. Osim SKOJ-evaca parole su u nešto manjoj mjeri pisale i članice AFŽ-a, kao i pioniri.⁴⁹

Kazivanja sugovornika, koji su bili aktivni u komitetima SKOJ-a, otkrivaju kako su oni organizirali i motivirali omladinu za aktivnosti vezane uz doček komisije.

„E to je bila ovako organizacija od vrha, normalno... Mi smo dobivali od općinskog komiteta naređenje da trebamo mi okriti i napisat te parole jer će doć Međunarodna komisija, a omladina je organizirala između sebe. Mladi su imeli svoj plan za doček i onda su postavljali grupe ljudi, za svaku komisiju je bila grupa ljudi organizirana kad će se pozdraviti, kad će im čestitati da su došli.“⁵⁰

S obzirom na želju i raspoloženje ljudi za priključivanje akcijama, kazivači tvrde da vidljive prisile nije bilo, niti je za njom bilo potrebe.

„...mi smo vodili te akcije, omladina, je l', jasno da je tu bila i partija koja je dirigirala, na svoj način ... Ali tu nije trebalo ljude ni više upućivati, nije trebalo ljudi više ništa ni govoriti. Takvog raspoloženja u Istri nikada više neće biti, niti ga je bilo. Mi smo gladni bili, ali bimo plesali, pjevali, kolo, harmonika, po cijele dane. [...] Ja sam bio član komiteta SKOJ-a tu, užeg rukovodstva SKOJ-a kotarskog komiteta Pula kada smo mi pisali te parole tuda po Istri odma iza rata. Jer smo znali, mi smo znali jako dobro, smo bili informirani. Mi smo bili svi na nogama, svi redom, neki koji su ostali u vojski, su bili u vojski, ali mi omladina, narod, ko nas je upućiva, sami više manje, ljudi to je bilo organizirano, to su vodile SKOJ-evske grupe bez daljnje...“⁵¹

„Ljudima je rečeno dolazi Međunarodna komisija i mi moramo dokazat da smo za Jugoslaviju i trebamo čim više prisustvovat i napisat to. I kako ki put, ni jedan ni nikoga tera. Ljudi su došli, i jedva su čekali da onaj put bude ta sloboda i bilo je sve dobrovoljno. Pa to se pjevalo, to se plesalo i to je bilo veselje veliko.“⁵²

⁴⁹ Isto, 286-288.

⁵⁰ M. K., r. 1927., intervju 19.4.2017. Kazivačica nije specificirala radi li se o Općinskom komitetu SKOJ-a ili o Općinskom komitetu KPH.

⁵¹ T. R., r. 1929., intervju 19.6.2017.

⁵² M. K.

Prema sjećanjima kazivača, u aktivnosti su bili uključeni i mladi i stariji, i muškarci i žene, svatko sa svojim zadacima. Ponekad se u razgovoru ističe kako je ispisivanje grafita bio muški posao jer se radilo na visinama, dok su žene s druge strane plele slavloluke i ukrašavale područje za doček komisije. Osim ispisivanja grafita, za doček Komisije izrađivali su se i ukrasi od bršljana i ostalog zelenila, za što su bile zadužene uglavnom žene.

„Onda se je plelo slavloluke, to smo mi omladina pleli i onda se hi je dizalo s jednog kraja ulice na drugi i na njin je bila parola napisana ‘Mi smo Jugoslavija’, ‘Živio Tito’ i ‘Živio CK’ i tako. To je sve omladina delala, ja san imala 18 godina.“⁵³

Informacije o vremenu i lokacijama kretanja povorke s Komisijom bile su poznate unaprijed i o njima su mještani bili informirani kako bi se mogli pripremiti za njihov doček.

„...to je bilo sve javno, sve je bilo organizirano da će Komisija proć, da trebaju ljudi doć da dokažu da su oni za to... Sve smo mi bili svjesni. Znae, tu su se štampale novine, letki. Te štamparije su bile na više kraji i to se raznosilo na više kraji po selima, prikazivala se situacija kakva je i pozivalo se što više ljudi da pokažu da ta Međunarodna komisija prihvati volju naroda. Svugdje su bili grafiti, čak i preko ceste negdje za Pulu smo stavili te transparente, vijence i na njima je bila parola ‘Mi smo za Jugoslaviju’ i ‘Živio Tito’.“⁵⁴

Poseban sustav odabira područja za ispisivanje nije postojao, bilo je bitno jedino da je na vidljivom mjestu. Nitko nije branio da se njegovo pročelje „ukrasi“, niti su se za to tražile posebne dozvole.

„Nego šta! Niki ni zabranio da mu ne pišu na njegovoj kući. Dapače, ponosan bi bi.“⁵⁵

„Normalno da se gledalo da bude na vidiku, da ne bude u nekom kantunu, da ne vidiš, to bez daljnje. Parola ako nije uočena ne treba je ni pisat. Ali čija je kuća, što je kuća, nije se nikad nitko suprotstavljao, niti smo pitali dozvole, niti je kome smetalo. Ako je netko bio i protiv, je muća. Jer je bilo vrijeme, raspoloženje rata. Tko i nije bio prijatelj sustava je muća, je šutio. Ali je ogromna većina bila apsolutno raspoložena.“⁵⁶

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ T. R.

Zidne parole pišu se, kao što je već navedeno, i za vrijeme rata, a tada su vrijedila nešto drugačija pravila – ispisivalo se noću zbog straha od susreta s neprijateljskim snagama. Poneki su za ispisivanje koristili šablone.

„Sigurno su već po noći nego po danu pisali, perke po danu su mogli doći Nijemci, fašisti, a u noći je bilo već drugajče, to delo delati. ... Kad san ja doša doma s partizani je bilo sve tuda popišeno: ‘Živila omladina’, ‘Živio Tito’, ‘Živio Kardelj’, tamo i to se je galamilo. I pa san pita da kako nisu to fašisti i Nijemci popalili, sad ja ne znam kad su to, eli su pisali potle ča su pošli Nijemci ča ili nisu to upazili. To je s crljenin, to je bilo napišeno, ni bilo hiže da ni bilo ‘živio Tito’ i tako, i ‘živila omladina’.“⁵⁷

„Ma ne, to ručno sve, s rukon. Ma ni bilo, ma kakvi. To su bili na koncu ti mladi ljudi pismeni, barem pet razreda osnovne škole su imeli. Pa to je bilo bistro, ni bilo drugo nego sić, boja, zjeli pinjel i pisali.“⁵⁸

Sugovornici s kojima smo imali prilike razgovarati ne prisjećaju se da su postojale naredbe o pitanju sadržaja, već ističu da su inspiraciju za grafite nalazili sami, a koristili su i sadržaje letaka koji su se tiskali za vrijeme rata. Danas možemo ustvrditi da su parole na tim letcima zapravo bile indirektna naredba prepisivane na zidove, ulice, ceste, prijevozna sredstva i slično.

„Mi se čini, ne, ne, svaki je izmislio po svoje. Nije bilo naredbe. To se štampalo letke za vrijeme rata i tamo je bilo sve napišeno: ‘Živio ZAVNOH’, ‘Živjela Jugoslavija’, ‘Živjela Hrvatska’, ‘Živio Tito’ i to su bili letki kade si moga s njega napisat. To je bilo jednostavno, svaki je napisao po svom, na asfaltu, na cesti.“⁵⁹

„U svakom slučaju, uvijek se tražila neka parola da ima svoj sadržaj, svoj smisao bez daljnje, nismo pustili da svatko piše, onda bi bile neke gluposti, uvijek je moralo biti neki izraz, neki zahtjev, neki naglasak na parole, mora bit naglasak. Normalno da smo sami to, ja san ima nekoliko razreda gimnazije pa san bio malo, kako bi reka, tada malo pismeniji, pa smo slagali, smo se snalazili.“⁶⁰

⁵⁷ B. Š., r. 1925., intervju 21.4.2017.

⁵⁸ M. K.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ T. R.

Crvena boja za pisanje parola dobivala se od boksita „jer druge boje nisi ima onaj put ... to je bilo na svakom koraku, boksit, tu na području je sve bilo prokopano tih jama boksita, to ni bilo problem. Tu su stavili u sić boksit, vodu i japno“.⁶¹ Na područjima gdje se nije vadio boksit, boja za ispisivanje parola nalazila se na razne načine, o čemu svjedoči i sljedeći iskaz: „Mi smo tu ovaj se snalazili oko brodogradilišta, uvijek smo našli neke boje, teško je bilo tada, za bilo čime, ali smo se snalazili. I sami bi negdje radili boje. Tako je to bilo.“⁶² Pritom se misli na Pulu, gdje su se javljali i grafiti crne boje, a oni su pisani blakom⁶³: „...šta smo mogli naći, oni su i najviše trajali, sa blakom, one su bile trajnije.“⁶⁴ Također, poznati su primjeri iz Labina i Pule, gdje se koristila i krv iz klaonice.⁶⁵

Prema riječima kazivača, želja za priključenjem Jugoslaviji bila je općeprihvaćena i dobrovoljna, onih suprotnih stavova bilo je vrlo malo te su to zadržavali za sebe i nisu se isticali u masi.

„...nije tu bilo tko neće, svi su bili za, ako je neko bija protiv taj je muča. Jer je masa bila u pitanju, znate kad je masa u pitanju. Nema tu, to je sila mase, pritisak je velik, i zato je to bilo interesantno, raspoloženje, konačno i sama Komisija je utvrdila da je Istra nastanjena sa većinskim slavenskim življem, i da je raspoloženje takvo kakvo je.“⁶⁶

„...to je bilo takvo veselje, zadovoljstvo, to se nikad nije primijetilo da je neki odbio. Tu je bila čista situacija, ovako da van rečen djeco moja draga. Kad je došlo oslobođenje, oni koji su bili neprijatelji sistema, oni su pobjegli. To u gradovima, a na selu su bili čisti ljudi, 99 % je bilo svi jedinstveni, eto tako. I tu se dobivalo naređenje da treba dokazat da smo mi za Jugoslaviju, da smo mi Hrvatska, da narod hoće da se priključi i ta Međunarodna komisija kad je došla ona je tu bilježila.“⁶⁷

⁶¹ M. K.

⁶² T. R.

⁶³ Blak je naziv premaza za brodove koji se dobiva od crne borove smole. Crne je boje i dugo se vremena koristio u pulskom brodogradilištu za premazivanje brodova. Pulske parole iz ovog vremena često su njime ispisivane jer je do njega bilo relativno lako doći, a zbog svoje čvrstoće i neizbrisivosti bio je dobro sredstvo za pisanje po zidovima.

⁶⁴ T. R.

⁶⁵ Bagar, L., G. Čalić Šverko, N. Orlović Radić, R. Selan, A. Finderle, „Gdje ima turista, nema komunista. NOB grafiti – dokumenti vremena koji nestaje“. *Glas Istre*, prilog Zoom, 25.2.2006.

⁶⁶ T. R.

⁶⁷ M. K.

U svojim kazivanjima, sugovornici se redovito vraćaju na tadašnje jedinstvo i veliku želju za boljim sutra nakon proživljenog fašističkog i nacističkog terora. Što se tiče suradnje s talijanskim stanovništvom, stajali su rame uz rame, no problem su predstavljali oni s juga Italije koji su na ovo područje naseljeni između dva svjetska rata.

„Za vrijeme Italije tu je bilo puno iz doljnje Italije, karabinijeri, učitelji, sve. Iz doljnje Italije su preselili u Istru da bi potalijančili Istru i kad je doša ustanak oni su pobjegli, a među njima je bilo puno fašista talijanskih. A ovi domaći Talijani koji su od vajka tu oni su se uključili u pokret. ... karabinijeri, financijeri, oni su sa svim obiteljima bježali. Mi nismo smeli hrvatski govoriti, znate?“⁶⁸

„U cijelo vrijeme rata mi smo imali tri njemačka špijuna domaća koji su bili na strani Nijemaca. Ostali su svi bili za pokret i tu je bila čista situacija, znači narod je bi voljan, dragovoljan, ma znate dica moja draga, jer Istra nikad ne bi bila digla ustanak da ni bija fašizam za vrijeme Italije, nikad. Jer zato je narod digla revoluciju i ta revolucija je stajala skroz. A da je Italija bila demokratska kako i danas, narod Istre se nikad ne bi bi digla na ustanak jer bi mu bilo dobro. Bimo bili ostali u Italiji kako Italija cijela, ali tu je bilo potlačenja, nisi smio govoriti hrvatski, prezimena su mijenjali, ime sela su mijenjali i socijalno i nacionalno smo bili potlačeni. I to je narod potaknulo da se digne na ustanak i da traži da more slobodno govoriti svojim jezikom, da nije izrabljivani i to je bilo to. Da nije bilo to Istra ne bi se nikad digla na ustanak.“⁶⁹

„Pazite, mi smo bili relativno i gladni, ... cijela Europa je gladovala, nemojte zaboraviti. Da nismo dobivali one pakete iz Amerike i jaja u prahu i mlijeko u prahu ... Na selima se nešto našlo, uvijek si ima neku kokoš, neko jaje, ... bilo šta, si se snalazio. Ali raspoloženje, duh to nikad nije bilo niti će ikada više biti, jer biti 13. stoljeća pod tuđinskim vlastima, kao rob si bio ... mi nismo smili govoriti našim materinskim jezikom ...“⁷⁰

Prema navedenim iskazima kazivača, ujedno i autora zidnih parola, odaziv je bio masovan i jednoglasan, što bi značilo da su politika i način djelovanja agitacije i propagande povodom priprema za dolazak

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ T. R.

Međunarodne komisije za utvrđivanje granica bili pogođeni i dobro razrađeni. Na umu, međutim, moramo imati i činjenicu da su ta kazivanja izrečena desetljećima kasnije. S druge strane, ovakav način djelovanja na terenu – opća mobilizacija mase – uspio je i zbog uvjeta u kojima su te iste mase živjele pod fašizmom. Došlo je, stoga, do eksplozije oduševljenja koja je graničila s fanatizmom. Dojam je da su i sami akteri ovog procesa (barem djelomično) toga bili svjesni.

Generalni test: međusaveznička komisija obilazi teren

Po dolasku međunarodne komisije u Trst 7. ožujka 1946., *Borba* javlja o velikim neredima. Građani su masovno izašli na ulice i manifestirali sa zastavama, slikama i parolama, a jugoslavenskim zastavama sa zvijezdom petokrakom okičen je bio i tršćanski tramvaj.⁷¹ *Borba* piše da se radilo o spontanoj manifestaciji, što zapravo nije bio slučaj. Policija je ubrzo počela uklanjati i uništavati zastave pri čemu je dolazilo do sukoba između policije i prosvjednika. Mnogobrojni prosvjednici su uhićeni, a *Borba* javlja i o „profašističkim“ studentima koji su također skidali jugoslavenske, slovenske i talijanske zastave s petokrakom i pritom uzvikivali: „Dolje Slaveni!“⁷² O ozbiljnosti situacije govore i sljedeći podaci: u predgrađu Trsta došlo je do pucnjave na omladince koji su isticali slovenske i jugoslavenske zastave, a naročito se ističe događaj u Škednju kada je policija pucala u okupljenu masu i usmrtila dvoje, a ranila 22 ljudi. Tome je prethodilo policijsko uklanjanje zastava u tamošnjoj školi što su roditelji pokušali spriječiti. U znak prosvjeda zbog događaja u Škednju, u Trstu je započeo opći štrajk koji se proširio na cijelu Zonu A.⁷³

Već je spomenuto da je do sukoba dolazilo i u Zoni B, u mjestima s više talijanskog stanovništva. U Motovunu se primjerice pojavio grafit „Viva Montona Italiana“ koji je brзом reakcijom omladine izbrisan. No, kako donosi Ivan Zupanc, za vrijeme prolaska članova Komisije kroz Motovun, bile su organizirane masovne demonstracije.

⁷¹ „Okupaciona policija i fašistički elementi vrše nasilja nad stanovništvom Trsta, skidaju i cijepaju jugoslavenske zastave“, *Borba*, 60, 11.3.1946.

⁷² Isto.

⁷³ „Postupci reakcije potpomognuti policijom pa čak i tenkovima neće nas omesti da kažemo šta želimo – izjavljuje narod Julijske Krajine“, *Borba*, 56, 6.3.1946.

Na povike jednog demonstranta „Motovun je naš! Motovun je naš!“, jedan Talijan uzvratilo je „Uzmi si ga!“.⁷⁴

Zidne parole koje su zagovarale priključenje Italiji, prema svjedočanstvima sugovornika, ispisivale su se u manjoj mjeri u Zoni B, dok je u Puli i Trstu (Zona A) omjer bio pola-pola, ako ne i više na strani protalijanski orijentiranih pisača, što je bio i odraz nacionalne strukture stanovništva u tim gradovima. Naravno, SKOJ-evci u Puli brisali bi protalijanske parole, a i obratno, pa je dolazilo do fizičkih sukoba koji su završavali i uhićenjima.

„...smo križali, oni naše, mi njihove, toga je bilo koliko ćeš. Tukli smo se, mi bimo se tukli, onda bi došli vatrogasci sa šmrkovima, sve bi nas oprali, smo bili mokri, potukli bimo se, nevjerovatno. Bilo je veselo, ali bilo je i ozbiljno, preozbiljne stvari su bile tada u pitanju.“⁷⁵

Ovome valja dodati da su se brojni podržavatelji jedne i druge strane okupili na pulskom Forumu za vrijeme vođenja službenih razgovora između pulskih predstavnika vlasti i članova Međusavezničke komisije.⁷⁶ Nakon kraćeg naguravanja razdvojila ih je saveznička policija te su se razišli bez većih incidenata.

Komisija je u Zonu B stigla 15. ožujka, bila je stacionirana u Pazinu, a za vrijeme svog boravka obišla je mnoga mjesta: Labin, Rijeku, Pulu, Bale, Sv. Lovreč, Kanfanar, Motovun, Sovinjak, Višnjani, Vižinadu i druga. Svugdje je bila organizirana masa ljudi sa zastavama, transparentima i pjesmom. U danima organiziranja kampanje za doček savezničke komisije CK KPH uputio je u Istru kao pomoć više partijskih rukovodećih ljudi, među kojima su bili Savo Zlatić i Zvonko Brkić.⁷⁷ Putem kojim se Komisija kretala okupljalo se stanovništvo koje ih je pozdravljalo, „noseći sa sobom zvijezde petokrake, slike Tita ili transparente s porukama o težnji priključenja Jugoslaviji“. *Glas Istre* piše kako se kolona automobila, prolazeći kroz Badernu morala zaustaviti jer su im stanovnici prepriječili put i zasipali ih cvijećem. Polako se probijajući kroz masu – koja je klicala

⁷⁴ Zupanc, Ivan, „Istarski grafiti“, <http://www.geografija.hr teme/istarski-grafiti/>, 15.8.2017.

⁷⁵ T. R.

⁷⁶ Buršić, 557.

⁷⁷ Krizman, Mate, „Nastanak, uloga i prestanak postojanja STT-a“, *Pazinski memorijal*, 26-27, 2009., 369-406.

„Tito je naš, Istra je Titova“ – Komisija je nastavila prema Pazinu. Put je bio ukrašen slavlucima, zastavama, petokrakim zvijezdama i Titovim slikama, još jednom naglašava *Glas Istre*.⁷⁸ Atmosfere prilikom dolaska Komisije prisjetili su se i naši sugovornici, pa će jedan od njih reći: „...nemojte zaboraviti, nikada takvog raspoloženja u Istri nije bilo, nikada.“⁷⁹ Sljedeći iskaz, ako je vjerodostojan, pokazuje da ipak nije bilo definirano što se smije činiti, a što ne ispred članova Komisije, ili su pak akteri poneseni veseljem i zanosom prekršili pravila. Naime, u selu Jakovici nedaleko od Baderne okupljeni stanovnici navodno su zaustavili automobil s članovima Komisije i „od veselja“ ga podigli u zrak, što je izazvalo smijeh i kod članova komisije:

„Iz Pazina je hodila komisija, nike veturine, ki je to nanka vidija, (dotad nisu nikad vidjeli takve aute, op.a.) i u Jakovici nikoji su šibali sto pedeset na uru, ter nisu mogli frmat, a nikoji su vozili pomalo pa su se frmali, pa ljudi su pošli poli svaki svoje kolo i hi digli. Su in digli auto ... a mi smo se smijali i delali komediju, a voni u veturi su gledali ... A smijali su se, a ča anka ku su nan ča govorili, mi hi nismo kapili, kako ni oni nas.“⁸⁰

Sljedeći iskaz govori u prilog tome da se za sam doček komisije organiziralo dolazak mještana iz okolnih sela u Pazin i Pulu, a tako je zsigurno bilo i u drugim gradovima. U svemu su sudjelovali i najmlađi.

„Ja, u Pazinu je bila organizirana manifestacija velika, znači iz svih sela, tako je bilo i u Puli, znači iz svih sela ljudi su došli masovno da pokažu da su za Jugoslaviju ... ja sam bila u Pazinu i tu je bilo nekoliko hiljada ljudi koji su ih dočekali.“⁸¹

„A ovako mala dica prvega, drugEGA razreda su mali na baketi zastavice pak na vrata na vokno bi njin hi davali ta dica u veturu pa bi je uzeli. A smijali su se, i kad koji nisu frmali pa su nan vako mahali. Da, a strašno je bilo, ma za mlade ljude ono vrime kad je ta komisija ma to je bilo jako strašno gušt gledati tu komisiju...“⁸²

⁷⁸ „Međusaveznička komisija stigla u Pazin“, *Glas Istre*, 181, ožujak 1946.

⁷⁹ T. R.

⁸⁰ B. Š.

⁸¹ M. K.

⁸² B. Š.

Slika 4. Prosvjedi u Puli povodom dolaska Međusavezničke komisije za razgraničenje u ožujku 1946. (Povijesni i pomorski muzej Istre)

Slika 5. Doček Međusavezničke komisije za razgraničenje u Pazinu u ožujku 1946. (Povijesni i pomorski muzej Istre)

Berto Črnja, tada istaknuti agitpropovac u Istri i Primorju, u svojoj knjizi ovako opisuje tu atmosferu:

„Nezaboravni su oni dani kad je u Istru stigla Međusaveznička komisija za razgraničenje. Digli smo sve na noge. Sašilo se na desetke tisuća zastava, koje je omladina nosila pred Saveznike da im dokaže: ovdje je Jugoslavija! Pisale su se parole po svim zgradama uzduž svih cesta s porukama i našim željama. Mislili smo da je to sve važno i danonoćno smo na tome radili. Pjevalo se po ulicama, plesalo, uzvikivalo 'Hoćemo Jugoslaviju, hoćemo Tita.'“⁸³

Nije se stalo samo na aktivnostima u Zoni A i Zoni B, već su manifestacije organizirane i diljem Jugoslavije pa u *Glasu Istre* čitamo o „skupovima potpore narodu Julijske krajine za priključenje matici zemlji“. Takvi skupovi, na kojima je bilo po nekoliko tisuća ljudi, održavani su u Šapcu, Nišu, Beogradu i drugdje, a njihov sadržaj bio je gotovo istovjetan ovima u Istri – okupljeni skandiraju Titu, Jugoslaviji, noseći transparente, zastave, fotografije, održavaju govore potpore, pjevaju narodne pjesme i slično.⁸⁴ Možemo pretpostaviti da su skupovi bili istovjetni iz razloga jer je istovjetan bio i napatuk kako ih provoditi, a isto tako i smjernice kako o njima u tisku pisati. Potrebno je naglasiti da je u tom KPJ već ostvario potpuni nadzor nad tiskom te su informacije bile pomno razmotrene i odobrene, posebice ako se radilo o političkim pitanjima. Uobičajena je bila i praksa sastajanja članova Agitpropa i urednika važnijih izdanja, a pri kojima je, donosi Spehnjak, bilo govora i o potrebama koje bi ta izdanja morala zadovoljiti, kao i o načinima manipulacije javnošću.⁸⁵ Politička proklamacija i zakonodavstvo s druge strane ističu slobodu tiska, no iako cenzura formalno ne postoji, kontrola se provodi drugim načinima – državnim vlasništvom nad izdavačkim poduzećima, tiskarama, tiskarskim papirom i kontrolom distribucijskog aparata, uredničkim odborima i pripadajućom uredničkom politikom, a nije zanemariva i uloga samocenzure, bilo dobrovoljne, bilo nametnute, ističe autorica.⁸⁶

Boravak Međunarodne komisije u Istri zabilježen je i fotoaparatom Toše Dapca kojega su angažirale vlasti i koji je sve bilježio u

⁸³ Črnja, 137-138.

⁸⁴ „Manifestacije diljem Jugoslavije u znak potpore“, *Glas Istre*, 188, ožujak 1946., 5.

⁸⁵ Spehnjak, 97.

⁸⁶ Isto, 102.

dnevniku – fotografijama i njihovim opisima. „Dapčevo snimanje Istre imalo je precizan zadatak: vizualizirati hrvatsku pripadnost istarskih krajeva“, što je bio „dio pomnog pripremljenog propagandnog instrumentarija jugoslavenskih vlasti,“ ističu autorice djela *Tošo Dabac – Istarski dnevnik / Diario istriano*.⁸⁷ Opisi fotografija to vrlo konkretno ispunjavaju: „Narod pleše kolo pred zgradom u kojoj zasjeda komisija u Pazinu“, „Djevojke u narodnim nošnjama plešu pred komisijom kolo“, „Miletić Rozina, Višković Marija iz sela Mali Turin idu u Podlabin da pred komisijom izraze svoju želju za priključenjem Jugoslaviji“, „Djevojke iz Vižinade obasipavaju članove komisije cvijećem“. Dapčeve su fotografije svoje mjesto našle i u prilogu Memoranduma Oblasnog NOO-a za Istru namijenjenog Komisiji.⁸⁸

Komisija je napustila Zonu B 23. ožujka 1946. godine. Sastanci ministara vanjskih poslova velikih sila ponovno su započeli u lipnju, a Mirovna konferencija započela je krajem srpnja u Parizu. Italija je mirovnim ugovorom dobila obvezu demilitarizacije granica, oduzeta joj je pomorska flota i nametnute su joj teške ekonomske klauzule.⁸⁹ Ipak, najveći udarac zadalo joj je oduzimanje velikog dijela Julijske krajine. Odlučeno je da se osnuje Slobodni Teritorij Trsta (STT), a Pula s okolicom priključena je Jugoslaviji. Rad Konferencije zaključen je u prosincu, a u veljači 1947. potpisan je tekst mirovnog ugovora. Pitanje STT-a riješeno je Memorandumom 1954., odnosno Osimskim sporazumom iz 1975. godine.⁹⁰

Zaključak

Analizirajući ove konkretne akcije omladine – akcije ispisivanja zidnih političkih parola, možemo se složiti s američkom povjesničarkom Lilly koja tvrdi da je razdoblje do 1947. bilo ono u kojem je KPJ bila u stanju najlakše pridobiti najšire mase za razne aktivnosti. Čitajući izvještaje o broju ispisanih parola, ukrašenih ulica i drugih popratnih poslova dobiva se dojam da je ova akcija ispisivanja parola, ako je tako

⁸⁷ Benažić, Marina, Jerica Zihrel, *Tošo Dabac – Istarski dnevnik / Diario istriano*, Muzej Lapidarium, Novigrad, 2008., 9, 12.

⁸⁸ Črnja, 148.

⁸⁹ Buršić, 402.

⁹⁰ Isto, 406.

možemo nazvati, jedna od najuspješnijih uopće u povijesti KPH po pitanju odaziva, a možda i po brojnosti sudionika. Razlozi masovnosti su višestruki. Ako govorimo o političkoj agitaciji i propagandi, moramo reći da je teren za ožujak 1946. pripreman još od 1943., ako ne i prije. Drugim riječima, parole su ispisivane i za vrijeme rata, od jeseni 1943. sigurno jer od tada počinje funkcionirati Agitprop u Istri. Također, vidjeli smo da se za vrijeme rata organiziraju natjecanja u prikupljanju hrane, odjeće i drugih potrepština za vojsku, ali i natjecanja u ispisivanju parola. Dakle, ispisivanje po zidovima diljem Julijske krajine uoči dolaska Komisije u ožujku 1946. nije nikakva novost, ali je tada ovakav način borbe poprimio znatno veće razmjere. Pritom je svaki mjesni, općinski ili gradski komitet dobivao naredbe s vrha da se parole pišu intenzivno, da se spremno dočekuje komisija i da se sve raspoložive snage usmjere na dokazivanje hrvatskog i slovenskog identiteta. Međutim, ne pišu se samo parole, već se crtaju i zvijezde petokrake, dijele se propagandni materijali, podižu se slavoluci sa zelenilom, nose se Titove slike i zastave, a Komisiju se obasipa cvijećem. Ako pak govorimo o stanovništvu koje je uključeno u sve to, moramo imati na umu da je to stanovništvo prihvatilo ovakve akcije najviše zbog dotadašnjeg traumatskog iskustva pod fašističkim režimom, što je išlo u prilog Agitpropu.

Sve navedene akcije išle su za tim da se Komisiji pokaže raspoloženje koje vlada među stanovništvom, no Agitprop se pobrinuo za pripremu i konkretnih pisanih dokaza poput popisa stanovništva Jadranskog instituta, brojnih memoranduma predanih Komisiji, fotografija Toše Dapca i slično. No, koliko god su aktivnosti bile dirigitirane, bilo je tu i spontanosti i emocija. Teško je vjerovati da bi Agitprop dopustio (iako dobronamjerno) podizanje automobila s članovima Komisije, koje se vjerojatno dogodilo nedaleko od Baderne, uslijed zanosa, poleta i želje za dopiranjem do članova Komisije.

Raspoloženje je u Zoni A i Zoni B bilo je uvelike različito, i to ne čudi s obzirom na to da je u Zoni A živjelo mnogo više Talijana, pa i onih sklonih bivšem režimu, dok je u Zoni B stanovništvo, naročito u središnjem djelu Istre i u ruralnim područjima, bilo gotovo isključivo hrvatsko i na sjeveru slovensko. Stoga je u Zoni B situacija bila mirnija i bez većih incidenata, dok se u Zoni A suprotstavljene

strane redovito sukobljavaju, brišu protivničke grafitе, kidaju zastave, a bilo je i ljudskih žrtava.

Kad govorimo o samim sudionicima ovih događaja, odnosno o autorima grafita, zamjećujemo prvotnu nelagodu i nespремnost na razgovor o ovoj i sličnim temama. Međutim, nakon dobivanja povjerenja sugovornici se otvaraju i sigurni su da su njihove akcije urodile plodom te da su imale utjecaja na Komisiju.

„Ja mislin da je, ja mislin da se je pomoglo. [...] mislin da nisu ljudi niš bili za to, da bi bilo drugajče, da bi bila neka druga, ali pošto je bilo sve za Tita, svaderi je pisalo živio Tito, Tito, Tito i sad ča su oni stili. Ljudi su vikali glave damo Istru ne damo, [...] a bi bilo drugajče da nisu ljudi bili za to, ali ljudi su bili za to jako.“⁹¹

„Odlučujuće su pomogli. Ne samo grafiti, ne, odlučujuće su pomogle naše žrtve, jer je dokazano da smo imali velike žrtve. To je bio prvi argumenat, drugi argumenat je taj što je nastanjeno većinsko življe slavenski većinske, to nisu mogli izbrisat, ni prvo ni drugo, i treće raspoloženje, bez raspoloženja ništa ne bi bilo, da nije bilo tog duha, te volje ... mi smo svi bili na ulicama, to je tako bilo.“⁹²

Ta nam razmišljanja i sjećanja mnogo govore o kontekstu i tadašnjoj situaciji. Kazivači Partiju i pripadajuće organizacije ni u jednom trenutku ne spominju u negativnom kontekstu, dapače – kao da su takvu organizaciju jedva dočekali. Dojam je da su ljude na masovni odaziv posebno potaknuli proživljeni teror i negativno iskustvo s fašističkom Italijom. Fašizam je terorizirao i svećenstvo, koje je tada još uvijek bilo nositelj prosvjete u ovim krajevima, pa je tim lakše Partiji u borbi protiv zajedničkog neprijatelja bilo pridobiti i svećenike. Čimbenik uspjeha i masovnosti svakako je i povijesni trenutak u kojem su se našli svi sudionici ovih događaja, koji je rezultirao nikad većem odazivu mase i specifičnim načinom borbe, „borbe zidnim parolama“, koji je rijetko gdje upotrebljavan u tolikoj mjeri i s toliko uspjeha.

⁹¹ B. Š.

⁹² T. R.

Bibliografija

Izvori

- Državni arhiv u Pazinu (HR-DAPA), 87 Narodni odbor kotara Pazin.
Etnografski muzej Istre, EMI-MEI 54, „Svjedočanstva o slavenstvu Istre“, katalog izložbe, Pazin, 1946.
Glas Istre, ožujak 1946.
Borba, ožujak 1946.
M. K., r. 1927., intervju 19.4.2017.
T. R., r. 1929., intervju 19.6.2017.
B. Š., r. 1925., intervju 21.4.2017.
Bagar, L., G. Čalić Šverko, N. Orlović Radić, R. Selan, A. Finderle, „Gdje ima turista, nema komunista. NOB grafiti – dokumenti vremena koje nestaje“, *Glas Istre*, prilog Zoom, 25.2.2006.
Zupanc, Ivan „Istarski grafiti“, <http://www.geografija.hr teme/istarski-grafiti/>, 15.8.2017.

Literatura

- Bagarić, Petar, „Popis Jadranskog instituta u Istri 1945. godine“, *Acta Histriae*, 23, 2015., 445-458.
Benažić, Marina, Jerica Zihlerl, *Tošo Dabac – Istarski dnevnik / Diario istriano*, Muzej Lapidarium, Novigrad, 2008.
Bratulić, Josip, Petar Šimunović, *Prezimana i naselja u Istri*, Čakavski sabor, Pula, 1985.
Buršić, Herman, *Od ropstva do slobode: Istra 1918. – 1945. – mali zapisi o velikom putu*, C.A.S.H. – Histria Croatica, Pula, 2011.
Črnja, Berto, *Zbogom drugovi*, Matica hrvatska, Rijeka, 1992.
Dukovski, Darko, *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943.–1955.)*, C.A.S.H., Pula, 2001.
Dukovski, Darko „Izgradnja socijalističke prosvjete, kulture i sporta u poratnoj Istri (1945. – 1955.)“, *Acta Histriae*, 2, 14, 2006., 253-280.
Dukovski, Darko, „Međunacionalni odnosi u Istri nakon II. svjetskog rata (1945.–1955.)“, *Pazinski memorijal*, 26-27, 2009., 431-450.
Grgurić, Mladen, *Mirovni ugovor između FNRJ i Italije. Pariz 1947.*, Muzej grada Rijeke, Rijeka, 2007.
Jaman, Nada, „Načelo etničke granice i etnička ravnoteža u razgraničenju Jugoslavije s Italijom (1945–1977. g.)“, *Vjesnik istarskog arhiva*, 1991., 65-74.

- Jandrić, Berislav, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952. Organizacija, uloga, djelovanje*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
- Kranjac, Šanto „Glas Istre u borbi za prisajedinjenje matici zemlji (1945–1947)“, *Štampa u NOB – Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Materijali sa znanstvenog skupa, Rijeka, 1983., 59-66.
- Krizman, Mate, „Nastanak, uloga i prestanak postojanja STT-a“, *Pazinski memorijal*, 26-27, 2009., 369-406.
- Lilly, Carol S., *Power and Persuasion. Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, Westview Press, Boulder, 2001.
- Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb, 2002.
- Vlahov, Dražen, „Tri izvještaja iz Istre“, *Vjesnik historijskih arhiva u rijeci i Pazinu*, 20, 1976., 29-57.

Izveštavanje novina *Rudé právo* o Josipu Brozu Titu 1970-ih godina¹

MILAN SOVILJ

Od početka dvadesetih godina dvadesetog veka, dnevne novine na češkom jeziku *Rudé právo* (Crveno pravo, u daljem tekstu samo RP) predstavljale su glavni organ Komunističke partije Čehoslovačke (KPČ),² koja je i sama u tom periodu počinjala sa svojom političkom delatnošću. Krajem februara 1948. godine, kada je KPČ preuzela vlast u Čehoslovačkoj, ove novine su postale i najrasprostranjeniji oblik štampane reči u državi.³

¹ Studija je nastala u okviru projekta broj 17-26471S, *Čehoslovačka i Jugoslavija 70-ih i 80-ih godina 20. veka. Politička, socijalna i kulturna interakcija i uzajamna refleksija u periodu kasnog socijalizma*, koji finansira Naučna fondacija Češke Republike. (Studie vznikla v rámci řešení projektu č. 17-26471S *Československo a Jugoslávie v 70. a 80. letech 20. století. Politická, sociální a kulturní interakce a vzájemná reflexe v období pozdního socialismu*, který financuje Grantová agentura České republiky.)

² Novine *Rudé právo* su se prvi put pojavile 21. septembra 1920. u Pragu. Od maja 1921. ovaj list je predstavljao centralno glasilo novoformirane Komunističke partije Čehoslovačke. O istorijatu lista RP izašao je čitav niz publikacija u vreme razvoja socijalizma u Čehoslovačkoj, u kojima se veličao ne samo značaj ovih novina, nego i uloga KPČ-a. Vidi: Dolejší, Vojtěch, *40 let Rudého práva*, Státní nakladatelství politické literatury, Praha, 1960.; Franek, Jiří, *Naše Rudé právo. Štyridsať rokov časopisu KSC, ktorý bojuje za pravdu, socializmus a mier*, Slovenské vydavateľstvo politickej literatury, Bratislava, 1960.; *Naše Rudé právo*, ur. Zdeněk Hoření, Rudé právo, Praha, 1980. Za period od 1945. do 1983. novine RP su dostupne u digitalnoj formi u Narodnoj biblioteci Češke Republike u Pragu (Národní knihovna ČR), kao i za period od 1950. do 1989. na internetskim stranama Instituta za češku književnost Akademije nauka Češke Republike u Pragu (Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i.). Vidi: „Rudé právo“, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Digitalizovaný archiv časopisů, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo>, 18.3.2018.

³ Nakon Drugog svetskog rata novine RP su postepeno povećavale svoj tiraž, od izdanja radnim danima od malo manje od 600 000 1945., preko prosečnih 753 988 primeraka 1949. pa sve do 931 103 u 1962. godini. Sve do 1967. broj strana se menjao i bio je obično manji od osam (uglavnom od četiri do šest), da bi se od te godine broj stranica utvrdio obično na broju osam. Tiraž od milion primeraka, RP je prvi put dostigao 1964. godine. Već krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih obično se zadržala cifra od oko 750 000. U toku sedamdesetih tiraž RP je još više porastao (i do 900 000), s tim da su se subotnja izdanja štampala u preko 1 200 000 primeraka. Vidi: *Naše Rudé právo*, 64, 186-187, 225-226. U vreme neposredno pre tzv. Baršunaste revolucije i promena u čehoslovačkoj državi

U vreme razvoja socijalizma u Čehoslovačkoj list RP je imao odlične uslove za rad i distribuciju, široku mrežu dopisnika, kako u Čehoslovačkoj, tako i u desetinama većih gradova, ne samo socijalističkih zemalja (između ostalog i u Beogradu), ali i u zapadnoj Evropi i svetu.⁴ Urednici lista su bili isključivo članovi KPČ-a, glavni urednici čak i funkcioneri CK KPČ-a, dok je strategija izveštavanja bila praktično pod kontrolom partije.⁵

Na stranicama lista RP su se povremeno pojavljivali i tekstovi o Josipu Brozu Titu, posebno u vreme njegovih poseta Čehoslovačkoj (1946, 1965. i 1968), ali i prilikom poseta čehoslovačkog predsednika i prvog sekretara KPČ-a Antonjina Novotnog (Antonín Novotný) Jugoslaviji (1964. i 1967). Pogoršavanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa od početka 1948. i njihovo prekidanje od leta iste godine, naišlo je takođe na veliki interes novina RP i ujedno promenu načina pisanja o Titu (od vrlo pozitivnog neposredno nakon Drugog svetskog rata ka vrlo negativnom od leta 1948. godine). Slično se dešavalo i prilikom obnavljanja sovjetsko-jugoslovenskih odnosa sredinom pedesetih godina, kao i u vreme novog zahlađenja tih istih odnosa nekoliko godina kasnije. Interesovanje novina RP za Tita, isticanje njegovog dela i posebno odnosa Jugoslavije prema Sovjetskom Savezu bilo je povećano u vreme pokreta Praško proleće u toku 1968., kada se ujedno uvećavao i sovjetski pritisak na Čehoslovačku i njeno rukovodstvo, koje se po idejama sve više udaljavalo od sovjetskog načina shvatanja socijalizma. Sve do 1969. isticanje Titovog imena u novinama RP (bilo pozitivno ili u negativnom kontekstu) bilo je povezano prevashodno sa promenama u odnosima Jugoslavije i Čehoslovačke, odnosno Jugoslavije i Sovjetskog Saveza.⁶ Nakon

i društvu 1989., list RP je izlazio u proseku oko milion primeraka dnevno. Od decembra 1989. njegov tiraž se smanjivao. Na proleće 1990. iznosio je svega 300 000. Taj broj se potom povremeno povećavao ili opet smanjivao, sve do 1995. kada je list uz privatizaciju promenio naziv na *Právo*. Vidi: Šmídová-Matoušová, Olga, „*Rudé právo psalo, že nás bylo málo...*“ *Restituce identity a identita restituce v diskursu Rudého práva v roce nula*, Sociologické nakladatelství, Praha, 2012., 60-61, 80.

⁴ Novine RP su imale na primer 1980. svoje stalne dopisnike u deset većih gradova Evrope i sveta (između ostalog u Moskvi, Vašingtonu, Berlinu, Parizu), kao i svoje saradnike u drugim velikim evropskim i svetskim gradovima (London, Rim, Brisel, Beč, Havana, Buenos Aires itd.). Vidi: *Naše Rudé právo*, 226-227.

⁵ Šmídová-Matoušová, 61.

⁶ Vidi: Sovilj, Milan, „Pisanje lista *Rudé právo* o Josipu Brozu Titu u važnim momentima jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa 1945–1969.“, *Tokovi istorije*, 1, 2018., 127-157.

vojne intervencije pet zemalja Varšavskog pakta na Čehoslovačku u noći između 20. i 21. avgusta 1968., i postepenim promenama u čehoslovačkoj državi i društvu, koje su dobile svoj novi izgled sa aprilskim plenumom CK KPČ-a 1969. i smenom dotadašnjeg rukovodstva partije na čelu sa Aleksandrom Dubčekom (Alexander Dubček), isticanje Titovog imena u novinama RP imalo je nešto drugačije značenje. Ujedno, radilo se o vremenu, u kome je sve češće korišćen termin „normalizacija“, tj. prelazak iz skoro revolucionarnog stanja 1968. (iz ugla novog rukovodstva CK KPČ nakon aprila 1969) u navodno regularnije tokove društvenog i državnog razvoja Čehoslovačke.

Razvoj i problemi jugoslovenske države i društva u Titovim govorima na stranicama lista *Rudé právo*

Od početka sedamdesetih godina se u listu RP pojavio veoma mali broj autorskih tekstova o Titu, međutim broj članaka u kojima su citirani ili predstavljani razni govori jugoslovenskog predsednika, nije bio zanemarljiv, bar kada se radilo o prvoj polovini te deкаде. Moglo bi se reći, da su se u tadašnjim Titovim govorima do određene mere oslikavali problemi jugoslovenske države i društva. Iako je nekih sličnih problema bilo i ranije, pisanje o Titu i spominjanje Jugoslavije sedamdesetih godina, obično je bilo praćeno isticanjem upravo Titovih govora o problemima sa kojima su se Savez komunista Jugoslavije (SKJ) i jugoslovensko društvo u to vreme suočavali.

Jedna od karakteristika jugoslovenskih, ali gledano i u globalu drugih komunista, odnosila se na kritiku, ali i samokritiku svog rada. Upravo je samokritika često isticana u Titovim govorima, koje je prenosio RP. Jugoslovenski predsednik je koristeći samokritiku ukazivao na negativne pojave u SKJ, posebno na republičkom nivou u Hrvatskoj i Srbiji.⁷ Prema pisanju RP, navodno na zahtev brojnih čitalaca i njihovog povišenog interesovanja, Titov govor u Zagrebu, objavljen u RP 23. septembra 1970.,⁸ bio je štampan dva dana kasnije u širem izdanju, uz isticanje Titove kritike zbog negativnih

⁷ „Revolučními činy proti kontrarevoluci“, *Rudé právo* (RP), 7.12.1971., 6; Hrobař, Jan, „Tito: Odstranit všechno, co překáží jednotě“, *RP*, 18.10.1972., 3.

⁸ „O antisocialistických silách v Jugoslávii“, *RP*, 23.9.1970., 7.

pojava u jugoslovenskom društvu, između ostalog i pitanja „nacionalnog nerazumevanja“.⁹

Krajem 1971., kako je pisao list RP na osnovu informacija Čehoslovačke novinske agencije (ČTK) i analize jugoslovenske štampe, Tito je na sednici Predsedništva CK SKJ naglašavao neophodnost odbrane socijalističkog društva u Jugoslaviji svim sredstvima. Ističući skoro u celini Titov govor, ali bez komentara čehoslovačkih novinara, RP je predstavio i Titovu kritiku rada na univerzitetima u Beogradu i Zagrebu, gde prema jugoslovenskom predsedniku nije bila dovoljno prisutna nastava marksizma. Negativne pojave u društvu su prema Titu vodile ka „revizionističkim stavovima, koji su negirali marksizam“.¹⁰

U jednom drugom govoru, koji su novine RP prenele kroz kratko iznošenje Titovih reči, ukazano je decembra 1971. na neslaganje jugoslovenskog predsednika sa Maspokom (Hrvatskim prolećem), odnosno masovnim pokretom u Hrvatskoj. Kako je tada naveo RP, Tito se osvrnuo i na pisanje pojedine zapadne štampe, koja je osuđivala delovanje jugoslovenskih organa bezbednosti u sprečavanju širenja tog pokreta, uz njegov komentar, da bi se takve ideje mogle proširiti i na celu Jugoslaviju.¹¹ Međutim, kako je naglašeno u listu RP, Tito je isticao veoma važnu ulogu SKJ: „Otvoreno kažem da bi se Jugoslavija raspala, kada ne bi postojao Savez komunista, kada bi partija počela da propada.“¹² S obzirom da u listu RP nije bilo dodatnih komentara na Titove govore vezano za Maspok, osim samih naslova, gde se pominjala kontrarevolucija,¹³ tadašnji čitalac RP je mogao eventualno da događaje u Hrvatskoj i u Savezu komunista Hrvatske u toku 1971. uporedi sa Praškim prolećem, za koje je nakon 1968. od strane novih vodećih osoba KPČ-a istican gotovo isti termin, odnosno kontrarevolucija.

Pored kritike Saveza komunista Hrvatske, novine RP su prenosile i Titove govore vezano za njegovu kritiku Saveza komunista

⁹ „Josip Broz-Tito k politickým pracovníkům“, *RP*, 25.9.1970., 7.

¹⁰ „Revolučními činy proti kontrarevoluci“, *RP*, 7.12.1971., 6.

¹¹ Interesantno je, da je Tito vezano za Maspok i ulogu jednog od vođa tog pokreta, Miku Tripala, navodno 1971. isticao da Tripalo „neće biti Dubček i dopustiti da kontrarevolucija preuzme maha“. Goldstein, Ivo, Slavko Goldstein, *Tito*, Profil, Zagreb, 2015., 647.

¹² „Bez komunistů a dělnické třídy není možné budovat socialismus“, *RP*, 20.12.1971, 3.

¹³ „Revolučními činy proti kontrarevoluci“, *RP*, 7.12.1971., 6.

Srbije, ali opet bez bilo kakvog komentara dopisnika tih novina iz Beograda. Oktobra 1972. isticano je Titovo neslaganje sa „liberalnijim odnosom u idejno-političkoj delatnosti“ Saveza komunista Srbije uz samokritiku „naše anomalije“, kao i „naše neefikasnosti i pasivnosti“. ¹⁴ Već u samom naslovu teksta, naglašen je Titov jasni stav o tome: „Odstraniti sve što kvari jedinstvo“. ¹⁵ Kao jednu od glavnih prepreka tom jedinstvu, Tito je video nacionalizam, koji se našao između ostalog u središtu njegovog govora septembra 1972. prilikom tridesete godišnjice Bitke na Kozari. List RP je preneo Titove reči u kraćem izvodu, bez bilo kakvih komentara svog dopisnika. ¹⁶ Pored nacionalizma, Titove kritike su bile upućene i ka pojavi bogaćenja pojedinih članova SKJ, uz isticanje, u jednom od retkih autorskih komentara dopisnika tog lista iz Beograda, da je jugoslovenski predsednik u svojim poslednjim govorima na jesen 1972. dao „novi impuls aktuelnoj kampanji protiv bogaćenja“. ¹⁷

Novine RP su donosile informacije i o Titovim pogledima ka privrednom razvoju Jugoslavije, ili moglo bi se pre reći o problemima u jugoslovenskoj privredi od početka sedamdesetih godina. ¹⁸ Kao jedan od ozbiljnijih problema, Tito je isticao masovni odlazak kvalifikovanih radnika na privremeni rad u inostranstvo. Dopisnik RP nije analizirao reči jugoslovenskog predsednika, ali je članak bio dopunjen statističkim podacima, po kojima je 1971. u vreme popisa stanovništva više od 671 000 kvalifikovanih radnika radilo u inostranstvu, što je predstavljalo 3,4 % ukupne tadašnje jugoslovenske populacije. Prema Titovim rečima, rešenje ovog problema bilo je u neophodnosti obezbeđivanja adekvatnog posla za te radnike u Jugoslaviji. ¹⁹ Brojni problemi u jugoslovenskoj privredi opet su isticali i kasnijih godina citiranjem Titovih govora, s tim što im je list RP posvećivao uglavnom manji prostor. ²⁰

Na sednicama Predsedništva CK KPČ je takođe ukazivano na spomenute probleme u Jugoslaviji kroz Titove izjave, o kojima je

¹⁴ Hrobař, Jan, „Tito: Odstranit všechno, co překází jednotě“, *RP*, 18.10.1972., 3.

¹⁵ Isto.

¹⁶ „Boj s třídním nepřítelem pokračuje“, *RP*, 11.9.1972., 5.

¹⁷ Hrobař, Jan, „Jugoslávští miliardáři“, *RP*, 4.10.1972., 6.

¹⁸ Jakoubek, Jiří, „Rušná diskuse v Jugoslávii“, *RP*, 29.4.1971., 7.

¹⁹ Hrobař, Jan, „Pačlivý problém“, *RP*, 15.12.1972., 6.

²⁰ „Důraz na hospodářskou stabilitu“, *RP*, 16.12.1975., 7.

pisao RP. Nažalost, dokumenta koja bi predstavila tok diskusije članova Predsedništva oko ove tematike nisu dostupna. Na osnovu raspoloživih izvora, međutim, jasno proističe da su visoki funkcioneri KPČ imali na raspolaganju prevode Titovih govora, kao i izveštaje čehoslovačkih diplomatskih predstavništava u Jugoslaviji i razne druge materijale koji su se odnosili na SKJ, ali i unutrašnje prilike i razvoj Jugoslavije prevashodno u prvoj polovini sedamdesetih godina.²¹ Ujedno, moguće je pretpostaviti, da je Predsedništvo CK KPČ prevashodno pratilo razvoj situacije u Jugoslaviji. Međutim način izveštavanja RP o Titu i Jugoslaviji, mogao je da ima izvesnu političku konotaciju, na šta su u svojim izveštajima ukazivali službenici jugoslovenske ambasade u Pragu. Naime, prema jednoj analizi najverovatnije nekog od tih službenika neposredno uoči posete generalnog sekretara CK KPČ-a, Gustava Husaka (Gustáv Husák) Jugoslaviji oktobra 1973., o izveštavanju čehoslovačke štampe o Jugoslaviji, proisticalo je da je njen način pisanja „u direktnoj funkciji političkog trenutka koji je u toku i u zavisnosti od tekućih političkih interesa čehoslovačkog rukovodstva“,²² što je u najvećem broju slučajeva i odgovaralo ranijim dešavanjima i izveštavanju upravo RP o Titu.²³ U spomenutoj analizi se međutim još naglašavalo, da se čehoslovačka štampa služila metodom „natpisa informativnog karaktera, prenošenjem istrgnutih citata i delova govora naših rukovodioca“, s tim da se „naglašava samo ono što, po njihovoj oceni, odgovara čehoslovačkoj strani odnosno lageru“.²⁴ Prema ovoj analizi isticalo

²¹ Vidi: Národní archiv (NA), KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – predsednictvo 1971–1976 (KSČ–ÚV–02/1, predsednictvo 1971–1976), svazek (sv.). 38, archivní jednotka (a. j.) 39, k informaci 4, Zpráva o současné politické situaci v SR Chorvatsku (*bez datuma*); NA, KSČ–ÚV–02/1, predsednictvo 1971–1976, sv. 40, a. j. 42, k informaci 8, Projev presidenta Tita v Pule dne 17. 4. 1972, *Třídní nepřítel a nacionalismus jsou úzce svázány*; NA, KSČ–ÚV–02/1, predsednictvo 1971–1976, sv. 48, a. j. 47, k informaci 5, Zpráva o posledním zasedání ÚV SK Chorvatska (*bez datuma*); NA, KSČ–ÚV–02/1, predsednictvo 1971–1976, sv. 165, a. j. 167, k informaci 5, Informace o současné situaci ve Svazu komunistů Jugoslávie a jugoslávské společnosti, 22.8.1975.

²² Arhiv Jugoslavije (AJ), 837 Kabinet predsednika republike (KPR) 14.1.1953–4.5.1980., I–3–a/19–22, Poseta generalnog sekretara KP Čehoslovačke Gustava Husaka, 23–26.10.1973., 2. Informativno-politički materijal, prilog: Čehoslovačka sredstva informisanja o Jugoslaviji i bilateralna saradnja u oblasti informisanja.

²³ Sovilj, „Pisanje lista *Rudé právo* o Josipu Brozu Titu u važnim momentima jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa 1945–1969.“, 127–152.

²⁴ AJ, KPR, I–3–a/19–22, Poseta generalnog sekretara KP Čehoslovačke Gustava Husaka, 23–26.10.1973., 2. Informativno-politički materijal, prilog: Čehoslovačka sredstva

se još da su rezultati unutrašnjeg razvoja Jugoslavije potcenjivani, da je izostavljena suština akcija SKJ, uz ukazivanje njene politike, koja se vraćala „na stare metode iz vremena birokratsko-centralističkog shvatanja društvenih pogleda“.²⁵ Autor ili autori ovog izveštaja ipak su priznali, da u isto vreme ni jugoslovenska štampa nije bila blagonaklona u svojim ocenama ka razvoju Čehoslovačke nakon Praškog proleća, niti joj je posvećivala veći prostor, kao i da bi morala dati svoj doprinos „širem i objektivnijem informisanju naše javnosti o zbivanjima u Čehoslovačkoj“.²⁶

Sličnih tvrđenja jugoslovenske strane bilo je i u kasnijem periodu. Prema izveštaju jugoslovenske ambasade u Pragu krajem januara 1976., upravo su se novine RP našle na udaru kritike zaposlenih u tom diplomatskom predstavništvu Jugoslavije. Naime RP je prema mišljenju jugoslovenskih diplomatskih predstavnika u Pragu „jednostrano i u suštini tendenciozno, prenosio istrgnute delove van konteksta ukupnih ocena“ i to Titovih govora.²⁷ U broju od 31. decembra 1975. novine RP su na taj način, po već istaknutoj oceni jugoslovenske ambasade u Pragu, naglašavale da je Tito ukazao na to da „Jugoslavija nije dostigla sve što je htela, pre svega kada je reč o povećanju životnog standarda“.²⁸ Bez obzira što se radilo o vrlo kratkoj informaciji, koja je bila objavljena na unutrašnjoj strani lista RP, kao i o prenošenju Titovih reči u okviru njegovog novogodišnjeg obraćanja jugoslovenskoj javnosti,²⁹ takav način izveštavanja svakako da nije bio pozitivno ocenjen od strane zaposlenih u jugoslovenskoj ambasadi u Pragu, zbog čega su i protestovali kod glavnog i odgovornog urednika RP i ujedno visokog funkcionera KPČ-a Oldržiha Švestke (Oldřich Švestka).³⁰

Nema sumnje, da je na pisanje RP i na izveštavanje o Titu uticalo više faktora, ali svakako da je vrlo bitan bio i aktuelni politički trenutak. Nakon već spomenute vojne intervencije pet zemalja

informisanja o Jugoslaviji i bilateralna saradnja u oblasti informisanja.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

²⁷ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DAMSP), Politička arhiva (PA) – Čehoslovačka (ČSSR), 1976., fascikla (f.) 28, pov. broj 44033, 26.1.1976.

²⁸ Isto. Vidi: „Novoročni projev J. Broze Tita“, *RP*, 31.12.1975., 7.

²⁹ „Novoročni projev J. Broze Tita“, *RP*, 31.12.1975., 7.

³⁰ DAMSP, PA–ČSSR, 1976, f. 28, pov. broj 44033, 26.1.1976.

Varšavskog pakta avgusta 1968, pokret Praško proleće je izgubio na značaju, da bi od aprila 1969. i izbora novog rukovodstva CK KPČ, koje je po svojoj političkoj opredeljenosti bilo odano Sovjetskom Savezu, u potpunosti i ugušen. Period prelaska čehoslovačke države na tzv. normalizaciju, nakon vojne intervencije, trebalo je isto tako podržati i kroz novinske članke. Jedan od oblika izveštavanja lista RP, koji je bez obzira na političke promene 1968–1969. imao, ali i zadržao (naravno, uz promenu redakcije, koja je bila uz Praško proleće) svoj značaj, odnosio se upravo na selektivno biranje vesti i njihovo predstavljanje prema aktuelnim političkim okolnostima. Već istaknuti izveštaji jugoslovenske ambasade u Pragu mogli su da odgovaraju realnom stanju, u kome je redakcija lista RP (nakon aprila 1969. odana novom političkom rukovodstvu CK KPČ na čelu sa Husakom),³¹ kroz „prenošenje istrgnutih citata“³² ili „van konteksta ukupnih ocena“³³ indirektno želela da ukaže na probleme u drugim socijalističkim društvima (ali, gledajući šire i u drugim, ne samo socijalističkim zemljama). Ti problemi su se, posebno u socijalističkoj zemlji kao što je bila Jugoslavija, koja je i dalje bila na distanci prema čehoslovačkoj normalizaciji, vezivali za moguću „reviziju“, „kontrarevoluciju“, kao i prisustvo privrednih poteškoća. Novo rukovodstvo CK KPČ je protiv takvih problema istupalo i do određene mere ukazivanjem na njih kroz primere druge države ili drugih zemalja. Ujedno, takav stav je u toku sedamdesetih godina mogao da nađe svoj odraz i u pisanju lista RP o Titu i samoj Jugoslaviji.

Formalna strana čehoslovačko-jugoslovenske saradnje

I pored svih promena u unutrašnjoj organizaciji KPČ-a i u samoj državi krajem šezdesetih, list RP nije zaboravljao da skoro svake godine istakne čestitke čehoslovačkog predsednika od 1968. do 1975., Ludvika Svobode (Ludvík Svoboda), kao i samog Husaka, prvog sekretara CK KPČ-a od aprila 1969. i novog čehoslovačkog predsednika od 1975.,

³¹ *Naše Rudé právo*, 211.

³² AJ, KPR, I–3–a/19–22, Poseta generalnog sekretara KP Čehoslovačke Gustava Husaka, 23–26.10.1973., 2. Informativno-politički materijal, prilog: Čehoslovačka sredstva informisanja o Jugoslaviji i bilateralna saradnja u oblasti informisanja.

³³ DAMSP, PA–ČSSR, 1976, f. 28, pov. broj 44033, 26.1.1976.

koje su upućivali Titu za njegov rođendan. Radilo se o vrlo kratkim tekstovima, objavljivanim obično u krajnjim redovima na naslovnim stranama lista RP.³⁴ Ova praksa, koja je bila uobičajena u formalnoj komunikaciji na najvišem državnom i partijskom nivou, bila je prisutna i ranijih godina, ali ne toliko često, kao sedamdesetih. Najznačajnije godišnjice su se svakako isticale, sa izuzetkom perioda informbiroovske krize (na primer 1947. pedeset i peti Titov rođendan, 1957. šezdeset i peti, 1962. sedamdeseti, 1967. sedamdeset i peti).³⁵

Svim bitnijim jubilejima vezano za Tita, list RP je posvećivao veći prostor. Uz čestitke tadašnjeg predsednika i(li) prvog (kasnije generalnog) sekretara CK KPČ-a, predstavljana je i Titova biografija, sve njegove funkcije i najznačajniji događaji političke karijere. Takav slučaj je bio i prilikom Titovog osamdesetog (1972) i osamdeset i petog rođendana (1977).³⁶ List RP je na svojim stranama praktično prenosio odluke Predsedništva CK KPČ-a vezano za upućivanje čestitke Titu od strane prvog (od 1971. generalnog) sekretara CK KPČ, Husaka.³⁷ Dešavanja nakon leta 1948. i informbiroovska kriza, kao i ponovno zahlađenje sovjetsko-jugoslovenskih odnosa krajem pedesetih međutim nisu pominjani tokom sedamdesetih godina, što je bilo i logično, jer CK KPČ nije želeo, niti imao potrebu da se vraća ka dešavanjima, koja su sa veće vremenske distance mogla pre da stvore poteškoće za aktuelno rukovodstvo Čehoslovačke, ali su isto tako više odgovarala jugoslovenskom vođstvu, kao potvrda njegove politike i istrajnosti u odolevanju svih političkih pritisaka i ekonomskih blokada od strane SSSR-a i zemalja odanih sovjetskoj politici.

³⁴ „J. B. Titovi k narozeninám“, *RP*, 24.5.1969., 1; „Blahopřejné telegramy“, *RP*, 25.5.1971., 1; „Blahopřejný dopis J. Brozu-Titovi“, *RP*, 25.5.1972., 1; „Blahopřání J. Brozu-Titovi“, *RP*, 25.5.1973., 1; „Blahopřání soudruhu Josipu Brozi-Titovi“, 25.5.1974., 1; „Blahopřání Josipu Brozi-Titovi“, *RP*, 24.5.1975., 1; „Blahopřání J. Brozu Titovi“, *RP*, 25.5.1976., 1; „Pozdravný dopis J. Titovi“, *RP*, 25.5.1977., 1; „Blahopřání do Bělehradu“, 25.5.1978., 1; „K životnímu jubileu J. Broze Tita“, *RP*, 25.5.1979., 1.

³⁵ „Mnoho zdraví, síly a úspěchů!“, *RP*, 25.5.1947., 1; „J. B. Titovi k 65. narozeninám“, *RP*, 25.5.1957., 1; „Blahopřání k 70. narozeninám J. Broze-Tita“, *RP*, 25.5.1962., 1; „75 let J. Broze-Tita“, *RP*, 25.5.1967., 6.

³⁶ „Blahopřejný dopis J. Brozu-Titovi“, *RP*, 25.5.1972, 1; „Pozdravný dopis J. Titovi“, *RP*, 25.5.1977., 1, 7.

³⁷ NA, KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1971–1976, sv. 40, a. j. 42, b. 17. K bodu: Blahopřejný telegram předsedovi SKJ a presidentu SFRJ soudruhu Josipu Brozu-Titovi u příležitosti jeho 80. narozenin (12. května 1972).

Titova putovanja i posete na stranicama novina *Rudé právo*

U toku sedamdesetih godina naglašavanje Titovog imena u listu RP takođe je bilo vezano i za njegova brojna putovanja. Sličnih vesti vrlo kratke forme bilo je i ranijih godina i to uglavnom po zemljama u razvoju.³⁸ Da se nije radilo samo o nebitnim informacijama, mogle su da potvrde i pojedine sednice Predsedništva CK KPČ-a, na kojima se upravo govorilo o Titovim putovanjima u pojedine zemlje Bliskog i Srednjeg Istoka i značaju tih poseta.³⁹

Novine RP su isticale Titove posete brojnim afričkim zemljama, između ostalog Ujedinjenoj Arapskoj Republici (Egiptu), ali na primer i zemljama Srednjeg Istoka i Azije, Iranu i Indiji, ujedno i interesovanje Tita za bezbednost u tim oblastima, za situaciju na Bliskom Istoku, kao i njegovu ulogu u Pokretu nesvrstanih.⁴⁰ Radi lo se uglavnom o kraćim informacijama na unutrašnjim stranama lista RP, bez dodatnih komentara čehoslovačkih novinara, koji su na osnovu vesti iz jugoslovenske štampe pisali o toku i rezultatima Titovih poseta. Međutim, posebnu pažnju novinara RP privlačili su susreti Tita i generalnog sekretara Komunističke partije Sovjetskog Saveza Leonida Iljiča Brežnjeva (Леонид Ильич Брежнев). Poseta Brežnjeva Beogradu u septembru 1971., kao i Titov boravak u Moskvi juna 1972. i novembra 1973., našli su se među vestima uglavnom na naslovnim stranama RP kroz relativno veće članke. U svim tim susretima je kroz već uobičajne izraze iz ranijih vremena, kada jugoslovensko-sovjetski odnosi nisu prolazili kroz krize, istican „duh prijateljstva, drugarske otvorenosti i uzajamnog razumevanja“.⁴¹

³⁸ „Schůze Svazové výkonné rady Jugoslavie“, *RP*, 21.1.1956., 4; „Dar burmské vlády Jugoslavii“, *RP*, 18.4.1956., 4; „24 hodiny v zahraničí“, *RP*, 3.12.1958., 4; „Prezident Tito o své cestě po Latinské Americe“, *RP*, 3.11.1963., 5; „24 hodiny v zahraničí“, *RP*, 8.11.1969., 7.

³⁹ NA, KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1966–1971 (KSČ–ÚV–02/1, předsednictvo 1966–1971), sv. 43, a. j. 44, b. 14, Informace o návštěvě a jednáních presidenta SFRJ J. B. Tita v některých zemích Blízkého a Středního východu, 1.9.1967.

⁴⁰ „President Tito ukončil africké turné“, *RP*, 28.2.1970., 7; Jakoubek, Jiří, „Africká cesta presidenta Tita“, *RP*, 2.3.1970., 3; „Komuniké o jugoslávsko-egyptských rozhovorech“, *RP*, 22.2.1971., 3; „Tito jednal se Sadatem“, *RP*, 22.10.1971., 7.

⁴¹ „Komuniké o pobytu L. I. Brežněva v Jugoslávii“, *RP*, 27.9.1971., 3; „Plodné výsledky sovětsko-jugoslávských rozhovorů“, *RP*, 12.6.1972., 1; „Moskevské komuniké SSSR–SFRJ“, *RP*, 12.6.1972., 5; „Závěr jednání Brežněv–Tito“, *RP*, 16.11.1973., 1, 7.

Sovjetsko-jugoslovenski susreti na najvišem partijskom nivou privlačili su tada svakako i pažnju CK KPČ-a.⁴²

Pažljivi čitalac RP je mogao tada da primeti, da kada se piše o brojnim Titovim posetama, da se neke od njih održavaju i u samoj blizini čehoslovačkih granica,⁴³ ali da gotovo nema naznaka o realnom dolasku jugoslovenskog predsednika u Prag i Bratislavu. S obzirom da je Tito poslednji put posetio Prag od 9. do 11. avgusta 1968. u vrlo osetljivom momentu za tadašnje čehoslovačko rukovodstvo na čelu sa prvim sekretarom KPČ-a Dubčekom, svega desetak dana uoči vojne intervencije pet zemalja Varšavskog pakta na Čehoslovačku,⁴⁴ što je u tadašnjem listu RP predstavljeno vrlo pozitivno,⁴⁵ skoro neformalno, kao Titova podrška Dubčeku i Praškom proleću, moglo bi se reći, da se u toku sedamdesetih slična poseta opet očekivala, ovog puta Husaku. Eventualni Titov dolazak za Prag u tom slučaju imao bi bez sumnje karakter podrške Husakovom režimu, kao i svim promenama u čehoslovačkoj državi i društvu, koje su usledile nakon 1968. godine.⁴⁶

⁴² NA, KSČ-ÚV-02/1, predsedništvo 1971–1976, sv. 102, a. j. 101, b. 17, Informace o setkání s. L. I. Brežněva se s. J. B. Titem, 30.11.1973.

⁴³ Tito je na primer imao sastanak sa prvim sekretarom CK Jedinstvene socijalističke partije Nemačke (SED) Erihom Honekerom (Erich Honecker) u Lajpcigu polovinom novembra 1974. godine. Vidi: „J. Broz-Tito v Lipsku“, *RP*, 15.11.1974., 7.

⁴⁴ Vidi: Pelikán, Jan, „Návštěva Josipa Broze Tita v Praze v srpnu 1968“, *Slovanské historické studie*, 32, 2007., 131–147.

⁴⁵ Sovilj, „Pisanje lista *Rudé právo* o Josipu Brozu Titu u važnim momentima jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa 1945–1969.“, 148–150.

⁴⁶ Bez obzira na određenu rezervisanost prema dešavanjima u Čehoslovačkoj 1968. (što je bilo i logično, zbog odnosa prema Sovjetskom Savezu), moglo bi se reći, da jugoslovensko rukovodstvo nije gajilo veće simpatije prema promenama u čehoslovačkim društvenim sferama i državnim strukturama, koje je donosilo sa sobom Praško proleće. Međutim, način na koje je ono obustavljeno, prevashodno uz pomoć sile i to od strane drugih socijalističkih zemalja na čelu sa Sovjetskim Savezom, takođe nije naišlo na simpatije vodećih ljudi Jugoslavije. Prve reakcije Tita i jugoslovenskog rukovodstva na vesti o vojnoj intervenciji pet zemalja Varšavskog pakta na Čehoslovačku bile su iskazane već 21. avgusta 1968. na sednici Predsedništva i Izvršnog komiteta SKJ na Brionima, kao i na X. kongresu CK SKJ dva dana kasnije u Beogradu. Na tim sednicama osuđena je okupacija Čehoslovačke. Jugoslovenski partijski vrh je tada iskazao odlučnost u odbrani svoje teritorije, s obzirom da su dešavanja u Čehoslovačkoj mogla da utiču i na pogoršavanje odnosa Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Pelikán, Jan, *Jugoslávie a Pražské jaro*, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Togga, Praha, 2008., 164–165, 175–176. Vidi: Sovilj, Milan „Beleške i govor Josipa Broza Tita na X sednici CK SKJ povodom dešavanja u Čehoslovačkoj“, *Tokovi istorije*, 1, 2010., 209–218. U martu 1969. na IX. kongresu CK SKJ Tito je između ostalog istakao, da je vojna intervencija pet socijalističkih zemalja u Čehoslovačkoj, imala negativne posledice za dalju

Tito je čehoslovačku teritoriju koristio u određenim situacijama praktično kao tranzitnu oblast. Prema pisanju lista RP, prilikom odlaska za Poljsku i povratka sa ove posete, poslao je iz aviona 10. i 13. marta 1975. telegram sa pozdravima Husaku, predsedniku Svobodi i čehoslovačkom narodu u trenutku kada je njegov avion bio iznad Čehoslovačke,⁴⁷ što je između ostalog moglo da se smatra za uobičajeni gest u takvim situacijama.

Iako Tito više ni jednom nije posetio Čehoslovačku nakon 1968., u Pragu i Bratislavi su bili drugi funkcioneri SKJ i državni predstavnici Jugoslavije, uglavnom kao članovi raznih delegacija,⁴⁸ koji su

jugoslovensko-čehoslovačku saradnju i da je došlo do stagnacije i ograničavanja te saradnje u oblasti političkih i partijskih odnosa. Ujedno, tada je naglasio da su Sovjetski Savez i još neke druge socijalističke države iskoristili jugoslovenski stav ka situaciji u Čehoslovačkoj za antijugoslovensku kampanju i za „kritiku“ samog državnog sistema u Jugoslaviji. Tito je i pored svih nastalih poteškoća isticao da Jugoslavija želi da sarađuje sa svim socijalističkim zemljama. Vidi: *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Září 1968–květen 1970*, ur. Jitka Vondrová, Jaromír Navrátil, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a nakladatelství Doplněk, Praha – Brno, 1997., 281–282.

⁴⁷ „Rozhovory Gierek–Tito“, RP, 12.3.1975., 7; „Telegram z paluby letadla“, RP, 14.3.1975., 1.

⁴⁸ Vidi: AJ, 507 Savez komunista Jugoslavije – Komisija za međunarodne odnose i veze – ČSSR, IX, 22/I–304, Izveštaj o boravku delegacije SKJ u Čehoslovačkoj (od 6. do 11. maja 1971); NA, KSČ–ÚV–02/1, predsedništvo 1971–1976, sv. 107, a. j. 107, k informaci 3, Zpráva o návštěvě předsedy svazové výkonné rady SFRJ Džemala Bijediće v ČSSR ve dnech 14.–18. prosince 1973, 18. 1. 1974; NA, KSČ–ÚV–02/1, predsedništvo 1971–1976, sv. 138, a. j. 138, k informaci 5, Návštěva podpredsedy Svazové výkonné rady a svazového tajemníka pro zahraniční věci SFRJ s. Miniće v Československé socialistické republice, 16. 11. 1974; NA, KSČ–Ústřední výbor 1945–1989, Praha–predsedništvo 1976–1981 (KSČ–ÚV–02/1, predsedništvo 1976–1981), sv. 59, a. j. 63, k informaci 1, Informace o průběhu a výsledcích návštěvy předsedy svazové výkonné rady Socialistické federativní republiky Jugoslávie s. Veselina Đuranoviće v ČSSR, 6.12.1977; NA, KSČ–ÚV–02/1, predsedništvo 1976–1981, sv. 68, a. j. 73, k informaci 9, Informační zpráva o návštěvě tajemníka výkonné rady předsednictva ÚV Svazu komunistů Jugoslávie s. Stane Dolanice v ČSSR, 20. 3. 1978; NA, KSČ–ÚV–02/1, predsedništvo 1976–1981, sv. 94, a. j. 94, k informaci 3, Informace o průběhu a výsledcích návštěvy předsedy výkonné rady skupštiny Socialistické republiky Bosny a Hercegoviny s. Milanka Renoviće v ČSSR, 4.1.1979. Slovenský národný archív (SNA), Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska ÚV KSS sekretariát 19.5.1958–17.3.1981 (ÚV KSS sekretariát 19. 5. 1958–17. 3. 1981), škatule (š.) 389, b. č. 73–9. 7., b. 16, Program pobytu s. Ante Budimira, člana sekretariátu ÚV Zväzu komunistov Bosny a Hercegoviny v Bratislave, 9. 7. 1973; SNA, ÚV KSS sekretariát 19.5.1958–17.3.1981, š. 506, b. č. 78–1. 4., b. 20, Program pobytu študijnej delegácie ÚV Zväzu komunistov Juhoslávie na Slovensku v dňoch 31. marca–2. apríla 1978, 1.4.1978.

pregovarali sa čehoslovačkom stranom oko daljeg razvoja čehoslovačko-jugoslovenskih veza.⁴⁹

S druge strane, Jugoslaviju je posetio generalni sekretar CK KPČ, već spomenuti Husak (23–26. oktobra 1973). List RP je o toj poseti izveštavao na svojim prvim stranama uz fotografije Tita i Husaka, prenoseći njihove govore i već uobičajne izraze srdačnih veza i prijateljskih odnosa dve zemlje. U svom govoru 23. oktobra 1973., prilikom susreta sa Husakom u Beogradu, koji je list RP preneo u celini, Tito je više pričao o situaciji u Jugoslaviji i njenom razvoju, kao i o pripremama za donošenje novog ustava naredne godine, ali i

⁴⁹ Pitanje čehoslovačko-jugoslovenskih odnosa sedamdesetih do sada je vrlo malo proučavano. Neki od retkih objavljenih tekstova, odnose se na stav Jugoslavije prema Čehoslovačkoj nakon uspostavljanja tzv. normalizacije, kao i na neka pitanja, koja su se tih godina provlačila u kontaktima Jugoslavije i Čehoslovačke (delatnost antijugoslovenske emigracije, položaj jugoslovenskih radnika u Čehoslovačkoj, prisutnost čehoslovačke literature na jugoslovenskom prostoru, i to onih knjiga i dela, koja su u Čehoslovačkoj bila zabranjena). Vidi: Vojtěchovský, Ondřej, „Československo, Jugoslávie a chorvatská ustašovská emigrace v první polovině sedmdesátých let“, *Člověk. Časopis pro humanitní a společenské vědy*, <http://clovek.ff.cuni.cz/view.php?cislocclanku=2009030701>, 15.3.2009.; isti, „Jugoslávie a první fáze tzv. normalizace v Československu“, *Dvacáté století–The Twentieth Century*, 1, 2010., 13–38; isti, „Jugoslávští dělníci v normalizačním Československu. Východiska bádání“, *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII: Příspěvky přednesené na VII. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 28.–29. listopadu 2016*, ur. Václav Štěpánek, Jiří Mitáček, Moravské zemské muzeum, Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno, 2017., 455–471; Ilić, Aleksandar, „Uspomene, činjenice, uputstva. Srpsko-česka saradnja u razdoblju normalizacije“, *Od Morave do Morave II. Iz istorije česko-srpskih odnosa. Od Moravy k Moravě II. Z historie česko-srbských vztahů*, ur. Verica Koprivica, Aleksandra Korda-Petrović, Václav Štěpánek, Matica srpska u saradnji sa Maticom moravskom, Novi Sad, 2011., 231–241. Za razliku od istoriografija zemalja bivše Jugoslavije, koje u poslednje vreme posvećuju veću pažnju spoljnoj politici Jugoslavije u toku sedamdesetih i njenom odnosu ka zemljama iz Pokreta nesvrstanih, SSSR-u i SAD-u, izučavanje čehoslovačke spoljne politike u tom periodu nije toliko zastupljeno u savremenoj češkoj i slovačkoj istoriografiji. Vidi na primer: Vilímek, Tomáš, *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*, Vyšehrad, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2010.; Dejmek, Jindřich, *Diplomacie Československa. Díl 1. Nástin dějin ministerstva zahraničních věcí a diplomacie (1918–1992)*, Academia, Praha, 2012.; Jakovina, Tvrтко, *Třeća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zaprešić, 2011.; *Jugoslovensko-alžirski odnosi 1956–1979*, ur. Miladin Milošević, Nada Pantelić, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2014.; Bogetić, Dragan, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*, Institut za savremenu istoriju, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.; isti, „Discard between Yugoslav Foreign Policy Priorities and the Basic Determinants of the Bipolar Detante Process 1971–1975“, *Tokovi istorije*, 3, 2015., 11–39; isti, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u vreme bipolarnog detanta 1971–1975“, *Srbija i Rusija 1814–1914–2014: međunarodni naučni skup*, ur. Mihailo Vojvodić, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2016., 345–369; *Jugoslavija – SSSR: susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i SSSR, tom 2, 1965–1980*, ur. Ljudmila Aleksandrovna Veličanskaja i kol., Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2016.

o aktuelnoj međunarodnoj situaciji u Vijetnamu, na Bliskom Istoku i u Čileu, nego o samim čehoslovačko-jugoslovenskim odnosima.⁵⁰ Po povratku u Čehoslovačku, Husak je u svom izveštaju za Predsedništvo CK KPČ takođe isticao, da je Tito u toku njihovih razgovora uglavnom govorio o međunarodnim političkim pitanjima, kasnije i o unutrašnjem razvoju i problemima u Jugoslaviji. Prema Husakovim rečima, sekretar Izvršnog komiteta SKJ Stane Dolanc je naglasio značaj saradnje između SKJ i KPČ, njenu dalju perspektivu, bez obzira, kako je istakao, što se „u nekim pitanjima ne slažemo u potpunosti“.⁵¹ Titovo uključivanje u razgovore sa Husakom, kada je bila reč o čehoslovačko-jugoslovenskim odnosima, ticalo se prevashodno njihove ekonomske saradnje i daljeg napredovanja,⁵² o čemu je pisao i list RP.⁵³ I pored svega toga, RP je na svojim naslovnim stranama tih dana isticao da je celokupna poseta generalnog sekretara CK KPČ bila „pozitivna, korisna i uspešna“ uz medijsku propraćenost od strane jugoslovenske televizije i štampe.⁵⁴ Bez obzira, što je sama Husakova poseta mogla da se smatra 1986., praktično trinaest godina kasnije, u pojedinim jugoslovenskim krugovima za odnose sa inostranstvom, kao neka vrsta polazne tačke u razvoju veza između Jugoslavije i Čehoslovačke sedamdesetih godina,⁵⁵ jedan od njenih rezultata, koji je

⁵⁰ „Soudruh Gustáv Husák srdečně přivítán v Jugoslávii“, *RP*, 24.10.1973., 7.

⁵¹ NA, KSČ–ÚV–02/1, predsednictvo 1971–1976, sv. 96, a. j. 96, b. 1, Zpráva o oficiální přátelské návštěvě generálního tajemníka ÚV KSČ s. G. Husáka v SFRJ ve dnech 23–26. 10. 1973, 30. 10. 1973.

⁵² Isto. Vidi: AJ, KPR, I–3–a/19–22, Poseta generalnog sekretara KP Čehoslovačke Gustava Husaka, 23–26. 10.1973., 3. Stenografske beleške o razgovorima. Poseta Gustava Husaka.

⁵³ „Soudruh Gustáv Husák srdečně přivítán v Jugoslávii“, *RP*, 24.10.1973., 7.

⁵⁴ Houfová, Jarmila, „Dobry rozvoj vztahů ČSSR a Jugoslávie“, *RP*, 25.10.1973., 1, 7; Houfová, Jarmila, Jan Hrobař, „Oboustranný zájem na rozšíření spolupráce“, *RP*, 26.10.1973., 1, 7; Houfová, Jarmila, Jan Hrobař, „Pozitivní, užitečná a úspěšná návštěva“, *RP*, 27.10.1973., 1, 7.

⁵⁵ U dokumentima republičkog komiteta za odnose sa inostranstvom SR Hrvatske 1986., u pogledu daljeg razvoja jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa, isticalo se između ostalog, da su razgovori Tita i Husaka 1973. zauzeli posebno mesto u formulisanju zajedničkih principa o bilateralnoj saradnji, i pored, kako se tada naglašavalo, „poznatih razlika u putevima društveno-ekonomskog razvoja i međunarodnog položaja“ ovih zemalja. Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 2058 Republički komitet za odnose sa inozemstvom 1977–1991, 118, ČSSR 1986. godine, br. 49350, Informacija o bilateralnim odnosima SFRJ i ČSSR i unutrašnje-političkoj situaciji u ČSSR, 3.3.1986.; HR–HDA, 2058, k. 118, ČSSR 1986. godine, br. 202–1986, Platforma za razgovore s predsednikom Vlade SR Slovačke i članom

naplašavao upravo Husak a između ostalih prenosio list RP,⁵⁶ nije se nikada realizovao – ponovni dolazak Tita u Čehoslovačku.⁵⁷

Rudé právo o Titovoj smrti

Na stranama lista RP se vremenom smanjivao broj vesti o Titu. Do određene mere to je odgovaralo aktuelnoj situaciji i relativno stabilnim jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima, bez obzira na manje probleme, koji su se između ostalog odnosili na pitanje položaja jugoslovenskih radnika u Čehoslovačkoj, emigraciju čehoslovačkih građana kao turista preko jugoslovenske teritorije ili na prisutnost čehoslovačke literature u Jugoslaviji, koja je bila zabranjena u Čehoslovačkoj.⁵⁸ U drugoj polovini sedamdesetih informacije o Titu u listu RP su bile vrlo retke (ne računajući već istaknute informacije u vezi sa rođendanskim čestitkama i značajnijim jubilejima). U jednoj od njih iz sredine januara 1976. se na primer pisalo o pogoršanom zdravstvenom stanju jugoslovenskog predsednika, koje je prema jugoslovenskoj novinskoj agenciji Tanjug, bilo prouzrokovano prehladom i vraćanjem bolesti išijasa.⁵⁹

Čak ni informacije o Titovoj smrti 4. maja 1980. nisu zauzele veliki prostor u novinama RP. Prve vesti objavljene su 5. maja uz prenošenje saopštenja Predsedništva CK SKJ i Predsedništva SFRJ, uz isticanje Titove biografije (ali, bez pominjanja sukoba Jugoslavije sa Kominformom i kasnije narušenih jugoslovenskih odnosa sa SSSR-om) i njegovog značaja ne samo za Jugoslaviju, već i za ceo socijalistički pokret.⁶⁰ Ujedno je predstavljen i telegram saučešća Husa-

Predsedništva CK KP Čehoslovačke, Peterom Colotkom, prilikom posjete SR Hrvatskoj od 14. do 16. srpnja 1986. godine, Zagreb, 8.7.1986.

⁵⁶ Vidi: NA, KSČ-ÚV-02/1, predsednictvo 1971–1976, sv. 96, a. j. 96, b. 1, Zpráva o oficiální přátelské návštěvě generálního tajemníka ÚV KSČ s. G. Husáka v SFRJ ve dnech 23-26.10.1973, 30.10.1973.; Houfová, Jarmila, „Dobry rozvoj vztahů ČSSR a Jugoslávie“, RP, 25.10.1973., 1.

⁵⁷ Moguća Titova poseta Čehoslovačkoj bila je pominjana i kasnijih godina na sednicama Predsedništva CK KPČ. Vidi: NA, KSČ-ÚV-02/1, predsednictvo 1971–1976, sv. 165, a. j. 167, k informaci 5, Informace o současné situaci ve Svazu komunistů Jugoslávie a jugoslávské společnosti, 22.8.1975.

⁵⁸ Vidi: Ilić, „Uspomene, činjenice, uputstva“, 236-238; Vojtěchovský, „Jugoslávie a první fáze tzv. normalizace v Československu“, 34; isti, „Jugoslávští dělníci v normalizačním Československu“, 485-486.

⁵⁹ „24 hodin v zahraničí“, RP, 16.1.1976., 7.

⁶⁰ „Zemřel Josip Broz Tito“, RP, 5.5.1980., 1, 7.

ka i predsjednika čehoslovačke vlade Lubomira Štrougala (Lubomír Štrougal), koji je bio upućen CK SKJ, Predsedništvu SFRJ i Saveznom izvršnom veću SFRJ.⁶¹ Izrazi saučesća čehoslovačkih funkcionera jugoslovenskim visokim državnim, diplomatskim i partijskim predstavnicima iskazivani su i narednih dana, o čemu je RP pisao kroz vrlo kratka saopštenja.⁶² Predsedništvo CK KPČ je tada donelo odluku da za Beograd i sahranu J. B. Tita pošalje delegaciju na čelu sa Husakom.⁶³ Tih dana nisu nedostajali ni izveštaji iz Beograda od dopisnika RP, u kojima je kroz kraće tekstove predstavljena, kako se isticalo, tužna slika jugoslovenskog društva zbog gubitka svog dugogodišnjeg predsjednika, kao i pisanje o delegacijama iz drugih zemalja, koje su doputovale u Beograd na Titovu sahranu.⁶⁴

Zaključak

Izveštavanje dnevnih novina na češkom jeziku RP o Josipu Brozu Titu u toku sedamdesetih godina pratilo je aktuelna dešavanja u čehoslovačko-jugoslovenskim, odnosno sovjetsko-jugoslovenskim odnosima, ali u najvećoj meri je zavisilo od dešavanja unutar same čehoslovačke države. Nakon avgusta 1968. i vojne intervencije pet zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, došlo je do promena političkih prilika, koje su rezultirale smenom tadašnjeg rukovodstva CK KPČ na čelu sa već spomenutim Dubčekom. Novo rukovodstvo CK KPČ od aprila 1969. međutim nije dobilo podršku kakvu je najverovatnije i očekivalo od strane vodećih jugoslovenskih političara. Iako Čehoslovačka tada, kao i njena štampa, nije pratila trend iz drugih zemalja odanih Sovjetskom Savezu u kritici Jugoslavije i njene politike (slučajevi NDR-a, Poljske i Bugarske),⁶⁵ ipak se trudila da od kraja šezdesetih i početka sedamdesetih ukaže na neke od unutrašnjih problema u jugoslovenskoj državi.

⁶¹ „Soustrastný telegram ÚV KSČ“, *RP*, 5.5.1980., 1.

⁶² „Soustrast do Jugoslávie“, *RP*, 6.5.1980., 3; „Kondolence k úmrtí prezidenta SFRJ“, *RP*, 7.5.1980., 1; „Čs. delegace se poklonila památce J. Broze Tita“, *RP*, 8.5.1980., 1.

⁶³ „Soudruh G. Husák na pohřeb J. Broze Tita“, *RP*, 7. 5. 1980., 1. Vidi: NA, KSČ-ÚV-02/1, predsednictvo 1976–1981, sv. 142, a. j. 138, b. 25, Vyslání čs. delegace na pohřeb předsedy SKJ a prezidenta SFRJ s. J. B. Tita do SFRJ ve dnech 7-8.5.1980, 5.5.1980.

⁶⁴ „Sedmidenní smutek v Jugoslávii“, *RP*, 6.5.1980., 7; „Dny smutku v Jugoslávii“, *RP*, 7.5.1980., 7; „Před pohřbem J. Broze Tita“, *RP*, 8.5.1980., 7; „Rozloučení s J. Brozem Titem“, *RP*, 9.5.1980., 1, 7.

⁶⁵ Vidi: Vojtěchovský, „Jugoslávie a první fáze tzv. normalizace v Československu“, 23.

Podržavajući Husakov režim i sve više prisutnu tzv. normalizaciju, list RP je u svom načinu izveštavanja upravo isticao način pisanja, koji je odgovarao novim političkim prilikama u Čehoslovačkoj i aktuelnoj situaciji.

U toku sedamdesetih i dalje je trajao politički obračun novog čehoslovačkog rukovodstva, po idejama veoma bliskog SSSR-u, sa predstavnicima i sledbenicima nekadašnjeg Praškog proleća. U smatranju značaja ideja Praškog proleća u političkom smislu, ali ujedno i u povećavanju važnosti novog rukovodstva na čelu sa Husakom, novine RP su povremeno ukazivale kroz Titove govore ili na primeru samih govora jugoslovenskog predsednika, uglavnom istrgnutih iz konteksta, na negativne pojave u državi kao što je bila Jugoslavija. Neke od negativnih pojava u Jugoslaviji mogle su ili svakako trebale da pokažu čitaocima RP u prenesenom značenju na opasnost koja bi mogla da pretili njihovom društvu sa tzv. kontrarevolucijom, koja se obično vezivala za delatnost nekadašnjih sledbenika Praškog proleća. Jugoslovenskoj strani je takav način izveštavanja smetao, posebno ako su Titovi govori bili izvučeni iz konteksta, i pri tom ukazivali na nešto drugo, nego što je bila uobičajna predstava o stanju u jugoslovenskom društvu i državi. Žalbe jugoslovenske strane nisu međutim uticale na pogoršavanje jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa, ali isto tako način pisanja lista RP nije ni doprinosa njihovom napretku, bez obzira što je na svojim stranama, s vremena na vreme, isticao vrlo pozitivnu sliku upravo tih veza i moguće dalje saradnje dve države u različitim oblastima.

Bibliografija

Izvori

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ)

Kabinet predsednika republike (KPR), 837, 14.1.1953 – 4.5.1980.

Savez komunista Jugoslavije, Komisija za međunarodne odnose i veze – ČSSR, 507

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DAMSP)

Politička arhiva – Čehoslovačka (PA–ČSSR)

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA)

Republički komitet za odnose sa inozemstvom 1977–1991, 2058

Národní archiv, Praha (NA)

KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1966–1971
(KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1966–1971)

KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1971–1976
(KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1971–1976)

KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – předsednictvo 1976–1981
(KSČ-ÚV-02/1, předsednictvo 1976–1981)

Slovenský národný archiv, Bratislava (SNA)

Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska ÚV KSS sekretariát 19.
5. 1958 – 17. 3. 1981 (ÚV KSS sekretariát 19. 5. 1958 – 17. 3. 1981)

Prilozi s interneta

„Rudé právo“, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Digitalizovaný archiv časopisů, <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo>, 18.3.2018.

Vojtěchovský, Ondřej, „Československo, Jugoslávie a chorvatská ustašovská emigrace v první polovině sedmdesátých let“, *Člověk. Časopis pro humanitní a společenské vědy*, <http://clovek.ff.cuni.cz/view.php?cislocanku=2009030701>, 15.3.2009. (*datum objave článku na internetu*)

Novine

Rudé právo

Literatura

Bogetić, Dragan, „Discard between Yugoslav Foreign Policy Priorities and the Basic Determinants of the Bipolar Detante Process 1971–1975“, *Tokovi istorije*, 3, 2015., 11–39.

Bogetić, Dragan, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*, Institut za savremenu istoriju, Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.

Bogetić, Dragan, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi u vreme bipolarnog detanta 1971–1975“, *Srbija i Rusija 1814–1914–2014: međunarodni naučni skup*, ur. Mihailo Vojvodić, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2016., 345–369.

Dejmek, Jindřich, *Diplomacie Československa. Díl 1. Nástin dějin ministerstva zahraničních věcí a diplomacie (1918–1992)*, Academia, Praha, 2012.

- Dolejší, Vojtěch, *40 let Rudého práva*, Státní nakladatelství politické literatury, Praha, 1960.
- Franek, Jiří, *Naše Rudé právo. Štyridsať rokov časopisu KSC, ktorý bojuje za pravdu, socializmus a mier*, Slovenské vydavateľstvo politickej literatury, Bratislava, 1960.
- Goldstein, Ivo, Slavko Goldstein, *Tito, Profil*, Zagreb, 2015.
- Jakovina, Tvrtko, *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zaprešić, 2011.
- Jugoslavija – SSSR: susreti i razgovori na najvišem nivou rukovodilaca Jugoslavije i SSSR, tom 2, 1965–1980*, ur. Ljudmila Aleksandrovna Veličanskaja i kol., Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2016.
- Jugoslovensko-alžirski odnosi 1956–1979*, ur. Miladin Milošević, Nada Pantelić, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2014.
- Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Září 1968 – květen 1970*, ur. Jitka Vondrová – Jaromír Navrátil, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a nakladatelství Doplněk, Praha – Brno, 1997.
- Naše Rudé právo*, ur. Zdeněk Hoření, Rudé právo, Praha, 1980.
- Pelikán, Jan, „Návštěva Josipa Broze Tita v Praze v srpnu 1968“, *Slovanské historické studie*, 32, 2007., 131-147.
- Pelikán, Jan, *Jugoslávie a Pražské jaro*, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Togga, Praha, 2008.
- Sovilj, Milan „Beleške i govor Josipa Broza Tita na X sednici CK SKJ povodom dešavanja u Čehoslovačkoj“, *Tokovi istorije*, 1, 2010., 209–218.
- Sovilj, Milan, „Pisanje lista *Rudé právo* o Josipu Brozu Titu u važnim momentima jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa 1945–1969.“, *Tokovi istorije*, 1, 2018., 127-157.
- Šmídová-Matoušová, Olga, „*Rudé právo psalo, že nás bylo málo...*“ *Restituce identity a identita restituce v diskursu Rudého práva v roce nula*, Sociologické nakladatelství, Praha, 2012.
- Vilímek, Tomáš, *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*, Vyšehrad, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2010.
- Vojtěchovský, Ondřej, „Jugoslávie a první fáze tzv. normalizace v Československu“, *Dvacáté století–The Twentieth Century*, 1, 2010., 13-38.
- Vojtěchovský, Ondřej, „Jugoslávští dělníci v normalizačním Československu. Východiska bádání“, *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII: Příspěvky přednesené na VII. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 28.–29. listopadu 2016*, ur. Václav Štěpánek, Jiří Mitáček, Moravské zemské muzeum, Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno, 2017., 455-471.

Partija u arhivskim spremištima – što očekivati?

TATJANA ŠARIĆ I MARIJANA JUKIĆ

Istraživanje socijalističkog razdoblja hrvatske i jugoslavenske povijesti posljednjih je godina sve jače izraženo. Interes je istraživača na raznim poljima društvenog života i funkcioniranja države – od tzv. visoke politike, funkcioniranja najviših državnih i partijskih tijela, rada sigurnosnih službi, preko gospodarskih pitanja do, primjerice, istraživanja fenomena popularne kulture.

Korištenje dostupne literature kao početne točke svakog istraživanja uobičajena je metodološka stepenica, no za svakog istraživača koji se želi ozbiljno baviti socijalističkim razdobljem nezaobilazan je rad na izvornom arhivskom gradivu u arhivima. Među mrežom arhiva u Hrvatskoj svakako je najvažniji matični i središnji Hrvatski državni arhiv u Zagrebu koji čuva gradivo najvažnijih institucija, ustanova i organizacija na republičkoj razini – središnjih državnih tijela javne uprave, zatim sudstva, vojske, obitelji i pojedinaca, političkih stranaka i udruga, kao i fotografsko te filmsko gradivo. U okviru spomenutoga gradiva političkih stranaka i udruga čuva se i gradivo Komunističke partije Hrvatske (KPH), odnosno Saveza komunista Hrvatske (SKH) u razdoblju 1945–1990. godine.

KPH, odnosno SKH kao dio Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) bio je u razdoblju socijalizma u Jugoslaviji i Hrvatskoj jedina i vladajuća politička stranka čiji su članovi zauzimali vodeće pozicije na svim poljima državnog i društvenog života.¹ Sprega partijskih tijela te javne uprave, sudstva i represivnog aparata u to je vrijeme bila sama po sebi razumljiva, a neograničena je moć SKJ i SKH bila neupitna.

SKH je svoju politiku provodio putem mreže partijskih organizacija od najniže – osnovne organizacije SK do Centralnog komiteta

¹ Šarić, Tatjana, *U vrtlogu komunizma: mladi Hrvatske 1945.–1954.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2017., 40.

SKH,² zatim preko masovnih tzv. društveno-političkih organizacija (DPO-a) te preko tijela javne vlasti koja su djelovala prema njegovim uputama.

Svoju je vodeću ulogu SKH osiguravao i delegiranjem svojih članova na visoke pozicije u državnim tijelima, ali je kadrovirao i na svim nižim razinama društva – postavljao je i kontrolirao čelnike, ne samo KPH / SKH, nego i čelnike masovnih organizacija, državnih tijela, vanjskih poslova, Odjeljenja za zaštitu naroda (OZNE) / Uprave državne bezbjednosti (UDBE) / Službe državne sigurnosti (SDS-a), unutrašnjih poslova, novinarskih kuća i tiska.

Imajući u vidu samododijeljenu nadležnost SKH nad svim zbivanjima u republici, raspon tema kojima se bavio vrlo je širok. Od usmjeravanja kulture, znanosti i medija do gospodarstva; od ideološkog obrazovanja i kadrovanja do iseljeničke problematike; od praćenja političko-sigurnosnog stanja u republici do školskih programa. Nije bilo područja koje nije bilo pod paskom SKH i mreže njenih organizacija o čemu svjedoči gradivo ovog fonda u svojoj raznovrsnosti i obimnosti.

Budući da je organizacijski ustroj SKH bio replika onog SKJ, sve su se odluke o reorganizaciji automatizmom primjenjivale na niže, republičke razine.³ Stoga je za potpuno razumijevanje tadašnjeg dr-

² Organizacije SKH slijedile su administrativno-teritorijalni ustroj Republike te su u promatranom razdoblju osnivane ili ukidane sljedeće partijske niže organizacijske razine: partijski aktiv / osnovna organizacija SK (ovisno o broju članova formirale su se u tvornicama, školama, sveučilištima, udruženjima građana, poduzećima itd.), općinski komiteti (djeluju do 1990.), općinske konferencije (djeluju do 1990.), gradski komiteti (samo je GK Zagreb djelovao do 1990.), kotarski komiteti (ukinuti 1967.), okružni komiteti (ukinuti 1947.), oblasni komiteti (ukinuti 1951.), međuopćinske konferencije (djeluju do 1990.), zajednice općina (djeluju do 1990.).

³ Više o ustroju i djelovanju KPH / SKH vidi u: Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.; Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, Rad, Beograd, 1988.; Dilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Književne novine, Beograd, 1991.; Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest 1918.–2008.*, Euro-papress holding, Novi Liber, Zagreb, 2008.; Irvine, Jill A., Melissa K. Bokovoy, Carol S. Lilly, *State Society Relations in Yugoslavia: 1945–1992*, Macmillan, Hampshire – London, 1997.; Jandrić, Berislav, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom: Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952.: organizacija, uloga, djelovanje*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.; Kašić, Biljana, „Značajke partijske ideologije u Hrvatskoj (1945.–1948.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1–3, 23, 1991., 243–260.; Marković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: 1918.–1991.–2003.*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.; Obradović, Marija, „Društveni koreni komunističke partijske elite u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata“, *Dijalog povjesničara – istoričara* 5., ur. Hans Georg Fleck, Igor Graovac, Friedrich Naumann – Stiftung, Zagreb, 2001., 377–390;

žavnog ustroja nužno konzultirati i arhivske izvore u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, ponajprije fond 507. Savez komunista Jugoslavije. Ipak, i u fondu CK SKH mogu se pronaći materijali o međurepubličkoj suradnji, primjerice o zajedničkim projektima, planovima, zatim akcijama solidarnosti u slučaju nepogoda (primjerice potres u Skopju) i drugo.

No, treba uzeti u obzir da je za stvaranje šire slike o radu SK na državnoj razini uputno koristiti i fondove Centralnih komiteta SK u državama bivšim članicama SFRJ koje čuvaju podatke o djelovanju SK u tim republikama. Sređenost i dostupnost gradiva SK u arhivima ovih država raznoliko je, a gradivo je dostupno sukladno arhivskom zakonodavstvu pojedine države. Također različita je i mogućnost korištenja određenog broja tehničkih jedinica u jednom danu.

U siječnju 1990. događanjima na 14. izvanrednom kongresu, jedinstveni SKJ je prestao postojati. Uspostava višestranačja u Hrvatskoj te raspad Jugoslavije označili su kraj jedne epohe. SKH se tada transformirao – najprije u Stranku demokratskih promjena, a potom u Socijaldemokratsku partiju Hrvatske (SDP) koja je i pravni slijednik SKH.

Forumi i tijela SKH

Kako bismo pojasnili osnovni organizacijski ustroj SKH, što je nužno za kasniju razradu samoga gradiva fonda, donosimo kratki pregled najvažnijih njegovih izvršnih i radnih tijela s opisom njihovih nadležnosti. Budući da su se tijekom vremena broj i nadležnosti radnih tijela mijenjale, u opisu nadležnosti navest ćemo samo neke od njih.

Kongres

Najviši forum Saveza komunista je, prema statutima SKJ i SKH, bio Kongres koji je razmatrao i ocjenjivao provođenje odluka prethodnog

Petranović, Branko, Ranko Končar, Radovan Radonjić, *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948.–1952.)*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1985.; Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918.–1988., Knj. 2: Narodnooslobodilački rat i revolucija: 1941.–1945.; Knj. 3: Socijalistička Jugoslavija 1945.–1988.*, Nolit, Beograd, 1988.; Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest i dr., Zagreb, 2006.; Spehnjak, Katarina, „Vlast i javnost u Hrvatskoj 1945.–1952.”, *Časopis za suvremenu povijest* 3, 2000., 32, 507-514; Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945–1962.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.; Šarić, 2017.

Kongresa, izvještaj Centralnog komiteta o radu u međukongresnom razdoblju te izvještaje Statutarne i Nadzorne komisije. Osim toga utvrđivao je politiku, stavove i zadatke SKH koji su morali biti usklađeni s politikom SKJ te je donosio, mijenjao i dopunjavao temeljne programske dokumente i Statut SKH. Kongres je također birao i utvrđivao broj članova CK te Statutarne i Nadzorne komisije SKH. Birao je i članove za centralna tijela SKJ.⁴ U razdoblju 1945–1990. održano je ukupno jedanaest kongresa SKH.

Centralni komitet

Najviše tijelo KPH / SKH između dva kongresa bio je Centralni komitet (CK) KPH / SKH. CK je upravljao nižim partijskim organizacijama u Hrvatskoj te preko mnogih radnih tijela – uprava, odjeljenja, komisija, grupa, službi i dr. usmjeravao aktivnosti u cjelokupnom društvu, s ciljem njihova objedinjavanja i neposrednog djelovanja u provedbi odluka CK SKH. Prema statutima SKJ i SKH imao je ovlasti donošenja najvažnijih odluka: organizacijskih, gospodarskih, onih koje se odnose na vanjsku te unutarnju politiku i postavljanje kadrova. Osim toga razmatrao je i analizirao svoju aktivnost kao i svojih radnih tijela.⁵

Upute i direktive za svoj rad CK SKH dobivao je od CK SKJ te je bio obavezan provoditi ih na području republike. O njihovoj provedbi CK SKH je slao opširna i redovita izvješća u CK SKJ u Beograd. Za svoj rad odgovarao je i Kongresu SKH.

CK je osim svojih redovnih sjednica održavao i plenarne sjednice na kojima su razmatrane najvažnije teme i redovito donosio zaključke i preporuke svim partijskim komitetima u Hrvatskoj.

Organizacija radnih tijela preko kojih je CK ostvarivao svoju djelatnost u tom se dugogodišnjem razdoblju više puta znatno mijenjala, a uprave, odjeljenja, komisije i službe spajaju se i razdvajaju te mijenjaju svoje nazive i nadležnosti. Promjene organizacijske strukture ne slijede uvijek strogo međukongresna razdoblja već se ponekad odluke o promjenama donose i tijekom tih razdoblja.

Budući da zbog opširnosti i komplicirane strukture organizacije SKH tijekom razdoblja 1945–1990., na ovom mjestu nije moguće

⁴ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1220.1.1.6. SKH. CK, Kongresi, Sedmi kongres, Statut Saveza komunista Hrvatske, 1974.

⁵ Isto.

navesti sve organizacijsko-strukturalne promjene radnih tijela, kao primjer navodimo situaciju iz dva razdoblja – onu iz razdoblja nakon Četvrtog kongresa SKH 1959. do studenoga 1963. te onu iz zadnjeg razdoblja djelovanja SKH, iz 1989. godine.

U razdoblju 1959–1963. djelovala su sljedeća radna tijela CK SKH:

1. Kongres
2. Centralni komitet
 - 2.1 Izvršni komitet CK
 - 2.2 Radna tijela CK
 - 2.2.1 Organizaciono-politički sekretarijat CK SKH
 - 2.2.2 Služba za političke informacije CK SKH
 - 2.2.3 Ideološka komisija CK SKH
 - 2.2.4 Centar za marksističko obrazovanje
 - 2.2.5 Kadrovska komisija CK SKH
 - 2.2.6 Organizaciona komisija CK SKH
 - 2.2.7 Statistička služba CK SKH
 - 2.2.8 Financijsko odjeljenje CK SKH
 - 2.2.9 Opće odjeljenje CK SKH⁶
3. Statutarna komisija SKH
4. Nadzorna komisija SKH

Za razliku od situacije ranih 1960-ih organizacijska struktura radnih tijela CK SKH krajem 1980-ih bitno je drugačija i kompliciranija. Tadašnja radna tijela bila su sljedeća:

1. Kongres
2. Centralni komitet
 - 2.1 Komisija za razvoj, organizaciju i metode rada Saveza komunista
 - 2.2 Komisija za razvoj i izgradnju kadrova SK
 - 2.3 Komisija za idejno-teorijski rad i idejno-političko osposobljavanje u SK
 - 2.4 Komisija za razvoj društvenog sistema javnog informiranja, propagande, izdavačke djelatnosti i kulture
 - 2.5 Komisija za razvoj udruženog rada i samoupravne odnose u materijalnoj proizvodnji i društvenim djelatnostima
 - 2.6 Komisija za razvoj političkog sistema

⁶ HR-HDA, 1220.3.3.23. SKH. CK, Opće odjeljenje, Odluka o upotrebi jedinstvenih arhivskih znakova i arhiviranja svršenih predmeta u kancelariji CK SKH za 1961. godinu, 26.12.1960.

- 2.7 Komisija za razvoj i izgradnju sistema općenarodne obrane i društvene samozaštite
- 2.8 Komisija za međunarodnu suradnju
- 2.9 Komisija za djelovanje komunista među mladima
- 3. Predsjedništvo CK SKH
 - 3.1 Komisija za organizaciono-kadrovska i materijalna pitanja funkcionera i stručno-političkih radnika u CK SKH
 - 3.2 Opunomoćstvo za djelatnost SK u vezi s boravkom naših građana na privremenom radu u inozemstvu
 - 3.3 Komisija za predstavke i žalbe
 - 3.4 Komisija za historiju SKH
 - 3.5 Komisija za finansijsku politiku SKH, finansijsko poslovanje u SKH i investicionu izgradnju
 - 3.6 Komisija za razvoj informacionog sistema u SKH
 - 3.7 Komisija za izradu ocjena društveno-političkog stanja i procjene političko-sigurnosnog stanja i mjera za sprečavanje i otklanjanje pojava
 - 3.8 Komisija za društvena pitanja znanstveno-tehnološkog razvoja
 - 3.9 Operativni stručno-politički poslovi pri Predsjedništvu
 - 3.9.1 Odjel operativnih poslova
 - 3.9.2 Centar za informiranje
 - 3.9.3 Odjel za razvoj informacijskog sistema
 - 3.9.4 Odjel za dokumentaciju, arhiv i biblioteku
 - 3.9.5 Centar CK SKH za idejno teorijski rad „Vladimir Bakarić“
- 4. Statutarna komisija SKH
- 5. Nadzorna komisija SKH
- 6. Stručna služba
- 7. Komitet za ONO i DSZ SRH

Iako je stvaratelj redovito donosio odluke o organizacijskoj strukturi svojih tijela, nije ih se uvijek u potpunosti i dosljedno pridržavao. Naime, dobar dio dokumenata nije uredžbiran pa time niti razveden prema pripadajućim tijelima što u konačnici otežava kako sređivanje gradiva, tako i njegovo pretraživanje.

Statutarna komisija

Statutarna je komisija bila tijelo SKH zaduženo za tumačenje odredbi Statuta SKJ, upozoravala je na eventualne neusklađenosti pojedinih

odredbi statutarne odluke partijskih komiteta te je s time u vezi davala svoje prijedloge i upute. Bavila se i problemima u vezi s kršenjem Statuta i partijske discipline. Komisija je radila i na rješavanju žalbi članova SK na partijske kazne, ukidanju kazni, molbama za reguliranje partijskog staža, rješavanju problema oko takozvanih IB-ovaca, tj. stvarnih ili navodnih pristaša Informbiroa, te o davanju suglasnosti o ponovnom prijemu u SK. Osim navedenoga Komisija je izrađivala analize i statistike uzroka kažnjavanja članova. Godine 1968. Kontrolna komisija SKH preimenovana je u Statutarnu komisiju SKH te je pod tim nazivom djelovala do 1990. godine.

Nadzorna komisija

Nadzorna komisija bila je kontrolno tijelo SKH i nadzirala je finansijsko i materijalno poslovanje CK. Ono je obuhvaćalo primjenu odluka i propisa koje je donosio CK SKJ kojima je regulirano provođenje rashoda i ostvarivanje prihoda, visina članarina, blagajničko poslovanje i dr. Do Devetog kongresa SKJ 1969. nazivala se Revizionna komisija, a tada je preimenovana u Nadzorni odbor. Od Desetog kongresa SKJ 1974. postaje Nadzorna komisija SKH.

Politbiro / Izvršni komitet / Predsjedništvo

Najviše partijsko tijelo, Politbiro, od 1952. Izvršni komitet (IK) CK KPJ, a od 1968. do kraja svog djelovanja 1990. Predsjedništvo CK SKJ, imalo je u državi neograničenu moć. To je tijelo u državi imalo monopol odlučivanja, formiralo je politiku, izdavallo direktive – neosporive odluke te provodio partijsku liniju preko tijela državne vlasti – Vlade, Narodne skupštine / Sabora SRH, nižih partijskih komiteta te masovnih organizacija kao njegovih transmisija.⁷

IK CK SKJ odlučivao je o svim segmentima političkoga i društvenoga života u Jugoslaviji, a IK CK SKH je, hijerarhijskim provođenjem njegovih direktiva, na isti način rješavao i odlučivao o svim pitanjima u Hrvatskoj.⁸ Taj je sustav odlučivanja uz spomenuto hijerarhijsko načelo poštivao i ono o jedinstvenosti politike koja se u

⁷ Petranović, Branko, *Zapisnici sa sednica Politbiroa CK KPJ*, 3; Šarić, 39.

⁸ Jandrić, 149-151; Vojnović, Branislava, *Zapisnici Politbiroa CK KPH 1945.-1952.*, sv. I, 12-22.

svim republikama trebala provoditi istodobno i na isti način.⁹ IK CK SKH slijedio je odluke i upute sa sjednica plenuma CK SKJ, Izvršnog komiteta CK SKJ, ali i plenuma CK SKH. Analizirao je tekuće probleme i davao CK-u prijedloge za njihovo rješavanje (zaposlenost, gospodarski razvoj republike, problemi u zdravstvu i socijalnoj zaštiti, školstvu, stanje među iseljenicima, problemi mladih, pojave nacionalizma u republici, odnosi s vjerskim zajednicama, poglavito s Katoličkom crkvom i dr.). Po potrebi, osnivao je povremene radne grupe radi analiziranja pojedinih društvenih problema.

Izvršni komitet odlučivao je i o organizaciji SKH te radu službi u CK, a njime je rukovodio sekretar kojeg je birao CK.¹⁰ Članovi Izvršnog komiteta također su delegirani iz sastava Centralnog komiteta.

Organizaciono-politički sekretarijat

Organizaciono-politički sekretarijat je bio vrlo važno partijsko tijelo s osnovnim zadatkom organizacije i koordinacije djelovanja KPH / SKH na području Hrvatske. Upute za rad je dobivao od saveznog Organizaciono-političkog sekretarijata KPJ / SKJ kojem je ujedno bio obavezan slati izvješća o svom radu te analize o stanju na području Hrvatske.

Organizaciono-politički sekretarijat objedinjavao je i usmjeravao rad svih radnih tijela CK što se vidi i u njegovoj dokumentaciji u kojoj je obuhvaćeno djelovanje na svim područjima društvenog i političkog života. Bavio se problemima ideološkog djelovanja, međunarodnih odnosa, socijalnog osiguranja i zdravstvene zaštite građana, odgoja i obrazovanja, kulture i dr. Niži partijski komiteti – oblasni, okružni, kotarski, gradski i općinski komiteti te oni osnovnih partijskih organizacija bili su obvezni slati dokumentaciju o svom radu Organizaciono-političkom sekretarijatu na znanje.

Odlukom o reorganizaciji CK SKH od 26. listopada 1966. Sekretarijat prestaje s radom, a dio njegovih poslova preuzima Komisija za idejno-organizacionu izgradnju i kadrovsku politiku i način djelovanja SK te Organizaciona komisija.

⁹ Isto, 149.

¹⁰ HR-HDA, 1220.3.1.1. CK SKH.

Komisija za agitaciju i propagandu (Agitprop) / Ideološka komisija / Komisija za idejno-teorijski rad i idejno-političko osposobljavanje u SK / Komisija za razvoj društvenog sistema javnog informiranja, propagande, izdavačke djelatnosti i kulture

Agitprop, ili punim nazivom Odjeljenje za agitaciju i propagandu, reorganiziran je na prvoj poslijeratnoj sjednici Politbiroa CK KPH 1. lipnja 1945., sukladno Direktivi o reorganizaciji agitacije i propagande iz proljeća 1945. godine. Agitprop je bio partijsko tijelo koje je odobravalo i kontroliralo sve aspekte kulturne i intelektualne djelatnosti u Republici i usmjeravalo njihov rad prema ideološko-političkim direktivama CK KPJ.¹¹

Komisija za ideološki rad CK SKH osnovana je 1956., bila je svojevrsni slijednik Komisije za agitaciju i propagandu, no djelovanje vezano za ideološko uzdizanje članstva preuzela je od Kadrovske komisije CK SKH. Nadležnost ove komisije bilo je slično onom Agitpropa, a pokrivala je široko područje sa zadatkom praćenja sveukupnog ideološkog djelovanja u Hrvatskoj analizom pojava iz svih područja društvenog života te predlaganje Centralnom komitetu SKH zauzimanje odgovarajućih stavova prema njima.¹²

U nadležnost Komisije potpadale su kultura, prosvjeta, znanost, sport, mediji, djelovanje vjerskih zajednica, poglavito Katoličke crkve, marksističko obrazovanje članstva SK, ali i kadrova u mreži ustanova pod njihovom kontrolom te obilježavanje značajnih obljetnica iz povijesti SKJ i radničkog pokreta. Zadatak joj je bio i praćenje isticanja nacionalnih posebnosti, te apostrofiranje potreba jedinstva naroda temeljem socijalističkih vrijednosti i ideologije. Po potrebi, Komisija je osnivala grupe za razmatranje pojedinih pitanja iz svoje djelatnosti. Komisija je za članstvo SKH organizirala rad političkih škola, tečajeva i seminara, a ideološko djelovanje prema široj javnosti preko radničkih i narodnih sveučilišta. Od kraja 1959. u tu je svrhu osnovan i Centar za marksističko obrazovanje kadrova.¹³

¹¹ Šarić, Tatjana, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945.–1952.*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2008., 25-26.

¹² HR-HDA, 1220.3.3.3. Komisija za ideološka pitanja CK SKH, Zapisnik sastanka aktiva pravnika pri Ideološkoj komisiji CK SKJ, 9.1.1956.

¹³ Fabekovec, Mario, *Obavijesno pomagalo Komisije za Ideološka pitanja CK SKH*, Interno izdanje HDA, Zagreb, 2013., 2.

Ideološke su komisije, osim na republičkoj razini, formirane su i na nižim partijskim razinama.

*Odjeljenje / Uprava za kadrove / Kadrovska komisija
/ Komisija za razvoj i izgradnju kadrova SK*

Budući da je jedno od najvažnijih pitanja ostvarivanja političke uloge KP bilo ono vođenja kadrovske politike, Kadrovska je komisija odnosno Odjeljenje / Uprava za kadrove imala važnu funkciju unutar partijskog aparata. Ona je pripremala i određivala kadrovska rješenja na svim područjima političkog, gospodarskog, socijalnog i kulturnog života.

Nadležnost Kadrovske komisije odnosila se, osim na partijske komitete i tijela masovnih organizacija, i na državna tijela, na škole, fakultete, bolnice, izdavačke i medijske kuće, znanstvene i umjetničke ustanove, diplomatsku službu, sigurnosne službe i dr. te se od 1956. kadrovske komisije formiraju na svim razinama i područjima države i društva. Predsjednik komisije birao se iz redova CK, a članovi iz najšireg članstva SKH.

Centar za informiranje

Centar za informiranje osnovan je 1959. kao Služba za političke informacije radi praćenja najvažnijih aktivnosti unutar SKH te izrade mjesečnih pregleda. U sljedećih trideset godina njegova se djelatnost razgranala i proširila na praćenje aktivnosti, prikupljanje informacija te izvještavanje prema SKH sa svih područja društvene djelatnosti. Centar je dokumentaciju i informacije prikupljao od partijskih komiteta na terenu s područja Hrvatske, od tijela javne vlasti – od Sabora SRH do skupština općina, zatim DPO-a, udruženja građana itd. Sredinom 1980-ih Centar je djelovao i kao neka vrsta posrednika između svih tijela od kojih je prikupljao informacije i Komiteta za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu (ONO i DSZ) SRH – u kontekstu informacija o političko-sigurnosnom stanju i drugih tema kao što je primjerice opasnost od elementarnih nepogoda ili prevencija požara tijekom turističke sezone.

Informacije je Centar distribuirao svim komitetima, a redovito je tiskao svoje biltene u kojima su informacije objavljivane (*Informacije, Informativni bilten, Informativni pregled*). Bilteni su izlazili u različitim intervalima – od mjesečnih i kvartalnih do godišnjih.

Komitet za ONO i DSZ SRH

Ideja o osnivanju Komiteta izražena je u Rezoluciji XI. kongresa SKJ održanog 1978., a konkretizirana je u dokumentu „ONO i DSZ u funkciji zaštite ustavnog poretka i obrane nezavisnosti i teritorijalnog integriteta SFRJ“ koji je utvrđen na sjednici Savjeta za narodnu obranu Predsjedništva SFRJ i Saveznog savjeta za zaštitu ustavnog poretka, 25. prosinca 1978. godine.¹⁴ Komitet je osnovan na zajedničkoj sjednici Predsjedništva SRH i Predsjedništva CK SKH 19. veljače 1979. i djelovao je kao njihovo zajedničko tijelo te je bio njima i odgovoran. Predsjednik Predsjedništva CK SKH je ujedno, prema funkciji, bio i predsjednik Komiteta za ONO i DSZ SRH. Osnutak i djelokrug rada Komiteta regulirani su odredbama saveznog i republičkog Zakona o općenarodnoj obrani, a cilj njegova djelovanja bio je razvoj i jačanje obrambeno-zaštitnog sustava u Hrvatskoj te sprječavanje nastanka izvanrednih stanja.¹⁵

Aktivnost Komiteta većinom se manifestirala redovitim praćenjem i operativnim procjenjivanjem političko-sigurnosnog stanja, a djelovao je temeljem izvješća Štaba teritorijalne obrane, društveno-političkih organizacija, republičkih i lokalnih tijela vlasti te partijskih komiteta SKH. Slijedom toga, Komitet je izrađivao analize i donosio planove za postupanje pri izvanrednim stanjima i u slučaju neposredne ratne opasnosti i rata. U suradnji s Predsjedništvom SRH, CK SKH, Izvršnim vijećem Sabora, Republičkim sekretarijatom za unutrašnje poslove i Republičkim štabom teritorijalne obrane donosio je „Plan mjera i aktivnosti mjera za sprečavanje i eliminiranje eventualnih kriznih situacija“. Svoje procjene stanja na terenu dostavljao je Predsjedništvu SRH i Predsjedništvu CK SKH na razmatranje i usvajanje.

Komisija za ONO i DSZ / Komisija za razvoj i izgradnju sistema općenarodne obrane i društvene samozaštite

Komisija je kao radno tijelo CK SKH osnovana 1964. s ciljem praćenja cjelokupnog razvoja ONO i DSZ-a, veće efikasnosti u djelovanju obrambenog i samozaštitnog sustava, izgradnje i razvoja pojedinih

¹⁴ XI. kongres SKJ, Komunist, Beograd, 1978.

¹⁵ Službeni list SFRJ, 21, 23.4.1982.; Narodne novine, 27, 10.7.1984.

činilaca obrambenog i zaštitnog sustava SRH te osposobljavanja građana za zadatke obrane i zaštite. Komisija je surađivala s tijelima i organima ONO i DSZ SRH (Republički štab teritorijalne obrane, Republički sekretarijat za narodnu obranu, Republički sekretarijat za unutrašnje poslove) i odgovarajućim komisijama republičkih tijela na terenu. Komisija je djelovala u radnim grupama, i preko članova djelujući neposredno u strukturama obrane i zaštite te u tijelima SKH na terenu.

Komisija je pratila aktivnosti ustanova, institucija i DPO-a u organiziranju općenarodne obrane. U suradnji s Glavnim štabom teritorijalne obrane SRH analizirala je izvješća i izrađivala informacije o tom stanju. Prijedloge Informacija i zaključaka dostavljala je IK Predsjedništva CK SKH na razmatranje i usvajanje. U suradnji s Republičkim sekretarijatom za narodnu obranu Komisija je razmatrala i načine efikasnijeg osposobljavanja posebice mladih i žena za obranu od svih oblika agresije, uključujući i oružanu borbu. Komisija je analizirala i kvalitetu javnog informiranja građanstva u vezi s ONO i DSZ, zatim razvoj, organizaciju i materijalno opremanje civilne zaštite u općinama i zajednicama općina te izrađivala analizu stanja organiziranosti teritorijalne obrane u općinama. Radi analize pojedinih pitanja Komisija je osnivala radne grupe te održavala sastanke i savjetovanja, kao i pratila vojne vježbe i manevre.¹⁶

Arhivsko gradivo fonda CK SKH

Fond HR-HDA-1220. SKH. CK najvažniji je fond tzv. društveno-političkih organizacija u HDA, koji se čuva u Odsjeku za arhivsko gradivo političkih stranaka i udruga. Fond dokumentira ulogu KPH / SKH u cijelom razdoblju socijalizma kao presudnu, direktivnu i usmjeravajuću na svim poljima političkog i društvenog života. Stoga je sređivanje ovog fonda od iznimne važnosti za istraživače koji se bave razdobljem socijalizma, ali ujedno i vrlo izazovan posao za arhiviste koji su ga preuzeli. Naime, gradivo ovog obimnog fonda trenutno arhivistički obrađuje pet arhivista te će rezultati biti vidljivi u fazama koje prate kongresna razdoblja.

¹⁶ HR-HDA, 1220.3.3.6. Komisija za razvoj i izgradnju sistema ONO i DSZ, Program rada Komisije, 1986.

Gradivo CK SKH sada se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Tamo je dospjelo slijedom Odluke Vlade RH iz 1995. kada je Arhiv Instituta za suvremenu povijest (ranije Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta) pripojen Hrvatskom državnom arhivu. Gradivo se čuva u Odsjeku za arhivsko gradivo političkih stranaka i udruga. Fond HR-HDA-1220. SKH. CK obuhvaća razdoblje 1941–1990. i sadrži gradivo čija duljina doseže oko 1300 dužnih metara.

Cjeline gradiva fonda HR-HDA-1220. SKH. CK u razdoblju 1941–1990. su sljedeće:

1. FORUMI KPH / SKH 1948–1990.
 - 1.1 Kongres KPH / SKH 1948–1989.
 - 1.2 Konferencija KPH / SKH 1950–1990.
2. KPH 1941–1945.
3. KPH / SKH 1945–1990.
 - 3.1 Organi KPH/SKH
 - 3.1.1 Centralni komitet KPH / SKH
 - 3.1.2 Statutarna komisija
 - 3.1.3 Nadzorna komisija
 - 3.2 Izvršno-politička tijela CK KPH / SKH
 - 3.2.1 Politburo / Izvršni komitet CK SKH / Predsjedništvo
 - 3.3 Pomoćna radna tijela CK, Izvršnog komiteta / Predsjedništva

Radna tijela su tijekom godina mijenjala nazive i nadležnosti pa ih ovdje navodimo samo nekoliko, kao primjer. Ostala radna tijela mogu se pratiti prema postojećim obavijesnim pomagalicama u Čitaonici HDA.

- a. Organizaciono-politički sekretarijat
- b. Organizaciona komisija
- c. Komisija za agitaciju i propagandu / Komisija za ideološka pitanja / Komisija za društveno-ekonomska i idejno-politička pitanja u nauci, prosvjeti i kulturi
- d. Historijsko odjeljenje / Arhiv za historiju radničkoga pokreta
- e. Kadrovska komisija / Komisija za idejno-organizacionu izgradnju i kadrovsku politiku i način djelovanja SK
- f. Komisija za selo / društveno-političko djelovanje i organiziranost komunista na selu
- g. Komisija za međunarodnu politiku i odnose u međunarodnom radničkom pokretu

Slika 1. Arhivsko gradivo CK SKH u spremištu HDA

Slika 2. Arhivsko gradivo CK SKH u spremištu HDA

D – dokumentacija

D – dokumentaciju kao cjelinu izdvojenoga gradiva formirao je Centar za političku dokumentaciju i informacije CK SKH 1963., ali sadrži dokumentaciju od 1958. do 1990. godine. D – dokumentacija formirana je tako da su izdvajani najvažniji dokumenti iz svih područja djelovanja u Hrvatskoj te je formirana svojevrsna zbirka dokumenata koju su po potrebi koristili članovi CK.

U razdoblju 1963–1990. Centar je izradio i osam kataloga vezanih za ovo gradivo u kojima je tematski, kronološki i abecedno opisano izdvojeno gradivo. Katalozi obuhvaćaju 23.800 predmeta D-općih smještenih u 1.695 kutija i 4.846 predmeta D-povjerljivo i strogo povjerljivo smještenih u 740 kutija. Za navedeno gradivo postoje i dvije inventarne knjige te se može pretraživati po katalozima ili po inventarnim knjigama. SKH je tijekom 1980-ih mikrofilmirao cjelokupnu D-dokumentaciju.

Slika 3. Katalozi D-dokumentacije SKH

Kartice prate klasifikacijsku shemu decimalnih brojeva. U gornjem lijevom kutu kartice upisana je brojčana oznaka klasifikacije, a u gornjem desnom kutu broj relevantnog predmeta. Inventarni brojevi su klasificirani kao D-opći i D-pov. i str. pov. Ta je klasifikacijska shema

tiskana u brošuri „Klasifikaciona shema“ koju je Centar objavio u studenom 1963. godine.

Primjerci dokumentacije izdvojene u „D“ nerijetko se mogu pronaći i u redovnim radnim tijelima, kao i možebitno ostali spisi koji se odnose na izdvojeni predmet. Stoga je pri istraživanju nužno konzultirati i gradivo radnih tijela CK.

Stupanj sredećenosti i mogućnost korištenja

Kakva je situacija sa stupnjem sredećenosti gradiva CK SKH i slijedom toga, praktičnom mogućnošću korištenja? Što uopće znači da je gradivo sredećeno? To znači da je arhivistički obrađeno – strukturirano sukladno prvobitnom redu ili organizacijskoj strukturi stvaratelja, opisano, popisano, smješteno u arhivske kutije te označeno.

Gradivo nastalo 1945–1990. djelomično je sredećeno, popisano i opisano te je u potpunosti dostupno istraživačima. Gradivo od 1945. do 1974. je u potpunosti arhivistički sredećeno, dok je gradivo od 1974. do 1990. još u obradi te se u dogledno vrijeme očekuje završetak. Usporedo s time, radi se i revizija dosadašnjih obavijesnih pomagala kako bi se ona učinila što pristupačnijima i jasnijima korisnicima.

Još je jedno pitanje aktualno, kada se govori o gradivu socijalističkog razdoblja, u ovom slučaju gradivu KPH / SKH, a to je cjelovitost gradiva. Činjenica je da u gradivu ovoga fonda postoje cjeline u kojima ima manje gradiva nego što bi se to možda očekivalo. To se vidi i prema urudžbenim zapisnicima u kojima je zavedeno više predmeta nego što imamo gradiva na policama. Najbolji primjer za to je gradivo radnih tijela CK SKH za godinu 1971. u kojoj je evidentno da mnogo gradiva nedostaje.

Gdje je razlika tj. gradivo koje nedostaje? Postoji više mogućih objašnjenja: dio je gradiva izlučen redovnim postupkom dok je gradivo još bilo unutar partijske organizacije. Dio je gradiva uništen po nalogu partijskih struktura – to se ponajprije odnosi na gradivo s oznakama povjerljivosti, od kojeg je dio bio vezan za obranu i zaštitu države. Trag o uništenju takvoga gradiva nalazimo u urudžbenim zapisnicima u kojima su pojedini dokumenti označeni za uništenje. Treća je mogućnost da je gradivo unutar partijske organizacije bilo otuđeno ili uništeno bez traga. Gradivo CK SKH preuzimano je u HDA u više navrata tijekom dužeg vremenskog razdoblja što je

ostavilo dovoljno prostora za eventualne manipulacije gradivom prije nego što je ono predano u HDA.

Tijekom redovnog sređivanja gradiva u HDA, izrađivani su, sukladno Općem popisu s rokovima čuvanja te Listi kategorija registraturnog materijala foruma i organa SKJ i njihovih radnih tela s rokovima čuvanja 1945–1978.,¹⁷ prijedlozi za izlučivanje gradiva, te je dio gradiva na taj način izlučen. Tijekom sređivanja gradivo će se i dalje predlagati za izlučivanje – jer nije cjelokupno gradivo fonda CK SKH gradivo trajne vrijednosti – te će na kraju obrade vjerojatno veća količina gradiva kojemu je prošao rok čuvanja biti izlučena iz fonda i uništena.

Dostupnost gradiva fonda CK SKH

Interes istraživača za istraživanjem gradiva ovoga fonda sustavno raste, a tome je najprije doprinijelo nedavno „otvaranje arhiva“, tj. donošenje Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima iz svibnja 2017. godine.¹⁸ Tim je dopunama Zakona započeo trend osiguravanja veće dostupnosti gradiva socijalističkoga razdoblja, pa tako i gradiva SKH.

Za istraživanje gradiva bivših društveno-političkih organizacija važan je bio članak 21.a tog Zakona. Njime je uređena dostupnost javnoga arhivskog gradiva nastalog prije 22. prosinca 1990., tj. donošenja Ustava Republike Hrvatske, djelovanjem, između ostalih saveznih i republičkih tijela, javne uprave, sudstva i vojske, i bivših društveno-političkih organizacija, uključujući pravne prednike i pravne slijednike navedenih tijela i organizacija kao i njihove stručne službe. Njime je to gradivo postalo potpuno dostupno za korištenje, bez ikakvih ograničenja.

U srpnju 2018. donesen je i dugo očekivani novi Zakon o arhivskom gradivu i arhivima¹⁹ koji je uz mnoge druge izmjene u odnosu na prethodnu regulativu, donio i neke izmjene vezano za korištenje gradiva socijalističkog razdoblja. Prema Članku 18. novog Zakona javno arhivsko gradivo dostupno je od njegova nastanka, a ne više

¹⁷ „Lista kategorija registraturnog materijala foruma i organa SKJ i njihovih radnih tela s rokovima čuvanja 1945–1978.“, *Arhivist*, 1-2, 1983., 271-345.

¹⁸ *Narodne novine*, 46, 8.5.2017.

¹⁹ *Narodne novine*, 61, 19.7.2018.

30 godina od nastanka, čime je mnogo veća količina gradiva sada postala dostupna.

Posebno je Člankom 20. regulirana dostupnost gradiva nastalog do 30. svibnja 1990., no ne više do prosinca 1990. kao što je to bio slučaj u Dopuni zakona iz 2017. godine.

Člankom 20. novog Zakona gradivo je dostupno za korištenje bez ograničenja, osim gradiva iz članka 18. stavka 4. Zakona i gradiva propisanog člankom 19. Zakona. Pritom se članak 18. stavak 4 odnosi na gradivo koje nije označeno stupnjem tajnosti, a sadrži projektnu i tehničku dokumentaciju štićenih i vojnih objekata, industrijskih postrojenja, infrastrukturnih objekata i sl. te podatke o prirodnim i strateškim bogatstvima od značenja za nacionalnu sigurnost Republike Hrvatske te je dostupno po isteku roka od 40 godina od nastanka.

Članak 19. odnosi se na dostupnost gradiva koje sadrži osobne podatke te navodi kako su osobni podaci u javnom arhivskom gradivu dostupni za korištenje 100 godina od rođenja osobe na koju se osobni podatak odnosi ili nakon njezine smrti ili 70 godina od nastanka toga gradiva. Člankom 19. se, dakle, i osobni podaci gradiva socijalističkog razdoblja štite. No, kako je stavkom 4 istoga članka propisano kako su osobni podaci u javnom arhivskom gradivu dostupni za korištenje prije isteka roka, između ostaloga i ako je osobni podatak osobe na koju se osobni podatak odnosi već postao dostupan javnosti ili je općepoznat, stav je HDA da sve gradivo koje je prema bivšem članku 21. Dopune zakona iz 2017. već postalo dostupno, a sadrži osobne podatke, i dalje ostane dostupno korisnicima. Time HDA želi ostati na tragu dobre prakse te omogućiti što veću dostupnost gradiva korisnicima.

Također, članak 20. propisuje da svaka osoba čiji se osobni podaci nalaze u javnom arhivskom gradivu socijalističkog razdoblja ima pravo o gradivu koje se na nju odnosi dati pisanu izjavu kojom osporava istinitost ili potpunost svojih osobnih podataka uz navođenje arhivskog fonda i arhivskoga gradiva na koje se izjava odnosi.

Korištenje gradiva od „otvaranja arhiva”

„Otvaranjem arhiva“, tj. izmjenama Zakona iz svibnja 2017., interes istraživača za partijskim gradivom dodatno je pojačan. Možemo pratiti povećanje broja korištenja gradiva od 2016. kada je na snazi bio stari Zakon, preko prijelomne 2017. do polovice 2018. u kojoj je gradivo

CK SKH dostupno svim korisnicima uz tek manja ograničenja. Najvjerojatnije je da će se taj trend i dalje nastaviti jer novi Zakon nije uveo dodatna ograničenja u korištenju ovoga gradiva.

Što i kako istraživati – primjer

Potrebno je istaknuti još jednu činjenicu važnu za istraživače: istraživač se ne smije pri istraživanju jedne teme ograničiti samo na gradivo jednog radnog tijela, tj. jedne arhivske cjeline, jer se tematsko gradivo u pravilu pronalazi na više mjesta. Primjerice, ako netko istražuje temu ideološke indoktrinacije u osnovnim školama, takvo se gradivo može pronaći i u Ideološkoj komisiji / Komisiji za društveno-ekonomska i idejno-politička pitanja u nauci, prosvjeti i kulturi, zatim sjednicama Centralnog komiteta, Izvršnog komiteta, Predsjedništva, zatim Organizaciono-političkog sekretarijata, Komisiji za škole te Komisiji za masovne i društvene organizacije (ovisno o razdoblju).

Kako bismo pojasnili navedeno, usporedno donosimo organizacijsku strukturu, tj. popis arhivskih jedinica prema obavijesnim pomaćalima Organizaciono-političkog sekretarijata CK SKH 1945–1966. te Komisije za ideološka pitanja CK SKH 1955–1965. godine. Uz cjeline u kojima je opisana nadležnost određenog tijela, podaci se svakako trebaju tražiti i u, primjerice, izvješćima te sjednicama određenog radnog tijela, tj. komisije.

Također, ako netko istražuje, primjerice, takozvane IB-ovce, tj. stvarne ili navodne pristaše Informbiroa, podaci o njima mogu se pronaći u više arhivskih jedinica u fondu CK SKH: u Centralnom komitetu, Izvršnom komitetu, Statutarnoj komisiji i Organizaciono-političkom sekretarijatu.

Navedene metode pretraživanja gradiva odnose se na bilo koju temu istraživanja. Uz to je nužno i poznavanje organizacijske strukture stvaratelja te nadležnosti pojedinih tijela unutar same organizacije tijekom dužeg vremenskog razdoblja.

Pri izradi plana sređivanja ovog fonda donesena je odluka da se ovo gradivo strukturira prema tematskom principu, tj. prema funkcijama pojedinih tijela stvaratelja. Prišlo se tom načinu sređivanja zbog lakšeg snalaženja u gradivu kada arhivistička obrada bude završena, ali i zbog nedosljednog pridržavanja spisovodstvenih oznaka od strane stvaratelja.

Tijekom sređivanja fonda CK SKH u razdoblju 1945–1990. radi se kompletna strukturno-kronološka rekonstrukcija same organizacije KPH / SKH, njenih radnih tijela te odnosa s nižim partijskim komitetima, tijelima javne uprave te drugim DPO-ima. Sukladno tome formirani su podfondovi, serije, podserije, tj. arhivske jedinice do razine predmeta – prema svakoj od razina nadležnih tijela. Posljedica ovakvog načina rada trebala bi biti relativno jednostavno pretraživanje gradiva za korisnike jer će svi sadržaji biti pregledno iskazani na svim razinama unutar višerazinske strukture.²⁰

Zaključak

U članku se nastojalo pružiti informacije, ponajprije korisnicima Hrvatskog državnog arhiva, o gradivu fonda HR-HDA-1220. Savez komunista Hrvatske. Centralni komitet. Zbog sve većeg interesa istraživača za proučavanje socijalističkog razdoblja u hrvatskoj povijesti željeli smo ponuditi odgovore na česta pitanja, a možda i ona koja nisu postavljana. Svakako je ovaj fond nezaobilazna točka za istraživanje socijalizma. Iako je ono sve popularnije, teško je ne primijetiti kako se izvorno arhivsko gradivo, kao povijesni izvor prve kategorije, ipak relativno malo koristi. Mnoštvo je gradiva u HDA, a između ostaloga i veliki dijelovi fonda SKH, koje nikada nije korišteno, a neizmjereno je važno za stvaranje potpune slike o prošlom vremenu – povijesti Hrvatske i Jugoslavije 1945–1990. godine. Stoga je i ovaj članak pokušaj da se istraživači privuku u arhive i istražuju na izvorima.

Kako bismo istraživačima olakšale snalaženje u gradivu, uz pojašnjenje u vezi sređivanja, stanja, količine i dostupnosti gradiva navedenoga fonda, dale smo i praktične upute kako istraživati i pronaći željenu informaciju. Uz podatke o samom fondu, ukratko je objašnjena uloga i ustroj SKH kao dijela SKJ – jedine političke opcije koji je odlučivao o svim društvenim i političkim aktivnostima u republici. SKH je svoju političku liniju provodio putem mreže organizacija SKH nižih razina, zatim preko masovnih organizacija, ali i preko tijela javne uprave u koja je postavljao svoje članove. Djelovao je prema Statutu SKJ, a 1968. donesen je i prvi Statut SKH.

²⁰ Štambuk-Škalić, Marina, Branislava Vojnović, Marijana Jukić, *Obrada gradiva bivših društveno-političkih organizacija za razdoblje 1941–1990., Treći kongres hrvatskih arhivista Arhivi, uprava i razvoj*, Hrvatsko arhivističko društvo, Osijek, 2009., 109.

U članku smo, zbog jasnoće i preglednosti, opisale nadležnost najvažnijih partijskih foruma te izvršnih i radnih tijela SKH. Budući da se organizacijska struktura KPH / SKH u razdoblju 1945–1990. mijenjala, a pojedina radna tijela su se osnivala, ukidala ili spajala jedna s drugima te mijenjala svoje nadležnosti, nismo mogle, zbog prevelike opširnosti, dati prikaz svih tih izmjena. Stoga smo odabrale nekoliko vrlo važnih tijela koja su svoju djelatnost obavljala, ponekad pod različitim nazivima, tijekom cijelog promatranog razdoblja. Uz to, dale smo i primjer različite organizacijske strukture SKH s početka 1960-ih te one krajem 1980-ih godina.

Gradivo ovog fonda je iznimno obimno, iznosi oko 1300 dužnih metara gradiva te ujedno čini i najvažniji fond tzv. društveno-političkih organizacija u HDA, koji se čuva u Odsjeku za arhivsko gradivo političkih stranaka i udruga. U tijeku je intenzivna arhivistička obrada, tj. sređivanje gradiva ovog fonda kako bi što prije postalo u potpunosti dostupno za korištenje. Gradivo 1945–1990. djelomično je sređeno, popisano i opisano: gradivo do 1974. u potpunosti je arhivistički sređeno i dostupno dok je kasnije gradivo još u obradi te se u dogledno vrijeme očekuje njen završetak.

U svrhu dodatnog pojašnjenja korisnicima u vezi istraživanja na ovom fondu, dale smo primjer dijelova arhivistički opisanih dviju cjelina iz fonda – Organizaciono-političkog sekretarijata CK SKH (1945–1966.) te Komisije za ideološka pitanja CK SKH (1955–1965.). Važno je istaknuti kako je pri istraživanju uvijek potrebno konzultirati gradivo više arhivskih cjelina, tj. više arhivskih fondova ili zbirki.

Dostupnost gradiva ovoga fonda je od donošenja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima iz svibnju 2017. potpuna, tj. gradivo je postalo mnogo dostupnije istraživačima, uz tek manja ograničenja. Dostupnost gradiva SKH te ostalih bivših društveno-političkih organizacija bila je uređena člankom 21.a toga Zakona. Donošenjem novog Zakona o arhivskom gradivu i arhivima u srpnju 2018. mogućnost korištenja već dostupnoga gradiva nije se više ograničavala, već je, štoviše, gradivo postalo dostupno od njegova nastanka.

Od donošenja navedenih Zakona, uvelike se povećalo i korištenje gradiva fonda CK SKH u Čitaonici HDA – od 122 korištenja u cijeloj 2016. broj se povećao na 192 korištenja do polovice lipnja 2018. te se do kraja godine može očekivati otprilike dvostruko veća brojka.

Bibliografija

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH)
Narodne novine, 27/1984, 46/2017.
Službeni list SFRJ, 21/1982.

Literatura

- Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
- Đimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, Rad, Beograd, 1988.
- Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Književne novine, Beograd, 1991.
- Fabekovec, Mario, *Obavijesno pomagalo Komisije za Ideološka pitanja CK SKH*, Interno izdanje HDA, Zagreb, 2013.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest 1918.–2008.*, Europapress holding, Novi Liber, Zagreb, 2008.
- Irvine, Jill A., Melissa K. Bokovoy, Carol S. Lilly, *State Society Relations in Yugoslavia: 1945–1992*, Macmillan, Hampshire – London, 1997.
- Jandrić, Berislav, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom: Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952.: organizacija, uloga, djelovanje*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
- Kašić, Biljana, „Značajke partijske ideologije u Hrvatskoj (1945.–1948.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 1-3, 23, 1991., 243-260.
- „Lista kategorija registraturnog materijala foruma i organa SKJ i njihovih radnih tela s rokovima čuvanja 1945–1978.“, *Arhivist*, 1-2, 1983., 271-345.
- Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: 1918.–1991.–2003.*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003.
- Obradović, Marija, „Društveni koreni komunističke partijske elite u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata“, *Dijalog povjesničara–istoričara* 5., ur. Hans Georg Fleck, Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2001., 377-390.

- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918.–1988., Knj. 3: Socijalistička Jugoslavija 1945.–1988*, Nolit, Beograd, 1988.
- Petranović, Branko, Ranko Končar, Radovan Radonjić, *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948.–1952.)*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1985.
- Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest i dr., Zagreb, 2006.
- Spehnjak, Katarina, „Vlast i javnost u Hrvatskoj 1945.–1952.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 32, 2000., 507-514.
- Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945–1962.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.
- Šarić, Tatjana, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945–1952.*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2008.
- Šarić, Tatjana, *U vrtlogu komunizma: mladi Hrvatske 1945.–1954.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2017.
- Štambuk-Škalić, Marina, Branislava Vojnović, Marijana Jukić, „Obrada gradiva bivših društveno-političkih organizacija za razdoblje 1941–1990.“, *Treći kongres hrvatskih arhivista Arhivi, uprava i razvoj*, Hrvatsko arhivističko društvo, Osijek, 2009.
- Vojnović, Branislava, prir., *Zapisnici Politbiroa CK KPH 1945.–1952.*, sv. I., Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005.

Tablica 1. Statistika korištenja gradiva CK SKH

Statistika korištenja gradiva CK SKH		
2016.	2017.	2018.
122	174	192 (do polovice lipnja)

Tablica 2. Usporedna organizacijska struktura i popis arhivskih jedinica dvaju radnih tijela CK

Organizaciono-politički sekretarijat CK SKH, 1945–1966.		Komisija za ideološka pitanja CK SKH, 1955–1965.	
Sadržaj	Razdoblje	Sadržaj	Razdoblje
Sjednice Sekretarijata	1946–1964.	Sjednice Ideološke komisije CK SKH	1956–1964.
Sjednice Sekretarijata sa sekretarima KK	1946–1963.	Sastanci i savjetovanja	1956–1965.
Planovi rada Sekretarijata	1949–1963.		
Izveštaji o radu Sekretarijata	1947–1958.	Izveštaji, analize, informacije	1955–1964.
Organizacijske i teritorijalne promjene u KPH / SKH i NRH	1946–1966.		
Materijali SKJ	1945–1964.	Materijali SKJ	1955–1963.
Sjednice Organizaciono-političkog sekretarijata KPJ / SKJ	1950–1964.	Sjednice Ideološke komisije CK SKJ	1955–1963.
Upute, odluke	1957–1963.	Okružnice Ideološke komisije CK SKJ	1955–1963.
Direktivna pisma (okružnice)	1945–1954.	Izveštaji Ideološke komisije CK SKJ	1956–1963.
Izveštaji CK SKH upućeni CK SKJ	1948–1958.	Dopisi i materijali Ideološke komisije CK SKH upućeni Ideološkoj komisiji CK SKJ	1956–1963.
Savjetovanja Sekretarijata sa sekretarima KK KPH / SKH	1945–1964.		
Radne grupe Sekretarijata	1954–1964.	Radne grupe Ideološke komisije CK SKH	1957–1964.
Grupa za probleme, organizacije SK na selu i o radu KK	1954.	Grupa za analizu kulturno-masovnog rada i stanja u nauci i umjetničkom stvaralaštvu	1957.

Organizaciono-politički sekretarijat CK SKH, 1945–1966.		Komisija za ideološka pitanja CK SKH, 1955–1965.	
Sadržaj	Razdoblje	Sadržaj	Razdoblje
Grupa za sudjelovanje na kotarskim konferencijama	1960.	Grupa za ideološki rad u SK i drugim političkim organizacijama	1959.
Grupa za statistiku i analizu sastava članstva	1957., 1961.	Grupa za teoretski rad	1959.
		Grupa za kulturu i prosvjetu	1959.
Okružnice Sekretarijata	1945–1964.	Grupa za idejne probleme	1964.
		Grupa za ideološko-političko obrazovanje	1964.
		VI grupa „Ostvarenje rukovodeće uloge SK kroz DPO-e i druge samoupravne organe“	1964.
Tematske cjeline		Grupa za obrazovanje	1964.
		Direktive, okružnice i upute Ideološke komisije CK SKH	1955–1965.
Instruktori	1947–1960.	Političke škole	1956–1965.
		Centar za marksističko obrazovanje kadrova CK SKH	1959–1963.
		Ostale političke škole	1960–1963.
Sastanci s instruktorima	1954–1958.	Korespondencija Ideološke komisije CK SKH	1955–1965.
Izveštaji i informacije instruktora	1947–1960.	Niže razine SKH	1954–1964.
Izveštaji instruktora Org.-instruktorske uprave KPJ nakon obilaska SKH	1947–1952.	Društveno-političke organizacije	1956–1964.
		Društvene organizacije	1959–1964.

Organizaciono-politički sekretarijat CK SKH, 1945–1966.		Komisija za ideološka pitanja CK SKH, 1955–1965.	
Sadržaj	Razdoblje	Sadržaj	Razdoblje
Ideološki rad	1945–1966.	Državne i javne institucije	1960–1964.
		Znanstvene i obrazovne institucije	1955–1964.
IB	1948–1961.	Izdavačke kuće i časopisi	1957–1961.
Izveštaji i pregledi o IB-ovcima	1949–1961.		
Okružnice o ideološkom radu	1950–1958.		
Izveštaji KK KPH o IB-ovcima	1948–1952.		
Neprijateljske i negativne aktivnosti	1949–1966.		
Oblici malograđanštine i njena manifestacija i utjecaj	1956.		
Analize o političkom stanju i negativnim pojavama u kotarevima NRH	1949–1966.		
Odgoj i obrazovanje	1945–1964.		
Upute, organizacija rada i tečajevi na uklanjanju nepismenosti	1945–1946.		
Analize o problemima školstva i kadrovi u prosvjetno-pedagoškoj službi	1946., 1959.		
Osnovne škole	1945–1959.		
Srednje škole i đачki domovi	1946–1956.		
Visoke škole	1946–1964.		
Političke škole	1950–1963.		
Prosvjetne skupštine kotara NRH	1956.		

Organizaciono-politički sekretarijat CK SKH, 1945–1966.		Komisija za ideološka pitanja CK SKH, 1955–1965.	
Sadržaj	Razdoblje	Sadržaj	Razdoblje
Knjižnice i čitaonice NRH	1957., 1960.		
Vjerske zajednice	1949–1959.		
Kultura	1960., 1964.		
Znanost	1957–1963.		
Izdavaštvo	1955–1964.		
Njegovanje tradicija (spomenici, sprovodi...)	1956–1963.		
Manifestacije	1950–1962.		
Informacije o političkoj situaciji u NRH	1950–1961.		
Međunarodna suradnja	1948–1965.		
Informacije o bjegovima iz SRH	1957–1962.		
Hrvatska nacionalna manjina u inozemstvu i iseljenici	1956–1959.		
Građani SRH na privremenom radu u inozemstvu	1963–1964.		
Podaci o članovima koji su otišli u inozemstvo	1963.		
Gostovanje stranih delegacija	1959–1964.		
Međunarodna akademska i znanstvena suradnja	1950–1962.		
Sastanak predstavnika nacionalnih komiteta za balkansku suradnju	1964.		

Sažeci

MILIVOJ BEŠLIN

Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji

Rad, polazeći od sovjetsko-jugoslovenskog raskola (1948) kao formativnog procesa u izgradnji jugoslovenskog samoupravnog modela socijalizma, ima intenciju da sagleda sadržaj, domete i značaj Programa Saveza komunista Jugoslavije, kao središnjeg dokumenta u razvoju navedenog modela. Usvojen na Sedmom (ljubljskom) kongresu SKJ 1958., nazivan i *Poveljom samoupravljanja*, Program je bio osnov, potpora i inspiracija reformskim tendencijama u jugoslovenskoj partiji i društvu. Program je zadržao oštru kritičku distancu prema oba suprotstavljena hladnoratovska bloka, ocenivši ih kao imperijalizme sa različitim ideološkim predznakom. Program SKJ je kao jedan od fundamentalnih ciljeva postavio i odumiranje države kao osnovu socijalističkog društvenog sistema. Dokument je insistirao na podružljavanju sistema, zagovarao dalji razvoj socijalističke demokratije, isticao je potrebu oslobođanja rada, kao i konstituisanje Jugoslavije kao slobodne zajednice proizvođača, naglašavajući procese stalnog širenja slobode ličnosti, ali i ekonomske, kulturne i umetničke slobode, proklamujući ličnu sreću pojedinca kao najviši cilj socijalizma. I dok je na Zapadu, posebno u levičarskim krugovima, Program naišao na veliku pažnju i brojne pohvale, na socijalističkom istoku je ocenjen kao antimarksistički i revizionistički dokument koji unosi razdor u međunarodni radnički pokret. Ipak, ovaj dokument je dao zamajac širokom reformskom zahvatu koji će u jugoslovenskom društvu i partiji prevladati šezdesetih godina 20. veka. Najzad, kada je konzervativna reakcija jugoslovenskog partijskog vrha 1972. odnela prevagu i sam Program SKJ je suštinski marginalizovan, postuliranjem Titovog Pisma za nezvanični, ali novi središnji dokument jugoslovenskih komunista.

IVANA HANAČEK

Polomljeni narativi. Veze KPJ (u ilegali) i Udruženja umjetnika Zemlja

Preispitivanje kontradikcija koje se u narativima domaće povijesti umjetnosti očituju klasifikacijom produkcije Udruženja umjetnika Zemlja istovremeno kao „angažirane“, ali kao od (partijske) politike „autonomne“ umjetnosti temelje se na istraživanju veza između njezinog članstva i KPJ koja u Zemljinu vrijeme djeluje u izuzetno složenim, ilegalnim uvjetima. Sažeci političkih biografija umjetnika komunista Vanje Radauša, Marijana Detonija, Vilima Svečnjaka i Danila Rauševića te sažeti narativ obiteljske veze Krsto Hegedušić – Kamilo Horvatin, utemeljeni na njihovim autobiografijama, memoarima i intervjuima, ključne su točke ovog rada. Biografije navedenih umjetnika, kao i preklapanja političke linije KPJ donesene nakon III. Zemaljske konferencije (1924.) i IV. kongresa KPJ održanog u Dresdenu (1928.) s programom Zemlje, otkrivaju svu složenost odnosa između Partije i angažiranih umjetnika koji se opire simplifikacijama i jednostavnim tumačenjima. Unakrsna razmatranja tematskih preokupacija slikara Zemlje iz fundusa Moderne galerije u Zagrebu te rezolucije i programatski tekstovi KPJ, koji donose strategije u rješavanju agrarnog i s njime povezanog nacionalnog pitanja, pokazuju da se povijest Udruženja Zemlja kao i socijalne umjetnosti u Kraljevini Jugoslaviji ne može razmatrati bez razumijevanja dinamike radikalnog antirežimskog pokreta toga vremena, odnosno povijesti KPJ koja u njemu igra ključnu ulogu.

BORIS MOSKOVIĆ

Partija kao arena za sukobljavanje. Hrvatska i konfrontacije između čelnih jugoslavenskih komunista krajem 1980-ih godina

Prilog proučava glavne osnove i najčešće oblike konfliktnih odnosa među čelnim jugoslavenskim komunistima na kraju 1980-ih. Pri tome ne prati samo konkretnu ulogu i strategije najpoznatijih političkih aktera (Slobodan Milošević, Milan Kučan, Stipe Šušar i drugi), nego i javnu recepciju rastućih tenzija koje su od polovice 1988. krajnje otežavale i nakraju vodile do faktičke paralize rada jugoslavenskih saveznih institucija, prvenstveno jedinstvene partijske organizacije (Saveza komunista Jugoslavije). U pojedinim dijelovima rada su primjerice opisana sučeljavanja u vezi s tumačenjem „slovenskog proljeća“, „antibirokratske revolucije“, kosovske krize i oko sazivanja XIV. (izvanrednog) kongresa SKJ. Rad detaljnije analizira ulogu hrvatskih političara u tim

javnim sukobima i stavlja ih u kontekst tadašnje politike „hrvatske šutnje“. Između ostalog pokazuje da je vodstvo SKH na čelu sa Stankom Stojčevićem pokušavalo uz pomoć defenzivne političke linije, suzdržanih javnih stavova i opreznog ponašanja izbjeći daljnju eskalaciju jugoslavenske krize. Prilog na kraju pokazuje da u ishitrenoj atmosferi koja je tada vladala u jugoslavenskom političkom vrhu ipak ni takvo držanje čelnika SKH nije moglo spriječiti da na prijelomu 1989. i 1990. „hrvatska šutnja“ doživi svoj konačni krah. U radu se zaključuje da dok je XI. kongres SKH u prosincu 1989. značio prvi korak prema novoj politici hrvatskih komunista, odlazak hrvatske delegacije na čelu s novim predsjednikom Ivicom Račanom s posljednjeg kongresa SKJ već je predstavljao definitivni razlaz s dotadašnjom političkom praksom i defenzivnim pristupom u aktualnoj jugoslavenskoj krizi.

MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ

Partija i mediji poslije Drugoga svjetskog rata. Poljska i Jugoslavija – pokušaj usporedne analize

Politika komunističkih vlasti prema medijima jedan je od značajnih elemenata političkog sustava. Poslije Drugoga svjetskog rata u zemljama srednjoistočne Europe u kojima su na vlast došle komunističke partije nastojalo se uspostaviti monopol na informiranje, pri čemu su primjenjivani sovjetski modeli koje je trebalo prilagoditi specifičnim situacijama u svakoj zemlji. Situacija nije ipak bila jedinstvena u svim zemljama, već je ovisila prvenstveno o dinamici uvođenja komunističkih režima i snazi, odnosno utjecaju Partije. Analiza početnog poslijeratnog razvoja u Poljskoj i Jugoslaviji, odnosno Hrvatskoj, pokazuje kako su se zbog različitog položaja komunista u društvu, odnosno političke situacije koja je bila posljedica toga, kao i zbog snažnije poljske građanske opozicije pojavile bitne razlike po pitanju brzine uvođenja komunističkog monopola nad medijima. U Poljskoj razdoblje 1944–1947., usprkos suzbijanju oporbenog tiska od strane vlasti, ipak možemo okarakterizirati kao razdoblje relativnog pluralizma tiska. Boreći se protiv opozicije i njezina tiska komunisti u Poljskoj nisu prezali pred uvođenjem čak i javnog sustava cenzure publikacija, dok su se komunisti u Jugoslaviji zadovoljili nejavnom cenzurom, jer je zbog brzine uspostave njihove vladavine to u stvari bilo dovoljno. Također, slaba pozicija komunista u Poljskoj u početnom razdoblju poslije rata utjecala je na primjenu drugačijih metoda u pridobivanju šire podrške, čega je rezultat bilo djelovanje Izdavačke zadruge „Czytelnik“. Napokon, snažan položaj Katoličke crkve u Poljskoj onemogućio je komunistima potpunu eliminaciju katoličkog tiska, koji je – iako u bitno otežanim uvjetima – opstao tijekom cijelog poslijeratnog razdoblja.

EDVIN PEZO

**Strukture političke moći i unutarpartijski diskurs.
Organizacija i pregovaranje o političkoj moći unutar
Saveza komunista Jugoslavije (1952–1966)**

Poslije obračuna sa navodnim i stvarnim neprijateljima u kontekstu Drugog svjetskog rata te kasnijeg sukoba sa Staljinom, KPJ/SKJ sve je konce vlasti držao u svojim rukama. Međutim, za vrijeme narastanja prve poslijeratne generacije, u pedesetim i šezdesetim godinama, došlo je i do unutarpartijske konfrontacije različitih političkih strujanja oko definisanja uloge partije. Upravo taj unutarpartijski diskurs, koji pod određenim okolnostima dobija na zamahu, stoji u fokusu ovoga rada. On je bio odraz ne samo strukture, već i organizacije političke moći unutar SKJ gdje se odvijao složen međuodnos pojedinih političkih aktera sa institucionalnim strukturama vlasti. Dakle, u fokusu rada su odnos i međusobno djelovanje između političara i političke institucije u kontekstu pregovaranja o vlasti i moći unutar SKJ. To se ovdje posmatra na primjeru Aleksandra Rankovića, koji je na saveznom nivou u prva dva desetljeća socijalističke Jugoslavije bio simbol i vlasti i moći te kao rijetko ko drugi imao sposobnost da utiče na događaje i odnose unutar partije. Time želimo da doprinesemo boljem razumijevanju Rankovića, kao jednog od ključnih političkih aktera, prostora njegovog političkog djelovanja te unutarpartijskog razvoja, ali i da preispitamo kohezivnu snagu SKJ u procesima transformacije partije i države.

NEMANJA RADONJIĆ

**Veoma različitim putevima u socijalizam.
Jugoslovenski komunisti i afrički „napredni pokreti“
(1945–1970)**

Jugoslavija je odvajanjem od Istočnog bloka intenzivirala svoje veze sa pokretima u Africi koje je klasifikovala kao progresivne. To najčešće nisu bili komunistički pokreti, a nekada su čak ti pokreti surovo proganjali komunistički pokret. Posmatrajući pokrete u Egiptu, Alžiru, Gani i Gvineji u ovom periodu, pokušali smo da damo jednu uporednu analizu koja odgovara na ključno pitanje: koji su bili ključni jugoslovenski argumenti u određivanju progresivnosti pokreta, država i državnika u Trećem svetu? U skoro dekolonizovanoj Africi, vođe oslobodilačkih pokreta ili građanskih, oficirskih udruženja i partija uzdigli su se na mesto vođa postkolonijalnih država, stvarajući poredak koji je često koketirao sa socijalizmom. Partijski arhivi u tom smislu

nude bogatstvo informacija koje crpimo iz diskusija Komisije za međunarodne odnose i veze sa inostranstvom CK SKJ. To telo bilo je najuticajnijii partijski forum gde su se često sučeljavala mišljenja različitih frakcija i ličnosti povodom klasifikacije pokreta te delanja prema njima. Prirodno, partijsko-državna sprega u nekim slučajevima pokazala se kao presudnom u tome odnosu, a ideološka pozadina delovanja jugoslovenskih komunista dovoljno široka da bude praktična na heterogenom prostoru hladnoratovske Afrike. Iznenadne promene vlasti u afričkim državama izazivale su intenziviranje rasprava u jugoslovenskim telima, a značajno je da se mreža nesvrstanosti pokazala kao najznačajniji okvir za tumačenje kursa ovih država, u spoljnoj politici, a izgradnja socijalizma, u unutrašnjoj.

IVAN SMOLJAN, NIKOLINA RUSAC

„Živio Tito!“

**Parole povodom dolaska Međusavezničke komisije
za razgraničenje u Istru 1946. godine**

U očekivanju razgraničenja između Italije i Jugoslavije Julijska krajina je u lipnju 1945. podijeljena tzv. Morganovom crtom na dvije zone. Zonu A okupirale su savezničke vojne jedinice, a u Zoni B ostale su jugoslavenske jedinice. Stanovništvo, naročito omladinske organizacije, odluku o granici nije čekalo mirno, prihvatilo je partijski poticaj te organiziralo akcije dokazivanja slavenstva i želje za priključenjem Jugoslaviji. Jedan od načina borbe bilo je ispisivanje parola na pročeljima. Pisalo se na vidljivim mjestima, ponekad uz pomoć šablona, a tekst grafita bio je inspiriran propagandnim lecima i drugim porukama koje su tada bile česte u javnom diskursu. Jednostavna kombinacija boksita, vapna i vode pokazala se učinkovitom za izražavanje mišljenja, ali i za izazivanje sukoba među suprotstavljenim stranama. Dok su se grafitima bavili uglavnom muškarci, žene su bršljanom i cvijećem plele slavoluke koji su se postavljali preko cesta i ulica. Agitprop je pomno organizirao i dirigirao stanje na terenu. No, kako je u Julijskoj krajini situacija bila specifična, tako je djelovanje KPH i njoj bliskih organizacija bilo otežano. Ipak, sudeći prema odazivu na pisanje zidnih parola i druge akcije, organizatori su na vrijeme uspjeli pridobiti mase. Neke od parola i danas su vidljive na neobnovljenim pročeljima.

MILAN SOVILJ

Izveštavanje novina *Rudé právo* o Josipu Brozu Titu 1970-ih godina

Rad prati način pisanja vodećih čehoslovačkih novina *Rudé právo* o Josipu Brozu Titu u toku sedamdesetih godina. U pitanju je vremensko razdoblje u kome Čehoslovačka i Jugoslavija nisu imale većih spornih pitanja, ali i pored toga, način izveštavanja lista *Rudé právo*, zavisio je uglavnom od aktuelne situacije u Čehoslovačkoj. Od kraja šezdesetih čehoslovačko društvo i sama država prolazili su kroz period tzv. normalizacije, koja je ujedno značila i anuliranje bilo kakvog povratka ka idejama prethodnog rukovodstva Komunističke partije Čehoslovačke, iskazanim kroz pokret Praško proleće 1968. godine. Upravo u izveštavanju o Titu i prikazivanju delova njegovih govora, list *Rudé právo* je isticao određene probleme u jugoslovenskoj državi i društvu, koji su trebali da „upozore“ čehoslovačku javnost na neke od negativnih pojava u socijalističkim društvima, praveći ujedno aluzije i na period Praškog proleća. Razlozi takvog načina informisanja o Titu i samoj Jugoslaviji predstavljeni su na osnovu analize tekstova dnevnih novina *Rudé právo*, ali i uz korišćenje arhivskih izvora čehoslovačke i jugoslovenske provenijencije i malobrojne relevantne literature.

TATJANA ŠARIĆ I MARIJANA JUKIĆ

Partija u arhivskim spremištima – što očekivati?

U članku se daje pregled uloge i ustroja Komunističke partije Hrvatske (KPH), odnosno Saveza komunista Hrvatske (SKH) kao dijela Saveza komunista Jugoslavije te se problematizira stanje arhivskoga gradiva te organizacije koje se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, za razdoblje 1945–1990. godine. Uz opis nadležnosti i odnosa najvažnijih partijskih foruma te izvršnih i radnih tijela, daje se i pregled arhivskoga gradiva nastalog njihovom djelatnošću – od Kongresa, Centralnog komiteta, Politbiroa / Izvršnog komiteta / Predsjedništva, D – dokumentacije, do brojnih specijaliziranih odjela / komisija i njihovih radnih grupa. Osim na djelatnost i ulogu SKH, ustroj organizacije i organizacijsku strukturu gradiva pohranjenoga u HDA, rad se osvrće i na dostupnost partijskoga gradiva. Ono je, slijedom odredbi Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o arhivskom gradivu i arhivima iz svibnja 2017. te novog Zakona o arhivskom gradivu i arhivima donesenog u srpnju 2018., postalo mnogo dostupnije istraživačima, uz tek manja ograničenja. Time se i njegovo korištenje od tada uvelike povećalo. Također je na primjeru

dvaju arhivistički obrađenih radnih tijela – Organizaciono-političkog sekretarijata CK SKH (1945–1966.) te Komisije za ideološka pitanja CK SKH (1955–1965.) ukazano na važnost paralelnog istraživanja kako na više serija pojedinog fonda, tako i na više arhivskih fondova i zbirki u kojima je moguće pronaći tražene podatke.

Podaci o autorima

Milivoj Bešlin znanstveni je suradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Sveučilišta u Beogradu. Diplomirao (2004.) je i magistrirao (2008.) povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Novom Sadu gdje je i doktorirao (2015.) s temom *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972. Između „revolucionarnog kursa“ i reformskih težnji*. Objavio je više desetina stručnih studija, članaka, rasprava i prikaza u znanstvenim časopisima i zbornicima. Urednik je više zbornika radova. Sudjelovao je na mnogim znanstvenim skupovima. Istražuje političku i društvenu povijest socijalističke Jugoslavije, među ostalim pitanjima posebno jugoslavenski federalizam i autonomiju Vojvodine, nacionalno pitanje u Srbiji, srpsko-hrvatske odnose, sovjetsko-jugoslavenske odnose, problem antifašizma i povijesnog revizionizma, Drugi svjetski rat, problem intelektualnog angažmana i nacionalizma.

Ivana Hanaček (1981.) je kustosica, istraživačica i kritičarka. Diplomirala je povijest umjetnosti i povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2010. članica je kustoskog kolektiva BLOK gdje radi na produkciji umjetnosti osjetljive na društveni kontekst i materijalne uvjete u kojima nastaje. Uredila je nekoliko publikacija posvećenih društveno angažiranoj umjetnosti (*Umjetnost i društveni pokreti* u časopisu *Život umjetnosti*, *Natrag na trg!* i dr.) te realizirala niz istraživačkih projekata o zapostavljenim temama u domaćoj povijesti umjetnosti 20. stoljeća (Problem umjetnosti kolektiva: slučaj Zemlja, Zagrebački trgovi ne pamte žene, Kartografija otpora i i dr.). Od 2014. članica je uredništva hrvatskog izdanja *Le Monde diplomatique* gdje uređuje likovne priloge. Godine 2016. pokreće obrazovni program Politička škola za umjetnike. Objavljuje u znanstvenoj i stručnoj periodici. Kurirala je niz izložbi u zemlji i inozemstvu. Dobitnica je nekoliko nagrada za svoj rad.

Marijana Jukić viša je arhivistica u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu gdje je zaposlena od 1999., najprije u Odsjeku za starije arhivsko gradivo, a od 2000. u Odsjeku za gradivo političkih stranaka i udruga čija je i načelnica od 2016. godine. Diplomirala je povijest i informacijske znanosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1997.). Radila je na brojnim stručnim arhivističkim poslovima: obrade arhivskoga gradiva, identificiranja gradiva i razdvajanja arhivskih fondova i zbirki, izrade obavijesnih pomagala, preuzimanja gradiva u Arhiv, istraživanja za stranke, pripreme za mikrofilmiranje gradiva, nadzora nad čuvanjem arhivskog i registraturnoga gradiva izvan arhiva. Također je radila na pružanju stručne pomoći stvarateljima i imateljima te na obradi gradiva stvaratelja u pismohranama.

Boris Mosković (1990.) radi u Masarykovu institutu i Arhivu Češke akademije znanosti te je doktorand na Institutu za svjetsku povijest Filozofskog fakulteta Karlova Sveučilišta u Pragu. Područje njegova interesa su jugoslavenska i čehoslovačka povijest u 20. stoljeću, kao i povijest socijalizma i komunizma. Objavio je monografiju *Mezi Titom a Tuđmanem. Chorvatsko v letech 1989–1990* (2017.) i nekoliko članaka vezanih za jugoslavensku povijest na prijelomu osamdesetih i devedesetih godina.

Magdalena Najbar-Agičić (1970.) izvanredna je profesorica na Odjelu za komunikologiju, medije i novinarstvo Sveučilišta Sjever u Koprivnici. Predaje kolegije iz suvremene povijesti i povijesti novinarstva. Autorica je niza članaka te autorica i priređivačica četiriju knjiga: *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945–1960.* (2013.), *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanost* (2013.), *Radi se o časti hrvatske nauke. Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949–1950)* (prir., 2013.) te *Krakov Zagrebu. Album posvećen stradalnicima potresa 1880. godine / Kraków Zagrzebiowi. Album poświęcony ofiarom trzęsienia ziemi z 1880 roku* (prir. s M. Czerwińskim, 2011.). Autorica je sveučilišnog udžbenika iz povijesti novinarstva *Povijest novinarstva. Kratki pregled* (2015.).

Edvin Pezo (1972.) znanstveni je suradnik na Leibnizovu Institutu za za studije istočne i jugoistočne Europe u Regensburgu. Doktorirao je 2009. na Katedri za povijest istočne Europe na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Jeni. Autor je knjige *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)* [*Prisilna migracija za vrijeme mira? Jugoslavenska migracijska politika i iseljavanje muslimanskog stanovništva u Tursku (1918–1966)*] (2013). Radi kao urednik i koordinator na sedmosveščanom priručniku za povijest jugoistočne Europe (*Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*; www.hgsoe.ios-regensburg.de).

Nemanja Radonjić (1989.) je istraživač-suradnik na Institutu za noviju povijest Srbije u Beogradu i suradnik u nastavi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Beogradu gdje je i diplomirao povijest. Dobitnik je nagrade „Andrej Mitrović“ za najbolji diplomski rad iz opće suvremene povijesti. Trenutno na matičnom fakultetu izrađuje doktorsku disertaciju *Slika Afrike u Jugoslaviji (1945–1991)*. Bio je suradnik na dva međunarodna projekta: Changing Representations of Socialist Yugoslavia (Humboldtovo sveučilište u Berlinu) i Socialism Goes Global (Sveučilište u Exeteru). Objavio je više radova o socijalističkim putopisima, slikama *drugog* i imaginativnoj geografiji.

Nikolina Rusac (1989.) dokumentaristica je u Etnografskom muzeju Istre u Pazinu. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2014. godine stekla je titulu magistre etnologije i kulturne antropologije te magistre muzeologije i upravljanja baštinom s temom *Pazinka: kulturnoantropološki i muzeološki pristupi tematizaciji industrijskog nasljeđa socijalizma*. Sudjelovala je na više znanstvenih i stručnih skupova.

Ivan Smoljan (1986.) radi kao kustos u Muzeju Grada Pazina i voditelj je Zavičajne zbirke u Tinjanu u Istri. Godine 2016. diplomirao je povijest na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Puli s diplomskim radom *Društvene i gospodarske promjene u Pazinu od 1945. do 1955. godine*. Na temu političkih parola ispisivanih povodom dolaska Međunarodne komisije za razgraničenje 1946. snimio je kratkometražni dokumentarni film koji je prikazan na Reviji hrvatskog filma u Vrbovcu 2017. godine. Sudjelovao je na više znanstvenih i stručnih skupova.

Milan Sovilj (1981.) postdoktorand je na Institutu za suvremenu povijest Akademije znanosti Češke Republike i znanstveni suradnik Instituta za svjetsku povijest Filozofskog fakulteta Karlova sveučilišta u Pragu. Diplomirao je (2005.) i magistrirao (2008.) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Beogradu. Radio je u Institutu za noviju povijest Srbije u Beogradu. Disertaciju o čehoslovačko-jugoslavenskim odnosima 1939–1941. obranio je 2015. na Institutu za svjetsku povijest Filozofskog fakulteta Karlova sveučilišta u Pragu. Bavi se izučavanjem povijesti Jugoslavije i jugoslavensko-čehoslovačkih odnosa u različitim razdobljima i kroz razne aspekte. Autor je većeg broja studija i članaka te sljedećih monografija: *Upotrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949.* (2012.), *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie* (2016.).

Tatjana Šarić viša je arhivistica i znanstvena suradnica u Zavodu „Ivan Kukuljević Sakcinski“ Hrvatskoga državnog arhiva. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirala je povijest i češki jezik i književnost (2000.), potom magistrirala (2008.) i doktorirala (2011.). Autorica je monografije *U vrtlogu komunizma: mladi Hrvatske 1945.–1954.* (2017.) te više stručnih i znanstvenih radova. Sudionica je stručnih i znanstvenih skupova te savjetovanja iz područja arhivistike i povijesti. Uz poslove obrade arhivskoga gradiva, vrednovanja i izlučivanja te izrade obavijesnih pomagala, radila je i na stručnim i istraživačkim projektima (Istraživanje žrtava Drugog svjetskog rata i poraća, Izvori za novovjekovnu hrvatsku povijest, Hrvatsko iseljeništvo, Obilježavanje stogodišnjice Prvoga svjetskog rata, Courage – Razumijevanje baštine kulturne opozicije u bivšim socijalističkim državama).

Zbornici prethodnih skupova Socijalizam na klupi

Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike
ur. Lada Duraković i Andrea Matošević
CeKaPI Sarnica, br. 3

Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sa(n)jam knjige u Istri, Zagreb i Pula, 2013.

ISBN 978-953-7963-07-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-7498-74-0 (Sveučilište Jurja Dobrile)

ISBN 978-953-57547-1-8 (Sa/n)jam knjige u Istri)

Socijalizam: izgradnja i razgradnja
Zbornik odabranih radova s Drugog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 1-3. listopada 2015.

ur. Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman
CeKaPI Sarnica, br. 9

Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb i Pula, 2017.

ISBN 978-953-7963-65-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-7320-47-8 (Sveučilište Jurja Dobrile)